

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

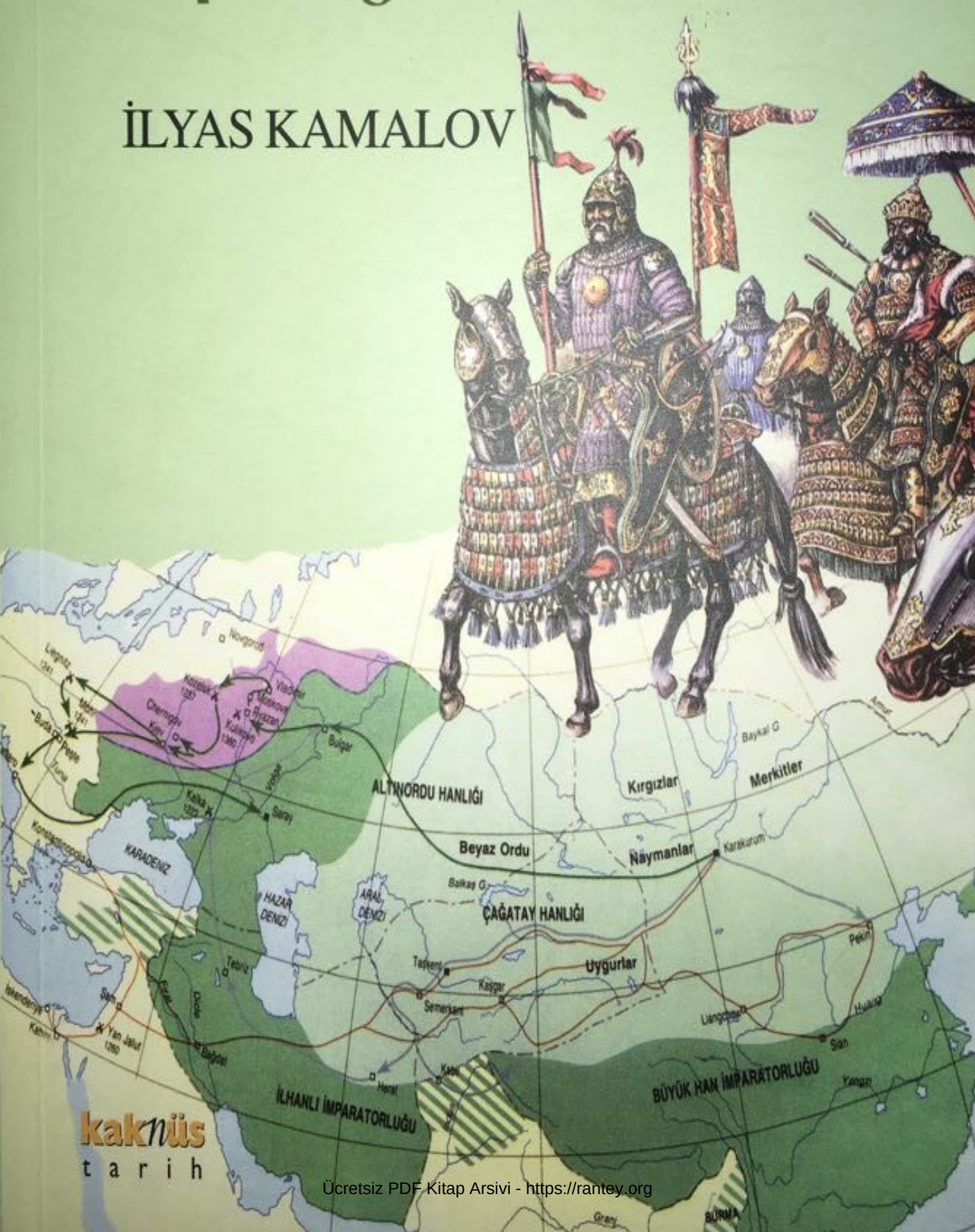
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MOĞOLLARIN Kafkasya Politikası

İLYAS KAMALOV

İlyas KAMALOV

1978'de Rusya'nın Ulyanovsk ilinin Filippovskaya köyünde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Filippovskaya Lisesinde tamamladıktan sonra 1996 yılında Türkiye'ye geldi. Bir yıl Türkçe öğrendi. 1997-2001 yılları arasında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümünde öğrenim gördü. 2003 yılında "Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri" adlı Yüksek Lisans çalışmasını tamamlayarak aynı üniversitenin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Anabilim Dalından mezun oldu. Ana dili Tatarca'dan başka Rusça, Türkçe ve İngilizce dillerini bilen Kamalov aynı yıl Doktora Programına başlayarak Altın Orda Devleti ile ilgili çalışmalarını devam ettirmektedir. Ayrıca İlyas Kamalov'un Rusça'dan çevirdiği "Altın Orda ve Kazan Hanları" adlı çeviri kitabı (Kaknüs, 2003) ve Türk Dünyası Araştırmaları Dergisinde yayınlanan "Moğol İstilâsı ve Anadolu Kültürüne Tesirleri", "Altın Orda Devletinin Adı Üzerine" adlı makaleleri bulunmaktadır.

kaknüs yayınları: 186

tarih serisi: 12

isbn: 975-6698-81-0

I. basım

eylül, 2003

istanbul

kitabın adı: *moğollar'ın kaskasya politikası*

yazarı: *ilyas kamalov*

teknik hazırlık: ahmet karataş

kapak düzeni: kaknüs ajans

iç baskı: alemdar ofset

kapak baskı: milsan

cilt: dilek mücellit

kaknüs yayınları

kizkulesi yayıncılık tanıtım hiz.

merkez: selman ağa mah., selami ali efendi cad., no: 11, üsküdar, istanbul

tel: (0 216) 341 08 65 - 492 59 74/75 faks: 334 61 48

dağıtım: çatalçeşme sk., defne han, no: 27/3, cağaloğlu, istanbul

tel: (0 212) 520 49 27 faks: 520 49 28

www.kaknus.net www.kizkulesinet.com www.kizkulesi.net

MOĞOLLAR'IN KAFKASYA POLİTİKASI

İlyas KAMALOV

KISALTMALAR

a.g.c.	adı geçen eser.
AÜEFAD	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi.
b.	bin, ibn.
bkz.	bakınız.
çev.	çeviren.
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
DTCFD	Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
ed.	edited.
El	Encyclopaedia of Islam.
haz.	hazırlayan.
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.
İTED	İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
İÜFTD	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
İÜEFY	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
MSÜFEFD	Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi.
neşr.	neşreden.
OÜEFD	Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.
s.	sayfa.
S.	Sayı.
SAD	Seçiklikli Araştırmaları Dergisi.
(t.)	tarihsiz.
TD	Türkoloji Dergisi.
TDAD	Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi.
TDV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
TDED	Türk Dili ve Edebiyat Dergisi.
terc.	tercüme.
Tiesenhausen	Tiesenhausen, Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler, I, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.
TK	Türk Kültürü.
TKA	Türk Kültürü Araştırmaları.
TKİD	Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi.
TM	Türkiyat Mecmuası.
THİTM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.
TTK	Türk Tarih Kurumu.
VD	Vakıflar Dergisi.
yay.	yayınları.

İçindekiler

Önsöz	7
-------------	---

Giriş

Altın Orda Devleti'nin Kuruluşu

I. Çengiz Han'ın Ortaya Çıkışı ve Moğol İstilâsı	11
II. Altın Orda Devleti'nin Kuruluş Süreci ve Adı	18

Birinci Bölüm

Altın Orda-İlhanlı Münasebetlerinin İlk Safhası

I. Batu Han Devri	31
II. Berke Han Devri	38
Mücadelenin Sebepleri	38
İlk Karşılaşma	57
Berke - Abâkâ Münasebetleri.....	61

İkinci Bölüm

Altın Orda-İlhanlı Mücadelesinde İkinci Safha

I. Mengü Timur Han Devri	67
II. Altın Orda'da Karışıklıklar Devrinde İki Ulus Arasındaki İlişkiler.....	70
III. Toktâ Han Devri	75
Toktâ - Gâzân Münasebetleri	75
Toktâ - Olcâytû Münasebetleri	80

Üçüncü Bölüm

Münasebetlerin Son Safhası

I. Özbek Han Devri.....	87
Özbek - Olcâytû Münasebetleri.....	87
Özbek - Ebû Sa'îd Münasebetleri	90
II. Canibek Han Devri	98
III. Canibek Han'dan Sonra Âzerbâycân İçin Verilen Mücadele	102
Altın Orda'da Fetret Devri.....	102
Toktamış - Timur Mücadelesi	105
Sonuç	111
Kaynaklar	117
Farsça	117
Arapça.....	123
Diğer Kaynaklar	127
Bibliyografya	131
Ekler	143
I. Büyük Hanların Soy Kütüğü.....	143
II. Altın Orda Hânedânının Soy Kütüğü.....	144
III. İlhanlı Hânedânının Soy Kütüğü	145
İndeks.....	147

XIII. yüzyılın başlarında Çengiz Han tarih sahnesine çıkarak Büyük İmparatorluğu'nu kurmuş ve daha hayattayken imparatorluğu kendi oğulları arasında paylaştırmıştır. Ancak Çengiz Han, uluslar arasındaki kesin sınırları belirlememiştir. Âzerbâycân ve Gürcistan'ın coğrafi ve stratejik önemi, buradan geçen ticarî yolların ehemmiyeti, Memlûklü sultanlarının İlhanlılar'ı Suriye'den uzak tutmak için "cihad" gibi önemli bir kozu kullanarak Altın Orda hanlarını kışkırtmaları gibi sebepler Altın Orda ile İlhanlılar arasında bir asırdan fazla sürecek olan mücadeleye yol açmıştır.

Kafkasya'ya hâkim olabilmek için verilen mücadele sırasında, Altın Orda hanları Memlûklü sultanlarına yakınlaşırken, İlhanlılar da Papa ve Avrupa devletleri ile temasa geçmişlerdir. Berke, Toktâ ve Özbek hanlar zamanında mücadeleler kızışmış, fakat her iki taraf da kesin bir netice alamamıştır. Ancak Ebû Sa'îd'in ölümüyle İlhanlı Devleti yıkılma sürecine girince, Altın Orda Hanı Canibek, bundan istifade ederek kısa süreliğine de olsa, Âzerbâycân'ı ele geçirmeye muvaffak olmuştur.

Altın Orda Devleti, artık elde ettiği başarıyı kullanamadığı bir zamanda Âzerbâycân'ı ele geçirdiğinden, bunun bir faydası olmamıştır. İki ulusun mücadelesi en çok Memlûklü Devleti'nin işine yaramıştır. Zirâ, Altın Orda ile savaşan İlhanlılar bütün güçlerini Suriye üzerine yönlendirememişlerdir.

MOĞOLLAR'IN KAFKASYA POLİTİKASI

Altın Orda Devleti, Âzerbâycân üzerindeki iddiasını Toktamış Han zamanında da Timur'a karşı savaşılarak devam ettirmiştir. Ancak, Toktamış Han da başarılı olamamış ve Altın Orda Devleti de tıpkı İlhanlılar gibi parçalanma sürecine girmiştir.

Burada kısaca özetlediğimiz ve “Moğollar'ın Kafkasya Politikası” adını verdiğimiz bu çalışmanın temelinde 2003 yılında yapılan “Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri” isimli Yüksek Lisans Tezi yatmaktadır. Bu çalışmaya esnasında zengin kütüphanesinin kapılarını daima açık tutan ve Farsça neşriyat hususunda yardımlarını gördüğüm Sayın Yard. Doç. Dr. Osman G. Özkuzugüdenli'ye, Arapça neşriyat konusunda da yardımlarından dolayı arkadaşım Bahadır Murzayev'e, değerli tavsiyeleri için Prof. Dr. Hüseyin Salman, Yard. Doç Dr. Hayrün-nisa Alan Akbıyık ve Araş. Gör. Aylin Koç'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca eğitim hayatım boyunca, bana tıpkı kendi oğlu gibi, her türlü yardımda bulunan değerli Şerefeddin Yılmaz'a ve beni büyüten ve eğiten ebeveynlerim Halise ve Hutcet Kamalov ile bütün Kamalov ailesinin ferdlerine daima şükran borçlu olduğumu belirtmek istiyorum. Ellinizde tuttuğunuz bu kitabın hazırlanışında Kaknüs Yayınevi'nin sahibi Muhammed Çiftçi ve teknik hazırlıkları yapan Ahmet Karataş'ın da rolü büyüktür. Bundan dolayı kendilerine teşekkürlerimi arz ediyorum.

Son olarak da Kafkasya'nın halen stratejik önemini koruduğundan dolayı bu kitabın çok geniş kitlelere hitap edeceğini düşünüyör ve Türkiye'de Altın Orda Devleti tarihiyle ilgili mevcut olan boşluğu kapatılmasına yardımcı olmasını temenni ediyorum.

İlyas KAMALOV

Giriş

Altın Orda Devleti'nin Kuruluşu

I. Çengiz Han'ın Ortaya Çıkışı ve Moğol İstilâsı

Eski dünyanın haritasına bir göz atılırsa, Doğu'daki Çin ve Hindistan ile Batı'daki Grek ve Roma uygarlıkları arasında Türk ve Moğol halklarının yayıldığı görülür. Bütün bu halkları içine alan bir devlet kurulunca, bu devlet, uygarlıklar ve Doğu ile Batı arasında arabulucu hale gelir. Moğol ırklarını birleştiren muazzam gücün de amacı kan bağı olan halkları bir çatı altında toplamak, Batı ile Doğu uygarlıklarını birbirine bağlamak, aralarındaki kültür alışverişini sağlamak ve bu iki dünya arasında hâkimlik rolünü üstlenmek olmuştur. İskender ve Attila da böyle hayallere kapılmışlardır. Belki Napoleon'un ve XVIII-XIX. yüzyıllarda hüküm süren Rus çarlarının da böyle düşleri olmuştur. Fakat son derece zor olan bu görevi üstlenen ve başarıyla sonuçlandıran Çengiz Han olmuştur. »

Asıl adı Temucin olan Çengiz¹ Han 550/1155² yılının Şubat ayında dünyaya gelmiştir.³ Temucin, Ho'elnn-ucin ve Yesugai Ba'atur'ın en büyük oğlu idi. Temucin 9 yaşına bastığında babası Yesugai, oğlunun evlenmesini ister. Olhuno'ut kabilesinden Ho'elnnun'un akrabalarını ziyarete gittiği esnada eski dostu Unggirat kabilesinin komutanı Dei-Seçen ile karşılaşır ve Dei-Seçen'in kızıyla kendi oğlunu evlendirmek hususunda anlaşılır. Eski Moğol geleneklerine göre Temucin, Dei-Seçen'in karargâhında kalmak zorundaydı.⁴ Evine tek başına dönen Yesugai yolda kendisine düş-

¹ Moğol devrinin en eski ve mühim kaynaklarından olan ve 'Alâ'u'd-dîn Ata Melik el-Cuveynî tarafından kaleme alınan, *Cihângüşâ*'da bu adın verilmesi hakkında şu malûmat verilmektedir: 'Müteber Moğollar'dan işittim ki, şiddetli bir kışta çıplak olarak birkaç gün kırlara gidip gelen bir şahıs vardı, derdi ki: «Tanrı ile konuştum, buyurdu ki: "Bütün yeryüzünü Timuçin ve oğullarına verdim ve ona Cingiz Han adını koydum, bu adama Teb Tengri derlerdi.» Bkz. 'Alâ'u'd-dîn Ata Melik el-Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 94; Osman Turan, "Çingiz Han Adı Hakkında", *Belleten*, V/19-20 (1941), s. 262-263; Erich Haenisch, Çengiz adını çince «çien » (dürüst, sadık) kelimesiyle eş tutmaktadır. (George Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, Moskova 2001, s. 35.); Hara-Davan, "Çengiz"'in batı Moğolca'da "güçlü", "sağlam" anlamına geldiğini açıklamaktadır. (Hara-Davan, *Rusy Mongol'skaya*, Moskova 2002, s. 44-45.) Rızaeddin Fahreddin'e göre, Çengiz, "zafer kazanan", "bağımsız hükümdar" anlamına geliyor. Bkz. R. Fahreddin, *Hanı Zolotoy Ordı*, Kazan 1996, s. 71; Bu kitabın Türkçe tercümesi için bkz. R. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 23.

² Çin kaynakları ise, Çengiz Han'ın 66 yaşındayken öldüğünü zikretmektedirler. Çengiz Han 624/1227 yılında ölmüştür. Buna göre doğum tarihi de 557/1162 olsa gerektir. Fakat bu Moğol takvimine uymamaktadır. Her dönem 12 yıldan ibaret olup her yıl belirli bir hayvan ismiyle bilinmektedir. Reşidu'd-dîn'e göre, Çengiz Han "domuz" yılında doğdu, fakat 1162 yılı "at" yılı olarak geçmektedir. Halbuki 1155 yılı bu takvime uymaktadır, yani "domuz" yılıdır. Daha geniş bilgi için bkz. E. Hara-Davan, *a.g.e.*, s. 32-33., dipnot 7.

³ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 27.

⁴ *Manghol-un Niuça Tobça'an* (Moğolların Gizli Tarihi), Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1986, s. 19-22; René Grousset, *Cihan Fatih Çengiz Han*, Çev. İzzet Tanju, Ötüken, İstanbul 2001, s. 40-43.

man olan Tatar kabilesi tarafından zehirlenir. Temucin de memleketine dönmek zorunda kalır. Çok cesur bir kadın olan Ho'elnn-un, boyu itaatinde tutmayı denediyse de başarılı olamamıştır ve bütün kabile mensupları, hayvanlarını da yanlarına alarak karargâhı terk etmişlerdir. Tüm bu zorlukları atlatan Temucin, 18 yaşına bastığında nişanlısıyla evlenmeye karar verir. Dei-Seçen sözünde durur ve karargâhında düğün yapılır. Daha sonra Borte, kıymetli kürkler içeren çeyiziyle Temucin'in çadırına gelmiştir. İşte bu çeyiz Temucin'in politik kariyerinin temeli olmuştur. Tüm çeyizi yanına alarak Temucin, Kereit kabilesinin reisi To'oril Han'ın yanına giderek hizmetine girmiştir. Fakat çok geçmeden, Merkit kabilesinin askerleri Temucin'in karargâhına baskın düzenlerler ve eşi Borte'yi kaçırmalar. To'oril Han'dan yardım alan Temucin karşılıklı bir baskın düzenleyip eşini kurtarır, fakat Cuci⁵ adını verdiği oğlunun kendisinin olup olmadığından hayatı boyunca şüphe etmiştir.⁶

Birçok dostun da kazanmasını sağlayan bu kampanya Temucin'in kariyerinin başlangıcı sayılabilir. To'oril Han ile arası iyi olduğunu bilen ve Yesugai'nin ölümünden sonra kendisini terk eden akrabaları şındı Temucin'in liderliğini kabul etmeye hazır idiler. Kendi gücüne güvenmeye başlayan Temucin ilk başta Taiçi'ut, daha sonra Tatar kabileleri üzerine yürür ve başarılı olur. Temucin'in prestiji artarken, To'oril Han endişelenmeye başlar. Buna rağmen, güçlenmeye başlayan Naymanlar'a karşı çıkacağı sefere onun da katılmasını ister. Temucin kabul etmiştir, fakat sefer başladığında To'oril Han plânını değiştirerek ani bir dönüş yapar. Bundan habe-

⁵ Cuci veya Jauci kelimesi, seyyar gibi aniden ortaya çıkan, beklenmeyen misafir, sevimli çocuk veya kalbe yakın insan anlamını taşımaktadır. Cuci Han'ın adı bazı tarihî kaynaklarda Tauşi olarak da geçmektedir. Birçok Arap tarihçisi de adını Duşi olarak zikretmektedirler. Daha geniş bilgi için bkz. R. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 75; Türkçe Tercümesi, s. 31.

⁶ *Manghol-un Niuça Tobça'an*, s. 39-52; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 29-31; E. Hara-Davan, *a.g.e.*, s. 35.

ri olmayan Temucin, pusuya düşmekten zar zor kurtulur. Bu da To'oril Han ile aralarının bozulmasına neden olmuştur.

Daha sonra Kereitler'in karargâhına baskı düzenleyen Temucin, To'oril Han'ı kaçmaya zorlamıştır. Naymanlar'a sığınan To'oril Han, burada öldürülür. Kereitler ise Temucin'e itaatlerini bildirirler.⁷ Daha sonra Temucin, Kara İrtiş ve Zaysan Nor'a'dan Selenga Irmağı'na kadar uzanan bölgede yaşayan Naymanlar'ı⁸ itaat altına aldı. Bunların dışında Hıtaylar, Uygurlar, Kırgızlar, Tangut ve Tibetliler, daha batıda ise Karluklar vardı. Temucin, işte bu dağınık ve birbirleriyle mücadele halindeki toplulukları idaresi altına toplamak süretiyle devletini kurmuş ve 603/1206 yılında toplanan kurultayda "Çengiz Han" unvanını almıştır.⁹ 7

⁷ *Manghol-un Niuça Tobça'an*, s. 109-125; Boris Y. Vladimirtsov, *Çengiz Han*, Çev. Hasan Ali Ediz, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, s. 36-48; Leo de Hartog, *Cenghis Khan. Conqueror of The World*, London 1989; A. Temir, *Çengiz Han*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 64-71; D. Morgan, *The Mongols*, Oxford 1990, s. 55-61; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 32-33; E. Hara-Davan, *a.g.e.*, s. 36-43; N. Abbashlı, *Çengiz Han*, İQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2001, s. 70; İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihinde Moğollar ve Çengiz Meselesi", *İÜFTD*, VII/8, s. 105-136. W. Barthold, "Çengiz Han", *IA*, III, s. 91-98; M. Kafalı, "Çengiz Han", *DİA*, VII, s. 367-369; Ayrıca Çengiz Han ile ilgili bkz. R. P. Lister, *Genghis Khan*, Dorset Press, New York 1989; Michael Prawdin, *The Mongol Empire*, Translated from the German by Eden and Cedar Paul, New York 1961.

⁸ Nayman, Moğolca "sekiz" demektir. René Grousset, Naymanlar'ın isimlerinin Moğolca gözükmesine rağmen soylarının Türk olduğunu savunmaktadır. Müellife göre, Naymanlar Moğollaşmış Türklerdir. Bkz. René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Üzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996, s. 187. Faruk Sümer ise, Naymanlar'm, aynen Kereit, Oyrat ve Öngüt kabileleri gibi Moğolca konuştuklarını ve Moğol olduklarını ileri sürmektedir. Ona göre bu kavimler Türkler'in derin medenî tesirleri altında kalmışlardır. Daha geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV, İstanbul 1999, s. 311.

⁹ *Monghol-un Niuça Tobça'an*, s. 133-134.

Bu kurultaydan sonra Çengiz Han'ın ilk işi Doğu Türkistan'a sefer düzenlemek oldu ve Kaşgar da dahil olmak üzere birçok şehri ele geçirdi. Daha sonra Kuzey Çin'e sefere çıktı ve Çin Seddi'ni aşarak başkent Hanbalgasun (Pekin)'u zapt etti.¹⁰ Çin'den sonra Çengiz Han'a rakip olabilecek o devrin en büyük devleti olarak gözüken fakat idarî ve siyasî bakımdan birlikten mahrum olan Hârezmşahlar vardı. 'Alâ'u'd-dîn Muhammed, Çengiz Han'ın Pekin'i zaptından haberdar bile değildi.¹¹ 615/1218 yılında yaşanan Otrar faciası¹² Çengiz Han'ın Hârezmşahlar üzerine yapacağı seferi hızlandırmıştır.¹³ 616/Eylül 1219 tarihinden itibaren Moğol kuvvetleri Otrar etrafında toplanmıştır. Sonraki aylarda sırasıyla Buhârâ, Semerkand, Hocend gibi şehirler alınmıştır. Mâverâünnehir tamamen Moğollar'ın eline geçince, Çengiz Han Horâsân'a yönelmiş, oğulları Ögedey ile Çağatay'ı da Hârezm üzerine göndermiştir.¹⁴ Moğol-

¹⁰ R. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 71; Türkçe Tercümesi, s. 23.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s.230.

¹² Çengiz Han Hârezmşahlar ile ticarî ilişkileri geliştirmek üzere tamamı Müslümanlar'dan oluşan 450 kişilik bir tüccar kafilesini Hârezmşah'ın ülkesine gönderdi. Bu heyet Hârezmşahlar'ın hudut şehri Otrar'a girmesinin hemen ardından, şehrin valisi Kayır Han lakaplı İnalçık tarafından durdurularak gözetim altına alındı. Daha sonra kervanın mallarına el konulurken, heyetin tamamı öldürüldü. 'Alâu'd-dîn'in bu hareketi, onun ruh halinin bozukluğuna ya da bu eylemi gerçekleştiren Otrar valisinin, kendisine muhalif olan anesi Terken Hatun'un adamlarından olmasına bağlansa da, hiçbir durum olayın sorumluluğunu 'Alâu'd-dîn'in üzerinden kaldırmaz. Daha geniş bilgi için bkz. İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 240-241; Özkan İzgi, "Hârezmşahlar ve Moğollar'ın İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi", *TK*, S. 170, Ankara 1970, s. 28-36; Mehmet Ali Çakmak, "Moğol İstilası ve Hârezmşah İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler*, IV, s. 909.

¹³ Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 153-155; R. Grousset, *a.g.e.*, s. 233.

¹⁴ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, W. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 7-14.

lar, devrin önemli kültür ve ticaret merkezi Ürgenç'i yakıp yıkmışlardır.¹⁵ Sultan 'Alâ'u'd-dîn Muhammed de ölümüne kadar (617/Aralık 1220) takip edilmiştir.¹⁶ Bu olaydan sonra, ilkbaharda iki Moğol komutanı Irak-ı Acem'e giderek, büyük tahribatlar yaptılar. Daha sonra Âzerbâyçân'ın önemli merkezlerinden olan Merâga'yı aldılar. Hemedân, Erdebîl, Tebrîz, Baylakân da yağmadan kurtulamamıştır.¹⁷ Güney Kafkasya'yı kontrol altına alan Cebe ve Subitay daha sonra Kuzey Kafkasya'ya yönelmişlerdir. Burada karşılaştıkları Kıpçaklar'ı diğer müttefiklerinden ayırdıktan sonra, onlara da diğer düşmanları gibi davranmışlardır. 620/1223 yılında Moğollar, Don Irmağı'na dökülen Kalka suyu kıyısında Ruslar'ı bozguna uğrattılar.¹⁸ Fakat dönüş sırasında Moğollar, İdil Bulgarları'nın bir baskınına uğradılar ve epeyce zayıat verdiler.¹⁹

Çengiz Han'dan sonra yerine geçen oğlu Ögedey Han, Curnağun Noyan'ı batıya göndermiştir. Curnağun Önasya'ya geldiği sırada kendisine karşı koyabilecek ve Moğol hâkimiyetine girmemiş olan Abbâsî Halifeliği, Eyyubîler ve Türkiye Selçukluları Devleti vardı.²⁰ Selçuklu Devleti, kendisine bağlı beylikler dahi Moğol hâ-

¹⁵ İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 274-275.

¹⁶ Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 123-155; A. Galstyan, *Armyanskiye Ispychniki o Mongolah, Izvleçeniya iz Rukopisey XIII-XIV vekov*, Moskova 1962, s. 7.

¹⁷ A. Yuvalı, *İlhanlı Tarihi I*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994, s. 23; M. A. Seyfeddini, *Monetnoye Delo i Denejnoye Oبراşeniye v Azerbaycane XII-XV vv.*, Bakü 1978, s. 138.

¹⁸ A. N. Kurat, *IV-XVIII yy.'da Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972, s. 117; E. F. Tugay, *Rusya Tarihi I*, İstanbul 1948, s. 190.

¹⁹ A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK, Ankara, 1987, s. 64; Mustafa Kafalı, "Deşti Kıpçak ve Cuci Ulusu", *İÜFTD*, XXV (1971), s. 185; M. A. Seyfeddini, *a.g.e.*, s. 138.

²⁰ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I, Ankara 1969, s. 3.

kimiyetine karşı çıkarken, 633/1235 yılında Ögedey Han'ın tâbiyet teklifini kabul etmiştir.²¹ Gerçi bu bağlılık her yıl Moğol hükümdarına bir miktar hediye göndermekten ibaret ise de, Selçuklular'dan o tarihte böyle bir davranış beklenmiyordu. 'Alâ'u'd-dîn Keykubad bu politikası ile Moğollar'ı sınırlarından uzaklaştırmaya çalışmıştır.²² Fakat 8 Sefer 641/29 Temmuz 1243 tarihinde vukubulan Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu Selçuklu Devleti de Moğol tahakkümü altına girmişti.²³

Bir sonraki istilâ hareketi Mengü Han zamanında olmuştur. 649/1 Temmuz 1251 tarihinde kurultay kararı ile Büyük Han seçilen Mengü, ortanca kardeşi Kubilay'ı Çin'den ibaret olan doğu tarafına gönderirken, küçük kardeşi Hülâgü'ya de batı vilâyetlerine yönelmesini emretmiştir.²⁴ 651/1253 tarihinde ikâmetgâhından hareket eden Hülâgü, Eylül ayında Semerkand'a ulaşmıştır. Semerkand emîrlerini, Rum sultanlarını, Fars hükümdarını ve pek çok emîr ve beyini daha kendisine tâbi kıldı.²⁵ 653/1255'te ise Hülâgü,

²¹ İbn Bibî, *el-Evamîru'l 'Alâiyyeti'l-umûri'l-Alâiyye*, I, terc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 448-451.

²² B. Spuler, *Iran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1987, s. 53; F. Sümer, *a.g.c.*, s. 3; I. Kamalov, "Moğol İstilas ve Anadolu Kültürüne Etkileri", *TDAD*, S. 140 (2002), s. 167-180.

²³ Anonim, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi (Târîh-i Âl-i Selçuk der-Anâtoli)*, tıbbi basım ve Türkçe'ye terc. F. Nafiz Uzluk, III, Ankara 1952, s. 32.

²⁴ Fazlullâh Reşidu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, III, neşr. 'Abdu'l Kerim 'Ali-oğlu 'Alizade, Bakü 1957, s. 23; M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İÜEFY, İstanbul 1976, s. 52; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhans", *The Cambridge History of Iran*, I, Cambridge 1968, s. 340.

²⁵ B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 59; Ayşe Erdem Kuşçu, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 366.

Bağdad'ı ele geçirdi.²⁶ Abbâsî Devleti'nin ortadan kaldırılması henüz kuruluş aşamasında olan ve tarihte İlhanlı Devleti adıyla bilinen bu yeni Moğol devletine büyük bir mücadele azmı kazandırdı. Bu mücadelelerden birini de Altın Orda devleti ile yapacaktır.

II. Altın Orda Devleti'nin Kuruluş Süreci ve Adı

Çengiz Han 617/1220 yılında başladığı Hârezm seferi ile meşgul olurken, 619/1222 yılında en seçme iki kumandanı Cebe Noyan ile Subitay Noyan'ı Derbend üzerinden Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı üzerine sefere göndermişti.²⁷ Bu sırada büyük oğlu Cuci Han'ı da kendisine verdiği İdil Irmağı doğusundaki yurduna göndermişti. Bilindiği gibi Çengiz Han daha hayattayken, fethettiği toprakları Moğol geleneklerine göre kendi oğulları arasında paylaşmıştır. Mükemmel kumandanlığı ve tecrübeli devlet adamlığı sıfatlarıyla kendisini ispatlayan Cuci Han'a Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan başlayarak İdil-Ural bölgesi ve ötesi verilmişti. Bunlara ilâveten Cuci Han'a batıda "Moğol atlarının basabileceği her yer"i fethetme hakkı da verilmişti.²⁸ Çengiz Han'ın Cuci'yi av işlerinden de sorumlu tutması, Cuci'ye karşı olan güvenini göstermektedir. Zira, Moğollar'a göre avdan daha önemli bir iş yoktu.²⁹

²⁶ Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 32-37; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrand Andreosyan, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954, s. 28-29; *İz Letopisi Sebastatsi*, Galstyan, a.g.e., s. 27; *İz Letopisi Stepanosa Episkoposa*, Galstyan, a.g.e., s. 35; *İz Letopisi Smbata Sparapeta*, Galstyan, a.g.e., s. 50-51; *Viderjki İz Letopisya Armyanskoğ Çarya II. Getuna*, Galstyan, a.g.e., s. 72; J. A. Boyle, a.g.e., s. 348.

²⁷ M. Kafalı, a.g.e., s. 16.

²⁸ Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 96; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, neşr. M. İsfahânî, Tahrân 1338/1959, s. 50; Âyetî, *Tahrî-i Târîh-i Vassâf*, Tahrân 1327/1994, s. 35-36; R. Fahreddin, a.g.e., s. 67; Türkçe terc., s. 15.

²⁹ Muhammed b. 'Alî b. Muhammed Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahrân 1363/1984, s. 245.

Güney Kafkasya'yı çiğneyen Cebe ve Subitay Noyanlar daha sonra Kuzey Kafkasya'ya girmişlerdir. Burada Moğollar birlikte hareket eden Kafkas kavimlerinden Alan, Çerkes ve Lezgiler'i mağlup ederler, daha sonra da Kıpçaklar'ı yenilgiye uğratırlar.³⁰ Buna karşılık Kıpçaklar, Rus knezleriyle anlaşıp bu tehlikeye karşı büyük bir ordu hazırlamışlardır ve Moğollar'ı kendi memleketlerine koymamak için onlar varmadan düşmana karşı gitmişlerdir.³¹ İki ordu Don Irmağı'na katılan Kalka Irmağı'nda 620/1223 yılı yazında karşı karşıya geldi. Birleşik Rus-Kıpçak ordusunu mağlup eden Moğol ordusu bundan sonra Sudak'ı yağmaladı ve bol ganimetle yurduna dönmek üzere doğu istikâmetinde yola çıkmıştır.³² Fakat yurduna dönmekte olan Moğollar, Bulgarlar'ın ansızın baskınına uğradılar ve ağır zaiyat verdiler.³³ Bu arada Çengiz Han 622/1225 yılında Hârezmşahlar üzerinde yaptığı seferi müteakiben, yaz mevsimini İrtiş Irmağı civarında geçirmiş, sonbaharda Tula Irmağı boyundaki yurduna dönmüştür. Yukarıda da zikredildiği gibi, 619/1222 yılından beri Doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan oğlu Cuci Han'ı yerinde bırakmış ve ona İrtiş Irmağı'ndan İdil Irmağı'na kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ülkesi ile Hârezm'in idaresini vermiştir. Ayrıca burada "Büyük Orda"nın tesis edilmesini ve "Altın Taht"ın kurulmasını emretmiştir.³⁴ Böylelikle, dört ulus içinde ilk tesis olunan "Cuci Uluğu" olmuştur. Fakat Cuci Uluğu'nun büyümesi ve tabii sınırlara erişmesi oğlu Batu Han zamanında ikinci Kıpçak seferinin neticesinde mümkün olmuştur.

³⁰ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, W. Tiesenhausen, s. 53-56.

³¹ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, W. Tiesenhausen, s. 57-58.

³² L. N. Gumilöv, *Drevnyaya Rusy i Velikaya Stepy*, S. Petersburg 2001, s. 451-453.

³³ G. Hafızov, *Raspad Mongolskoy Imperiyi i Obrazovaniye Uluğu Djuçi*, Kazan 2000, s. 64-65.

³⁴ M. Kafalı, *a.g.c.*, s. 17.

624/1127 yılında Cuci'nin ölümünden sonra yerine Batu Han geçmiştir. Onun başbuğluğu ile icra edilen ikinci Kıpçak Seferi (626/1229-640/1242), yeni teşekkül eden Cuci Ulusu'na İdil Irmağı ile Karpat Dağları ve Tuna Nehri'nin ağzına kadar uzanan Batı Deşt-i Kıpçak bozkırlarını açtığı için Batu, Altın Orda'nın ilk hanı olarak tanınır. Yapılan seferler sonucunda, 634/1236 yılında İdil Bulgar Devleti, 635/1237-636/1238 yıllarında Rus Knezlikleri³⁵ hâkimiyet altına alınmıştır. 638/1240 yılında Kiyev fethedilmiştir ve batıya yani Polonya,³⁶ Çekoslovakya, Macaristan,³⁷ Sırbistan ve Bulgaristan üzerine sefer yapılmıştır.³⁸ Moğol birlikleri Adriyatik Denizi'ne kadar ilerlediklerinde, Çengiz Han'ın torunlarının atlarının ayak sesleri bütün Avrupa'yı dehşete düşürmüştür. Birçok devlet bu seferleri kıyametin habercisi olarak değerlendirmiştir. Avru-

³⁵ 1237-1238 yıllarında Ryazan, Vladimir, Suzdal ve Moskova Knezlikleri itaat altına alınmıştır. Rus tarihçisi V. V Kargalov'a göre Batu'nun ordusu 120 ile 140 bin askerden oluşmaktaydı. Bkz. V. V. Kargalov, *Vnešnepolitičeskiye Faktori Razvitiya Feodalnoy Rusi*, Moskova 1968, s. 75; Ch. Halperin, *Russia and The Golden Horde*, Bloomington 1985, s. 21-32; Ayrıca, Batu'nun Ryazan seferiyle ilgili bkz. Altay Aykut, «Batu Han'ın Rusya Seferiyle İlgili «Ryazan'ın Batu Han Tarafından yakılıp Yıkılması Hikayesi », *DTCFD*, XXXI/ 1-2(1987), s. 1-13.

³⁶ Polonya'nın en önemli kiliselerden biri olarak kabul edilen St. Mary Kilisesi'nin ana kulesinin balkonundan her saat başı silâh kuşanma çağrısı yapılır. Bu tören XIII. yüzyılın ortalarından beri neredeyse hiç kesintisiz olarak hergün yapılır. XIII. yüzyılın ortalarında düşmanın kentin kapılarına yaklaştığını haber veren trampetçinin ve Krakov'un yerle bir edildiği günün anısı böylece tazelenir. Bkz. Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç-Moğollar*, Çev. Füsün Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s. 1.

³⁷ Batu'nun Macaristan seferi ile ilgili bkz. "Dominikanets Yulian o Mongolo-Tatariyi" [Dominikalı Yulian'ın Tatar-Moğollar Hakkındaki Notları], *Mir Lyva Gumilöva, Kaspiyskiy Tranzit*, I., Moskova 1996, s. 21-23.

³⁸ Azade Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars. A Profile in National Resilience*, California (t), s. 18; Basil Dmytryshyn, *Medieval Russia. A Source book, 900-1700*, Second Edition, Oregon 1972, s. 112-113.

palılar başlarına gelebilecek olayların korkusunu yaşarken, Batu Han ani olarak ordusunu geri çevirmiş, çünkü başkent Karakorum'da Ödegey Kağan vefat etmiştir.³⁹ Batu'nun böyle bir adın atmasının sebebi tamamen politik nedenlerle açıklanmaktadır. Batu seçimleri etkilemek istemiştir. Ayrıca, Batu'nun Macaristan seferi sırasında Ögedey'in oğlu Güyük ve Çağatay'ın torunu Buri ile arası bozulmuş ve bu ikili Moğolistan'a dönmüşlerdir. Hatta Batu'nun şikâyeti üzerine Ögedey Han her ikisini de azarlamış ve şimdi Batu, kendisinden öç alacaklarından da korkmuştur.⁴⁰

Böylece Moğollar'ın istilâ hareketleri duraklamıştır. Çeşitli bölgeleri ellerinde bulunduran Moğol hanları ve şehzâdeleri sadece kendi çıkarlarıyla, lokal güçlerini nasıl arttıracaklarını düşünmekteydiler. Batu da Avrupa seferini keserek Büyük Han'a tâbi olmakla beraber Altın Orda Devleti'ni teşkil etmiş oluyordu. Böylece Moğollar'ın bu seferleri sonucunda Deşt-i Kıpçak, Hârezm, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve İdil-Bulgar Devleti'nin topraklarında Altın Orda Devleti kurulmuştur.

Ortaçağ dünya tarihine damgasını vuran bu devlet tarih boyunca birçok adla zikredilmiştir. Belki de bu faktör tarihçilerin, devletin adı hakkında ortak bir görüşe varamamalarının sebebini teşkil etmektedir.

XIII. yüzyılın başlarında Deşt-i Kıpçak, Kırım, İdil-Bulgar ve Kuzey Kafkaslar'da kurulan devletin adı, Doğu kaynaklarına Cuci Ulusu olarak geçmiştir. Bunun sebebi tabii ki, bu devletin temellerinin asıl kurucusu olan Batu Han'ın babası Cuci Han'ın devrinde atılması olmuştur. Ele geçirilen bölgedeki nüfusun çoğunu göçebe Kıpçaklar oluşturduğu için bu bölgeye Deşt-i Kıp-

³⁹ R. Fahreddin, *a.g.c.*, s. 81; Türkçe Terc., s. 38; Hafızov'a göre ise, Batu Han'ın geri dönüşünün sebebi fethettikleri toprakları elde tutamamasıdır. Bkz. G. Hafızov, *a.g.c.*, s. 66.

⁴⁰ *Manghol-un Niuça Tobça'an*, s. 196-198; Vernadskiy, *a.g.c.*, s. 65.

çak, yani “Kıpçak Bozkırı” adı verilmiştir.⁴¹ Aileleri ve bütün malları, özellikle hayvanları ile beraber Cuci Ulusu'na gelen Moğollar'ın sayısı azdı. Ancak bu toprakların işgaliyle sıkı sıkıya bağlı olan bu hareket bir göç olarak düşünülmemelidir. Moğollar'ın çoğunluğunu oluşturan esas kitlesi Moğolistan'da kalmıştı. Bu durum karşısında da işgal olunan memleketlerin (Kıpçak Bozkırlarının) Moğollaşmasından söz etmek uygun değildir. Buradaki esas kitleyi Kıpçaklar'ın oluşturduğunu Arap tarihçisi el-'Omerî şu şekilde anlatmaktadır: “Bu devlet (Altın Orda) eskiden Kıpçaklar'ın yurdu idi. Lâkin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tâbi oldular. Sonra (Tatarlar) onlarla (Kıpçaklarla) karıştılar ve akraba oldular. Toprak, onların (Tatarlar'ın) tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamen Kıpçaklaştılar.”⁴² Hatta Arap kaynakları Cuci Ulusu'ndan bahsederken, “Deşt-i Kıpçak” tabirini kullanmışlardır.⁴³ Yine Arap kaynaklarında devletin adı, kroniklerîq kaleme alındığı döneme göre değişmektedir. Çoğu kez hüküm süren hanın ya da coğrafi bölgenin adı ile zikredilmektedir. Meselâ, “Tatarlar'ın Büyük Han'ı Berke'nin Ülkesi”, “Kuzey Ülkelerin Han'ı Özbek'in Ülkesi”, “Deşt-i Kıpçak Han'ı Toktâ'nın Ülkesi”, “Batu Ulusu”, “Berke Ulusu” gibi. Bazen hanların adları kendilerinden sonra da ülkenin adında zikredilmeye devam etmiştir. Örneğin, “Berke Ülkesi'nin Han'ı Özbek Han”.⁴⁴

⁴¹ V. L. Yegorov, *Zolotaya Orda: Mifi i Realnosti*, Moskova 1990, s. 7-15; İlyas Kamalov, “Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine”, *TDA*, S. 141 (2002), s. 115.

⁴² el-'Omerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr fî memâlikî'l-ımsâr*, Tiesenhausen, s. 372-373.

⁴³ M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁴ V. L. Yegorov, *a.g.e.*, s. 16; İ. Kamalov, “Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine”, s. 116.

Altın Orda Devleti'ni başından sonuna kadar gezen P. Karpini⁴⁵ ve W. Rubruck⁴⁶ "Kumanlar Ülkesi" tabirini kullanmışlardır⁴⁷ ki, bu da Araplar'ın kullandıkları "Deşt-i Kıpçak" tabiri ile eş anlamdadır. Çünkü, Avrupalılar'ın "Kuman" diye zikrettikleri kavim Müslüman müellifler tarafından "Kıpçak" diye anılmıştır.⁴⁸ 1017 yılında Doğu Avrupa'ya göç eden Kumanlar, Ruslar'a

⁴⁵ Plano Karpini (Jovanni Pyano del Karpini) 578/1182 yılında doğmuştur. 641/1243 yılında Papalığa seçilen ve ilk defa Moğollar ile diplomatik ilişkilere girişen IV. Innokentiy bu misyonu kendisine verirken Karpini 64 yaşındaydı. Bu görevi almadan önce Karpini bir çok ülkeyi ziyaret etmişti. Moğol İmparatorluğu ile tanışan ilk Avrupalı sıfatını taşıyan Karpini, seyahatine 643/16 Nisan 1245 tarihinde Lion şehrinden başlamıştır. Çekoslovakya, Polonya, Kiyev, daha sonra Dnyeper, Don ve Volga boyunca seyahatine devam ederek Saray şehrine ulaşmıştır (644/Nisan 1246). Fakat Batu onu Moğolistan'a göndermiştir. Moğollar, Papa'nın bu elçisine imparatorluklarının bütün gücünü göstermek için onun en kısa zamanda Karakorum'a varmasını ve kurultaya yetişmesini sağlamışlardır. Ancak 24 Ağustos günü Han seçiminden sonra yeni Han Güyük, Karpini'yi kabul etmiştir. 645/1247 tarihinde Lion'a dönen Karpini'nin seyahati toplam 2,5 yıl sürmüştür. Daha geniş bilgi için bkz. "Karpini v Mongoliyi", *Kaspiyskiy Tranzit I, a.g.e., s. 34-46.*

⁴⁶ Wilhelm von Rubruck, muhtemelen 617/1220-627/1230 yıllarında doğmuştur. Fransalı olan Rubruck Fransa Kralı'na haclı seferinde refakat eder ve Sartak'a gönderilen heyetin başkanlığını yapar. Ancak Volga civarına kadar seyahat yapacağını plânlayan Rubruck, Marco Polo'ya kadar yapılan seyahatlerin en büyüğünü yapmıştır. Sartak ile görüştüktan sonra hayal kırıklığına uğrayan Rubruck, Batu'nun yanına, daha sonra ise Moğolistan'a varmıştır (27 Aralık 1253). Rubruck, Han'ın sarayında altı ay kalmış, fakat asıl amacına ulaşamamıştı. Daha geniş bilgi için bkz. W. von Rubruck, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 11-23; "Willem Rubruck u Mongolov", *Mir Iyva Gumilöva, Kaspiyskiy Tranzit, I, a.g.e., 56-59.*

⁴⁷ V. L. Yegorov, *a.g.e., s. 16.*

⁴⁸ Peter B. Golden, "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara 1996, s. 47-51, İ. Kamalov, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", s. 116.

yenilince yerlerini doğudan gelen Kıpçaklar'a terk etmişlerdir. Kıpçak adı altında birleşen bu iki Türk kavimi de bundan sonra Kuman adıyla anılmaya devam etmiştir.⁴⁹ Reşîdu'd-dîn'in ifadesine göre, Kıpçaklar yeni kurulan ulus için "Kıpçak Başı" tabirini kullanmışlardır.⁵⁰

Rus kronikleri⁵¹ ise, güneydeki komşularını etnik terimlerle isimlendirmişlerdir. Meselâ, "Knezler Batu'nun Tatarlar'ı yanına gidiyorlardı" gibi. Ancak 689/1290'larda "orda" adı ortaya çıkmıştır ki bu kelime Cuci Ulusu'nun sonuna kadar kullanılmış, hatta daha sonra da devam etmiştir.⁵² "Orda" ya da "ordu" kelimesi Türk ve Moğol dillerinde aynı manaya gelmekte ve bu dillerin sözlüklerinde ezelden beri mevcut olup, başlangıçta "yurt", "han yurdu", "saray yurdu" anlamına gelmekteydi. Daha sonra bu kelime "askerî birlik", "saray", "maiyet", "ordugâh", "keçe çadırındaki aile", "tanın-

⁴⁹ Ali Fehmi Karamanoğlu, "Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi", *TDED*, XII(1962), s. 175.

⁵⁰ A. G. Muhamadiyev, *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vkov*, Moskova 1983, s. 42; İ. Kamalov, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", s. 116.

⁵¹ Rus kronikleri; Ruslar'ın Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra Bizans ile aralarında meydana gelen yakınlık sonucu onlardan aldıkları yıllık yazma âdeti neticesinde meydana getirilmişlerdir. Bu yıllıklar Rus rahip veya keşişleri tarafından yazılmışlardır. Yıllıkların en eski nüshaları muhafaza edilmemiş, ancak XIV. yüzyılda yazılan çeşitli redaksiyonları zamanımıza kadar gelmiştir. İlk kısımları IX. asrın ortalarına kadar ulaşan şifahi bilgileri ihtiva ederken, X. asrın başından itibaren de yazılı vesika ve belgeleri içlerine almışlardır. Bu yıllıkların yardımıyla Rus ülkesi tarihini IX. asırdan XVIII. asra kadar kesintisiz takip etmek mümkündür. Daha geniş bilgi için bkz. Mualla Uydu, *İlk Rus Yıllıkları'nda Türkler*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. I.

⁵² V. L. Yegorov, *a.g.e.*, s. 16.

muş kişilerin hanımlarının kaldıkları yer” anlamlar kazanmıştır.⁵³ Kaşgarî de “ordu” sözünün, melik kasabası, yani imamet (devlet idaresi) beldesi anlamına geldiğini açıklar. Kasaba kelimesi de melik kasrına ve şehrine verilen ad olmaktan ötürü, memleketin başkentine işaret ederdi.⁵⁴ Aslen “ordu”, hükümdarın çadırına veya köşkünün bulunduğu müstahkem bir kaleden ibaret idi ve kapladığı mesaha pek büyük olamazdı.⁵⁵ Türk ve Moğol dillerinden “orda” kelimesi Rusçaya, Rusçadan da Avrupa dillerine geçmiştir. Rus diline bu kelime “hanın çadırı”, “hanın konağı” anlamları yanında “göçebe bozkır topluluğu” anlamıyla da girmiştir.⁵⁶

Bizim alıştığımız “Altın Orda” tabiri ise ancak Batu’nun kurmuş olduğu devletin “izi bile kalmadığı” dönemde kullanılmaya başlanmıştır. İlk defa bu tabire 1564 yılı civarında yazılmış olan Kazan Kroniği’nde rastlanır.⁵⁷ Rus kaynak ve me hazlarında Altın Orda, “Zolotaya Orda” olarak geçmektedir.⁵⁸ Bu tabirin ortaya çıkması da altın ve kıymetli kumaşlarla süslü olan Han’ın ka-

⁵³ G. Doerfer, *Türkische and Mongolische Elemente im Neupersischen*, II, Wiesbaden 1965, s. 32-39; I. Kamalov, “Altın Orda Devleti’nin Adı Üzerine”, s. 116-117.

⁵⁴ Kaşgarî, *Divanü Lûga-it-Türk*, I, Çev. Besim Atalay, TTK, Ankara 1992, s. 124, 296.

⁵⁵ E. Esin, “Orduğ: Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”, *VD*, VI/10-11, Ankara 1968, s. 135.

⁵⁶ V. P Yudin, “Ordu: Belaya, Sinyaya, Seraya, Zolotaya” adlı makale Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme* adlı eserin giriş bölümünde yer almıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, neşr. Kazakistan Bilim Akademiyası, Alma-Ata 1992, s. 23-24.

⁵⁷ Peter B. Golden, *Türk Hukukları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002, s. 247; V. G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 146.

⁵⁸ Rusça isimlendirmenin Altın Orda manasında oluşu bu ismin Avrupa dillerindeki adlandırmaya tesiri olmuştur ki, İngilizce “The Golden Hord”, Almanca “Die Goldene Horde”, Fransızca “Horde d’Or” şeklinde geçmektedir.

rargâhıyla ilgilidir. XIV. yüzyıl seyyahı İbn Battûta, Han'ın karar-gâhını şöyle anlatmaktadır: "Özbek Han, süslenmiş olağanüstü bir "altın otağ"da oturur. Otağ, altın yapraklarla kaplı ağaç çubuklarından yapılmıştır. Ortasında ayakları gümüş, üstü değerli taşlarla süslü bir taht mevcuttu."⁵⁹ A. G. Muhamadiyev'e göre de Rus kronikçileri başlangıçta "Altın Orda" tabirini devlet için değil de, Rus knezlerinin handan yarlıg almak için gittikleri kağanlık otağı için kullanmışlardır.⁶⁰

Farsça kaynaklar ile Türkçe kaynaklarda bu devletin asıl adı Ak Orda'dır. P. Karpini'ye göre, Güyük Han'ın Büyük Han seçildiği ve dört gün boyunca süren kurultayda Moğollar farklı renklerde elbiseler giymişlerdir. İlk gün herkes beyaza bürünmüştür. Hara-Davan'a göre, o gün, Cuci Ulusu'nun katıldığını sembolize etmiştir. O günkü toplantı da yine beyaz kadifeden yapılmış büyük çadırda olmuştur.⁶¹ Ak Orda adı nereden gelmektedir?

624/1227 yılında Cuci Han ölünce, oğulları Batu ile Orda aralarında taht konusunda anlaşamamış, her ikisi de diğerinin lehine feragat etmiş ve meseleyi çözmek için de Çengiz Han'ın huzuruna gitmişlerdir. Çengiz Han, Batu için "Altın Busagalı Ak Orda"yı (Altın aksamli ak-otağ), Orda için ise, "Gümüş Busagalı Gök Orda"yı (Gümüş aksamli gök otağ) kurdurmuştur.⁶² Böylece, Doğu Deşt-i Kıpçak, Orda-İçen Han'a (Sol-Kol), İdil Boyu ve zapıtı kararlaştırılmış olan Batı Deşt-i Kıpçak (Sağ-Kol) ise Batu Han'a yurt olarak verilmişti. M. Kafalı, bu bölünmenin iki ayrı hanlık ol-

⁵⁹ Ross, E. Dunn, *The Adventures of Ibn Battuta*, University of California Press, Los Angeles 1989, s. 168; *Ibn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 78-79.

⁶⁰ A. G. Muhamadiyev, *a.g.c.*, s. 42; İ. Kamalov, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", s. 117.

⁶¹ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 145.

⁶² Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, s. 26.

mayıp Türk devlet ananesindeki sağ ve sol kol tertibinde Cuci Ulusu'nun ikili idareye göre tanzim edildiği görüşündedir.⁶³ Cuci Ulusu'nun ikiye bölünmesi "renk" problemini daha da karışık duruma getirmiş ve birçok tarihçinin yanılmasına sebep olmuştur. Bazı tarihçiler, doğu hanlığını Ak Orda, batıyı ise Gök Orda olarak kabul etmektedirler. Fakat bu görüşün yanlış olduğunu ispatlamak mümkündür. En başta, Rus kroniklerinde dolaysız bağlı olduğu batı hanlığı Büyük Orda, doğu tarafı ise Gök Orda olarak geçmektedir. Ruslar bunları zikrederken de tabii ki Tatarlar'a dayanmışlardır. Bundan başka renkten de hareket ederek bir sonuca varılabilir. Mavi renginin "doğu rengi" olduğu bilinmektedir.⁶⁴ Yine madenlerin kıymetine göre renklerin değeri hakkında bir fikir edinmek mümkündür: Buna göre, "altın" ile "ak" rengi "gümüş" ile "gök" renginden üstün olmaktadır. Bu şekilde renkle yönlerin isimlendirilmesi yine ananeye uygun düşmektedir. Zira Türkler, batıyı "ak", doğuyu "gök" renkleriyle adlandırmışlardır.⁶⁵ Fakat Kazvînli Kâdı Ahmed Gaffârî'nin *Tarih-i Cihân-ârâ* ile Mu'înu'd-dîn Natanzî'nin *Târih-i Mu'înî* adlı eserlerinde yanlış isimlendirmeler yapmaları bu kaynakları kullanan dünyaca tanınmış J. von Hammer-Purgstall, P. Savelyev, H. Howorth, S. Lane-Pole, E. De Zambaur, B. Spuler, A. Yakubovskiy,⁶⁶ R. Grousset⁶⁷ gibi tarihçilerin de bu isimlendirmeyi hatalı yapmalarına neden olmuştur.⁶⁸

⁶³ M. Kafalı, a.g.e., s. 19.

⁶⁴ G. Vernadskiy, a.g.e., s. 145.

⁶⁵ Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Annamari von Gabain, "Renklerin Sembolik Anlamları", Çev. Semih Tezcan, TD, III/1, Ankara 1968, s. 108-109; İlyas Kamalov, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", s. 117-118.

⁶⁶ A.Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, TTK, 1992, s. 30-31.

⁶⁷ René Grousset, a.g.e., s. 372.

⁶⁸ M. Kafalı, a.g.e., s. 20.

Böylece, Cuci Ulusu'nun daha sonra da batı kısmının Ak Orda olarak bilindiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen modern tarih biliminde "Altın Orda" terimi kullanılmaktadır. Sarı rengi temsil eden altın, Türk ve Moğol imparatorlarının hâkimiyet simgesiydi.⁶⁹ Aynı zamanda "sarı", merkezin, yani merkezî devletin rengiydi. Hatta, Kırını, Kazan ve Astrahan gibi hanlıkların Ak Orda'dan ayrıldıktan sonra, Kazan Hanlığı bunların arasında merkezî devlet olarak kabul edildiği için "merkezî orda" anlamında "Altın Orda" olarak adlandırılmıştır.⁷⁰

Tatar halkı tarihinin facialı dönemlerini aydınlatan *Edigey Destanı*'nda da bu devlet birçok isimle anılmış, Altın Orda ile Ak Orda adları ise birlikte kullanılmıştır.⁷¹ Bir örnekle bu konuya nokta koymak mümkündür:

*Eski geçmiş zamanda
Bulgar ile Saray'da
Yayık ile İdil'de
Altın Ordu, Ak Ordu,
Şanlı Kıpçaklar'ın yurdunda
Tatar'dan doğan Nogay ilinde...*

⁶⁹ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul 1971, s. 138-139.

⁷⁰ G. Vernadskiy, a.g.e., s. 146; İ. Kamalov, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", s. 119.

⁷¹ R. Sultı, *Edigey Destanı*, Türksoy Yayınları, İstanbul (t), s. 35.

Birinci Bölüm

Altın Orda-İhanlı Mücadelesinin İlk Safhası

I. Batu Han Devri

Altın Orda Hanlığı'nın tarih sahnesine çıkmasını sağlayan İkinci Kıpçak Seferi, Ögedey Kağan'ın ölüm haberiyle (5 Cemâziü'l-âhir 639/ 11 Aralık 1241) son bulmuştur. Yeni kağan seçimi için toplanması gereken kurultay anlaşmazlıklar yüzünden toplanamamıştır. Kağanın hanımı Turakina Hatun ve güçlü emîrler kağanın oğlu Güyük'ü seçmek istemişlerdir. Güyük ile Kıpçak seferi sırasında arası bozulan Batu'nun ise Güyük'ün *han* ilân edileceği kurultaya katılma niyeti yoktu.⁷² Batu'nun, askerî gücüne rağmen, Moğol-lar'ın politikasında yeri sağlam değildi. Moğol ordusunun ve kabile başkanlarının bir kısmı onun itaatinde idiler. Bununla birlikte Tuluy'un oğlu Mengü ile anlaşmasına rağmen, beş yıl geç toplanan kurultayda (644/1246) Güyük'ün, kağan seçilmesini engelleyememiştir.⁷³ Batu Han'ın kurultaya katılmaması, Güyük Han ile arası-

⁷² M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 51.

⁷³ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 68.

nı daha da bozmuştur. Güyük Han, Elçigitay adlı emîrini Arrân⁷⁴ ve Âzerbâycân taraflarına göndermiş ve buralardaki Batu'nun valilerini yakalayıp kendisine göndermesini emretmiştir. Bundan haberdar olan Batu'nun valileri Batu'ya mektup yazmışlardır. Elçigitay, valileri yakalayıp onların kollarını bağlarken, Batu'nun valilere verdiği cevap gelmiştir. Bu mektuba göre hareket eden valilerin taraftarları valilerin bağlarını çözmüşler ve Elçigitay'ı yakalayıp kollarını bağlayarak Batu'nun huzuruna çıkarmışlardır. Batu da onu su da kaynatmıştır. el-'Omerî, Güyük Han'ın buna çok kızarak ordu toplayıp yola çıktığını zikretmektedir.⁷⁵ Rus tarihçisi Vernadskiy, Güyük Han'ın Batu'ya baskı yaparak onun kendisini ziyaret etmesini istediğini ve 646/1248 yılı yazında Batu'nun Güyük Han'ın yanına gittiğinde, Tuluy'un dul hanımından Güyük'ün ona karşı yola çıktığını öğrenerek önlemler aldığını, fakat Güyük'ün Batu'nun karargâhına ulaşmadan öldüğünü ileri sürmektedir.⁷⁶

Daha sonra toplanan kurultay Batu Han'ın reyini uygun olarak Tuluy'un oğlu Mengü'yü 649/1251 yılı Temmuz ayı başlarında kağan ilân etmiştir.⁷⁷ Mengü, kağanlık makamına geçince küçük kar-

⁷⁴ Arrân, Ortaçağ'da Doğu Kafkasya'da bir bölgenin adıdır. Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan Arrân'ın kuzeyinde Şîrvân ve Şekî, güneyinde İlmîniye ve Âzerbâycân, güneydoğusunda ise Mugân vardır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania adı verilen bölge Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arrân adını almıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Arrân", *DİA*, III, s. 394-395; Zeki Velidi Togan, "Arrân", *IA*, I, s. 596-598.

⁷⁵ El-'Omerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr fî memâlikü'l-ımsâr*, Tiesenhausen, s. 394-395.

⁷⁶ Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 239; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 72-73.

⁷⁷ Kurultayda toplananlar Batu Han'ın yaş bakımından şehzadelerin en büyüğü olduğu ve ülkenin işlerini en iyi onun bildiği için, onun han olması ya da göstereceği birinin han seçilmesi konusunda karar verirler. Bunun üzerine Batu Han söz alarak şöyle konuşmuştur: "Böyle büyük bir ülkeyi elde tutmak, bu kadar karışık meselelere çözüm bulmak, ülkeyi darlık ve sıkıntılardan kurtar-

deşi Hülâgü Han'ı İran ülkesini idare etmek üzere göndermiştir.⁷⁸ Hülâgü için bir ordu kurmak üzere Moğol askerî kuvvetinin beşte birinin hazırlanması emredilmiştir. Batu Han'ın da dahil olduğu şube-devlet hükümdarları bu hareket için ayrılan orduların bir kısmına kumanda ediyorlardı. 653/1255 yılının Eylül ayında Hülâgü, Semerkand'a vardı ve mülkleri masun kalmak kaydıyla Semerkand Emîri'nden emrine ginnelerini istedi.⁷⁹ Bunun üzerine her iki Rüm sultanı, Fars Hükümdarı, Kilikia Ermeni Kralı⁸⁰ ile Âzerbâycân, Arrân ve Şirvân'dan birçok emîr görünmüştür.⁸¹ Âzerbâycân ele geçirildikten sonra Güyük Kağan'ın tard ettiği Batu'nun emîr ve darugaları⁸² yine bu bölgeye hâkim olmuşlardır. Cuzcânî, Âzerbây-

mak gibi işleri ancak, Çengiz Han'ın yanında emsallerini geçmiş, zor işlerde tecrübe kazanmış, önemli sorumluluklar üstlenmiş, tartışmalarda rakiplerini açık delillerle susturmuş olan Çengiz Han'ın soyundan Mengü Kağan başara-bilir." Daha geniş bilgi için bkz. Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 452.

⁷⁸ M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 52.

⁷⁹ Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 490.

⁸⁰ Grigor Aknertsî, Güyük Han Ermeni Kralı Smbat'a yarlıg ve bir Tatar kızını verdiğini, daha sonra Smbat'ın bu eşinden Vasil adında bir çocuğu doğduğunu ve "Vasil Tatar" olarak tanındığını anlatmaktadır. Bkz. A. G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 9.

⁸¹ B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 59.

⁸² Daruga veya darugacı, Moğol idarî teşkilâtında idarî ve malî, hatta siyasî salâhiyetlere mâlik bir kısım büyük memurlara verilen bir isimdir ki, Moğol istilâsından sonra onların hâkimiyeti altındaki geniş sahalarda kurulan imparatorluklarda ve sonradan bunların yerine geçen muhtelif Türk devletlerinde idarî bir istilâh olarak asırlarca devam etmiştir. Darugaların vazifeleri ise başlıca şunlardır: 1. Nüfus ve mal sayımı (vergi defterinin tanzimi için). 2. Yerli halktan yardımcı askerî kıt'aları terbiye. 3. Merkezî idare ile muhabere ve münakale vasıtalarının tanzimi. 4. Vergilerin toplanması. 5. Vâridatın hükümdara gönderilmesidir. Daha geniş bilgi için bkz. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İktimai Teşkilatı*, Çev. Abdülkadir İnal, TTK, Ankara 1995, s. 152; Beatris Forbes Manz, "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi", Çev. Hayrünisa Alan Akbıyık, *MSÜFEFD*, III(2000), s. 99-113; M. Fuad Köprülü, "Daruga", *IA*, III, s. 486-489; Abdülkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, VIII, s. 505-506;

cân ülkesinin şehir ve kasabalarında Batu Han'ın memur ve tahsil-darlarının vazife görüp onun adına vergi topladıklarını nakletmektedir.⁸³ Vassâf ise Buhârâ'dan gelen gelirlerin Çengizogulları arasında paylaşıldığını zikretmektedir.⁸⁴ El-'Omerî de, Cucioğulları'nın Tebrîz, Merâğa, Arrân ve Hemedân gelirlerinden pay sahibi olduklarını yazmaktadır.⁸⁵ Ayrıca Cucioğulları'nın çıkarlarını koruyan görevli 695/1295 yılına kadar İran'da bulunmuştur. Bu da Arap tarihçilerinin İran'ın Altın Orda'ya bağlı olduğu yönünde yorumlar yapmalarına yol açmıştır.⁸⁶

Buna ve Çengiz'in vasiyetine dayanarak, Altın Orda hanları Âzerbâyecân topraklarını kendi ulusları içerisinde kabul edeceklerdir. Altın Orda Devleti'nin sınırları yazılı bir belgede kaydedilmemiştir. Günümüze ulaşan eserlerden de bu sınırların hattını tam olarak çizmek mümkün değildir. Bazı tarihçilere göre, Bakü⁸⁷ ve Derbend,⁸⁸ Altın Orda sınırları içerisindeydi. El-'Omerî,

⁸³ M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 52; A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 38.

⁸⁴ Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 50; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, s. 35-36.

⁸⁵ el-'Omerî, *Mesâlikü'l-cbsâr fî memâlikü'l-emsâr*, Tiesenhausen, s. 384-385.

⁸⁶ G. A. Fedorov-Davidov, "Zolotaya Orda i Mongolskiy İran", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, VI, Moskova 1978, s. 26.

⁸⁷ Bakü; Arap coğrafyacıları Bakuh, Bakuya olarak zikrettikleri bu şehir Hazar Denizi'nin kıyısındaki en iyi liman şehridir. Muhtemelen halk etimolojisi-ne (Badkube - rüzgârın estiği yer) dayanarak yapılan ismin yorumu, aynen Hüsrev Anuşirvan tarafından kurulduğuna dair rivayet gibi, çok eski zamanlara dayanmaktadır. Moğollar döneminden başlayarak Bakü, liman şehri olarak önem kazanmış ve o günden itibaren Hazar Denizi, "Bakü Denizi" olarak adlandırılmıştır. Bkz. Mir Lyva Gumilöva, *Kaspiyskiy Tranzit I.*, *a.g.e.*, s. 182; Ayrıca Bakü ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. D. Dursun, "Bakü", *D/İA*, IV, s. 550-551; M. Bala, "Bakü", *IA*, II, s. 259-261.

⁸⁸ Derbend, Araplarda el-Bâb ("kapı"), Bâb el-Ebvâb ("kapılar kapısı") olarak geçen ve Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahilinde yer alan tarihî bir şehir ve limandır. Derbend'den geçen yolun askerî ve ticarî ehemmiyeti olduğu gibi, bu mıntika ziraate, Hazar Denizi kıyılarının her hangi bir yerinden da-

Çengiz'in Cuci'ye Deşt-i Kıpçak'ı⁸⁹ ve ona ilâveten Arrân, Tebrîz,⁹⁰ Hemedân ve Merâğa'yı verdiğini kesin bir şekilde dile getirmektedir.⁹¹ İran tarihçisi Vassâf da Altın Ordalılar'ın kışı Der-

ha müsaittir. Bu yüzden buraları çok eskiden beri meskundur. Derbend limanı ticarî bakımdan da ehemmiyetli idi. Kaynaklar şehir ve memleketin metbuu olarak, bazan Altın Orda hanları ve bazan da İlhanlılar'ı zikrederler. Altın Orda Han'ı Toktamış'ın burada kendi namına para bastırdığı da bilinmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. W. Barthold, "Derbend", *IA*, III, s. 532-539; A. S. Muhammedoğlu, "Derbend", *DIA*, IX, s. 164-166.

⁸⁹ Kıpçaklar'ın oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eden *Deşt-i Kıpçak* tabiri, dar ve geniş olmak üzere iki manada anlaşılmaktadır. Dar manasıyla, *Deşt-i Kıpçak*, XI. yüzyılın ortalarından Moğol istilâsına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir. XIII. yüzyılın ilk yarısında ise *Deşt-i Kıpçak* tamamen Cuci evlâdının eline geçmiştir. Bununla birlikte, eski Kıpçak Hanlığı'nın yerini yeni bir devlet almış olmasına rağmen, bu ülke yine *Deşt-i Kıpçak* olarak anılmıştır. Kıpçaklar hâkimiyeti kaybedip, Cuci Ulusu'nun içine dahil oldukları zamanda da isimlerini devâm ettirmişlerdir. Dolayısıyla, *Deşt-i Kıpçak*, dar anlamıyla Kıpçak Hanlığı devresindeki; geniş manasıyla ise Cuci Devleti zamanındaki Kıpçak sahasını ifade etmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 11-15.

⁹⁰ Tebrîz, İlhanlılar'ın 705/1305-706/1306 yılına kadar başkent olarak kullandıkları bu şehir muhtemelen VIII. yüzyılda kurulmuştur. Arap coğrafyacısı Yakut'a göre Bakü, ticaret ve zanaat merkezi idi. Ayrıca, İlhanlılar zamanında Yakın Doğu'nun ticarî merkezi haline gelmiştir. Şehrin gelişmesinde bulunduğu yerin coğrafi durumunu önemli rol oynamıştır. Mehranrud Nehri'nin suları ile sulanan Tebrîz, 1500 m. yüksekliktedir. Bu şehrin gelişmesinin son safhası XIV. yüzyılın ilk 20 yılına rastlamaktadır. Hamdullah Kazvîni, Gâzân Han'ın Tebrîz etrafında 250 bin adım uzunluğunda bir duvar inşa ettirdiğini yazmaktadır. XV. yüzyılın başlarında Tebrîz'i ziyaret eden İspanyol Klaviho, şehirde 200 bin kişinin yaşadığını öne sürmektedir. Bkz. Mir Lyva Gumilöva, *Kaspiyskiy Tranzit I.*, *a.g.e.*, s. 190; Ayrıca Tebrîz ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. V. Minorskiy, "Tebrîz", *IA*, XII(1), s. 82-99; Jahn Karl, "Tebriz", *İTED*, IV/3-4, İstanbul 1971, s. 29-33.

⁹¹ el-'Omerî, *Mesâlikü'l-cbsâr fî memâlikü'l-cmsâr*, Tiesenhausen, s. 378-395; S. Zakirov, *Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, Moskova 1966, s. 14.

bend'in arkasında geçirdiklerini, zaman zaman da Arrân'a baskın düzenledikleri ve Arrân ile Âzerbâycân'ı kendi ulusları içerisinde saydıklarını ifade etmektedir.⁹²

Âzerbâycân ve Gürcistan'ın coğrafi durumu, yeraltı zenginlikleri ve iklim şartları Cucioğullar'ı ile İlhanlılar'ın dikkatlerini çekmiş ve her iki taraf da bu lokmayı ele geçirmek için acımasız savaşlara girişmişlerdir. Hülâgü, özellikle Tebrîz'deki meraları kıymetli saymış, Âzerbâycân şehir ve köylerindeki sanatkâr geleneklere önem vermiştir. Moğollar, Kür'ün aşağı alanında bulunan Mugân⁹³ bozkırını kışlak, Karabağ'ın eteklerindeki otlakları da yaylak olarak çok sevmişlerdi.⁹⁴

Önemli ticarî yolların buradan geçmesi Altın Orda-İlhanlı mücadelesini daha da kızıştırmıştır ki, Kafkaslar ve Kuzey devletlerine hâkimiyet, İlhanlılar'a Doğu Akdeniz Yolu'nun tamamını kontrol etme imkânı verebilirdi.⁹⁵ Moğollar'ın ticarete önem verdikleri bilinmektedir. Çengiz Han, 1206 tarihinde toplanan kurtaydan hemen sonra ülkesine yabancı tâcirlerin gelmesi için birçok tedbir almıştır. Yine menşei Uygurlar'a kadar uzanan, Mo-

⁹² S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 14; G. Hafızov, *a.g.e.*, s. 52.

⁹³ Bugün *Muganskaya Step*y (Mugân Bozkır) olarak tanınan bu düz bölge Kür Nehri'nin güneyinde olup, Araksa'nın kendisine dökülen yerdedir. Mugân, Mily ve Şirvân bozkırları bugünkü Âzerbâycân'ın güney-doğu bölgesini oluşturmaktadırlar. Ortaçağda ise, bu bozkırlar tek isim ile Mugân adı altında birleşmişlerdi. Moğol istilâsına kadar Mugân sulama kanallarına sahip olan Kafkasya Ötesinin en gelişmiş bölgelerinden biri idi. Moğollar zamanında ise Mugân'ın zengin ve büyük şehirleri küçük köylere dönüşmüşlerdir. Daha geniş bilgi için bkz. A. Ali-Zade, *Sotsialno-Ekonomiçeskaya i Poliitiçeskaya İstoriya Azerbaycana XIII-XV vv.*, Bakü 1956, s. 60-61; V. Minorskiy, "Mugan", *IA*, VIII, s. 446-450.

⁹⁴ A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 41.

⁹⁵ Manana Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Hedefi Olan Türk Olan Devletler", Çev. Mahmut Yavaş, *Türkler*, VIII, s. 386.

ğollar döneminde geliştirilen ve bir çeşit devlet sermayesine dayalı “ortaklık” müessesesi,⁹⁶ Moğollar’da ticarî hayatın gelişmesinde etkili olmuştur. Bu dönemde Moğollar’ın gösterdiği dinî müsamaha, devletin tüccarlar ile kurmuş olduğu sermaye ortaklığı uygulaması Moğollar’ın kontrolü altındaki toprakları uluslararası ticarete açmıştır.⁹⁷ Bunun sonucunda Karadeniz uluslararası ticarete açılmıştır. Halbuki bundan önce uluslararası ticarî hayatta Akdeniz’in birinci derecede rol oynadığı bir dönemde Karadeniz, İstanbul ile bu denizde kıyısı bulunan ülkelerin istifade ettiği bir içdeniz durumundaydı. X. yüzyıla kadar İslâm Dünyası, Hristiyan Dünyası ile ilişkilerini genellikle Âzerbâyçân, Kafkasya ve İdil (Volga) Nehri üzerinden Rusya içlerine, oradan da Baltık sahillerine uzanan ticarî yollar⁹⁸ aracılığıyla sürdürmüştür.⁹⁹

Haçlı seferleri ise ticarete yeni boyutlar kazandırmıştır. Haçlı seferleri sırasında Doğu Karadeniz’e yerleşen Lâtinler burada kurmuş oldukları siyasî teşekküller yanında doğu-batı ticaretini de te-

⁹⁶ Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970, s. 311.

⁹⁷ A. Yuvalı, “XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (1-3 Haziran 1988) Bildirileri*, Samsun 1990, s. 235.

⁹⁸ Baltık sahilleri ile Karadeniz ve dolayısıyla da İslâm Dünyası arasında iki önemli ticaret yolu vardı. “Büyük Bizans Yolu” denilen birinci yol, Fin Körfezi, Neva Nehri, Ladoga Gölü, Volhow Nehri, İlmen Gölü, Lovat Nahri buradan karayollarıyla Düna Nehri’ne, tekrar karayoluyla Dnyeper Nehri üzerinden Karadeniz’e ulaşıyordu. İkinci yol ise, İlmen Gölü’ne kadar aynı yol kullanılıyor, oradan Neste ve İdil nehirleri üzerinden Hazar Denizi ve dolayısıyla da İslâm Dünyası ile birleşmiş oluyordu. Bu yol aracılığıyla Kuzey’in başta bal, kürk ve esir emteası olmak üzere İslâm Dünyası için önem arz eden birçok ticarî mallarına karşılık Güney’in baharat, ipekliler ve kıymetli taşları alınır-satılırdı. Daha geniş bilgi için bkz. A. Yuvalı, “XI-II Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, s. 234.

⁹⁹ A. Yuvalı, “XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, s. 234; Peter B. Golden, *Khazar Studies*, I, Budapeşt 1980, s. 107-109.

kelleri altına almışlardır. Bu hususta İtalyan şehir cumhuriyetleri önemli rol oynamışlardır. Böylece Haçlı Seferleri ile Akdeniz'deki ticarî hâkimiyet yeniden Hristiyan Dünyasının eline geçmiştir. Diğer yandan Papalık, kutsal sayılan yerleri elinde tutmayı başaran Memlûk Devleti'ne karşı siyasî ve ticarî ambargo koydurmuştur. Bu uygulama ile Memlûk Devleti için, Avrupa'dan satın almakta olduğu demir, zift, kereste ve Kıpçak köle ticareti yolu da kapanmış oluyordu.¹⁰⁰ İleride de görüleceği gibi, oluşacak İlhanlı-Bizans-Avrupa ve Altın Orda-Memlûk bloklarına ticarî alanlarda Cenevizliler ile Venedikliler de katılacaklardır.

İşte bu mücadeleler İlhanlı Devleti'nin¹⁰¹ kurulmasını müteakip hemen başlayacaktır. Altın Orda tahtında ise o sıralarda Batu Han'ın¹⁰² ölümünden sonra tahta çıkan Berke Han bulunmakta idi.

II. Berke Han Devri (654/1256-665/1266)

Mücadelenin Sebepleri

653/1255 sonları ile 654/1256 başları arasında ölen Batu Han'ın Sartak, Ulakçı, Togan, Ebukak adında dört¹⁰³ oğlu var-

¹⁰⁰ A. Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", s. 234.

¹⁰¹ Hülâgü'nün İran'da tesis ettiği bu devlete "İlhanlı Devleti" denilmesinin sebebi Büyük Moğol Kağanı'na tâbi "ilhan" olmalarından dolayıdır. Bütün Türk devletlerinde olduğu gibi, Moğollar'da da ülke hânedân üyelerinin ortak malı idi. Bu sebeple Moğol Devleti de Çengiz Han ailesinin müşterek malı oldu. Daha geniş bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 175.

¹⁰² Moğol İmparatorluğu'nun hayatında Batu'nun oynadığı rol, çok büyük olmakla birlikte, Rubruck'un sözleri bu konuda çok anlamlı gelmektedir: "İtaate mecbur olduğu imparatorlardan sonra, Batu bütün Tatar prensleri arasında en kuvvetlisidir." Bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁰³ Ötemiş Hacı'ya göre Batu'nun iki oğlu vardı. Bunlar Sartak (Sarı Tak) ve Togan (Tugan) idi. Bkz. Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, s. 96.

dı.¹⁰⁴ Batu Han daha hayattayken Mengü Kağan'dan kendisinden sonra tahta Sartak'ı geçirmesini istemişti.¹⁰⁵ Hristiyanlığı kabul eden Sartak,¹⁰⁶ başkent Karakurum'dan¹⁰⁷ dönerken Müslüman olan amcası Berke'nin ordasına uğramadan geçmiş ve kısa bir süre sonra da ölmüştür.¹⁰⁸ Din farklılığı ve Berke'nin de gözünün tahta olması, Ermeni tarihçilerinin Sartak'ın Berke tarafından zehirlendiğini ileri sürmelerine neden olmuştur.¹⁰⁹ Sartak Han öldükten sonra yerine Ulakçı geçtiyse de ömrü uzun olmamış ve aynı yıl içinde vefat etmiştir.¹¹⁰ Bu durumda bazı emirler birleşmişler ve İlhanlı hükümdarı Hülâgü Han'a "kılıcsız kın ve yakasız gömlek" göndererek Batu Han'ın tahtının boş kaldığını bildirmişlerdir.¹¹¹

¹⁰⁴ M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁰⁵ G. Hafızov, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁰⁶ Sartak'ın Hristiyanlığı kabul ettiği hususunda birçok kaynak hemfikirdir. Fakat 651/1253 tarihinde Sartak ile görüşen W. Rubruck onun kendisini Hristiyan olarak kabul etmediğini, hatta Hristiyanlar ile alay ettiğini yazmaktadır. Rubruck'un bu konuda hayal kırıklığına uğradığını da şu sözlerinden anlamaktayız: "Sartak hiç de Hristiyan değildir, o bir 'Moğoldur'". Bkz. "Willem Rubruck u Mongolov", *a.g.e.*, s. 56-59.

¹⁰⁷ Karakurum, Moğolca Hara-Horin, Çince Holiny olan bu şehir 755 yılında Moğol Knez'i Buku (Bu-Tzya) tarafından kurulmuştur. Daha sonra eski harabelerin yerine Keraitler 632/1234 yılında Ögedey Han'ın kendisine başkent seçtiği bu şehri kurmuşlardır. Çengiz Han'ın 617/1220 tarihinde Üst Orhun'un sol kıyısında kurduğu Karakurum 633/1235-658/1260 yılları arasında Ögedey, Güyük ve Möngge Hanlar zamanında Moğol İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. "Karpini v Mongoliyi" (Karpini Moğolistan'da), Mir Lyva Gumilöva, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹⁰⁸ G. V. Vernadskiy, "Mongolskoye lgo v Russkoy Istoriyi", Bu makale E. Hara-Davan'ın *Rusy Mongolskaya* adlı kitabında yer almaktadır. Bkz. E. Hara-Davan, *a.g.e.*, s. 278.

¹⁰⁹ *Sebastatsi Kroniği*, A. G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 27.

¹¹⁰ R. Grousset, *a.g.e.*, s. 375.

¹¹¹ Bedrü'd-dîn el-Aynî, *Ikdu'l-cumân*, I, neşr. M. Muhammed Emin, Kahire 1987, s. 108; Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, s. 96.

Olayların bu yönde gelişmesi, Cuci Ulusu¹¹² ile kuruluş aşamasında olan İlhanlı Ulusu'nu karşı karşıya getirmiş ve telâfisi mümkün olmayan muharebelerin sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Daha Sartak ve Ulakçi hanlar döneminde Berke'nin gözlerinin tahta olması onun Hülâgü'den önce davranmasını sağlamıştır. Berke'nin kuvvetli ve otoriter şahsiyeti böyle bir hadisenin yeniden ortaya konmasını önlemiştir.

Altın Orda ile İlhanlı Devleti'ni karşı karşıya getiren başka bir taht meselesi daha mevcuttur. 657/1259 yılında bir Çin kalesinin muhasarası esnasında Büyük Kağan Mengü ölmüştür. Bunun üzerine Arık Boğa Karakurum'da tahta çıkmıştır. Ancak Çağatay Han'ı Algu (659/1261-665/1266)'nun da desteğini kazanan kardeşi Kubilay isyan etmiştir. Bu durum uzun savaflara yol açmıştır.¹¹³ Bu mücadeleye paralel olarak Berke ile Hülâgü arasındaki ilişki de gelişme göstermiştir ki, her ikisi de farklı adayları desteklemişlerdir. Hülâgü Han, Kubilay'ı desteklerken, Berke Han da Arık Boğa'nın tarafını tutmuştur. Kubilay'a karşı Hülâgü sıkı bir dostluk beslemiştir. Bu dostluk sayesinde İlhanlı Devleti'nin menfaatleri için Büyük Han'ın gösterdiği hayırsever alâka uzun zaman yankılarını yaşatmıştır. B. Spuler'e göre, Berke'yi Arık Boğa'ya bağlayan göçebe hayat olup, Hülâgü ile Kubilay ise çok eski kültür memleketlerinin hâkimleri sıfatıyla bu kültür hayatı yüzünden birbirine yaklaşmışlardı.¹¹⁴

¹¹² Ulus, bütün boy ve halkların birleşmelerinden meydana gelir ve devlet, hükümdarlık, imparatorluk anlamlarını taşımaktadır. Ulus, yani devletin başında bulunan kimseye Kagan (Kan, Ka'an, Han, Ha'an) denir ve bu da kurultay tarafından seçilirdi. Ananeye göre bütün devlet Han'ın mülkü sayılır ve sülâlenin erkek mensuplarına kısım kısım miras veya tımar olarak verilebilirdi. Daha geniş bilgi için bkz. A. Temir, *a.g.e.*, s. 204.

¹¹³ el-'Aynî, *İkdu'l-Cumân*, I, s. 278; B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 67; N. Devlet, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IX, Çağ Yay., İstanbul 1992, s. 107.

¹¹⁴ B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 72.

Kubilay ile Arık Boğa arasındaki mücadele 663/1264 yılına kadar devam etmiş¹¹⁵ ve bu belirsizlik atmosferinde Berke ile Hülâgü arasındaki gerginlik açık bir savaşa dönüşmüştür. Yukarıda da değinildiği gibi, bu anlaşmazlığın tohumları daha Batu Han döneminde atılmıştır. Batu'nun desteğiyle tahta çıkan Mengü Kağan, onun arzusuna uygun emir vermekle, Batu'nun adamları Tebrîz, Merâğa ve Hemedân'a kadar bu ülkenin vergisini toplamaya devam etmişlerdir.¹¹⁶ Fakat bu Hülâgü Han'ın hoşuna gitmemiştir. Hülâgü, Cuci ve İlhanlı ulusları arasındaki tabii hududun Kafkas Dağları ve Derbend'ten geçtiğini ileri sürmüştür.¹¹⁷ Hülâgü, Cuci Ulu-su'nun Âzerbâyçân üzerindeki haklarını kabul etmemiş, hatta o Tebrîz'i kendisine başkent yapmıştır. İlhanlılar'ın en önemli vazifelerinden biri de Kafkas arazisinin korunması olmuştur ki, Âzerbâyçân ile Arrân devlet merkezini teşkil ettiği için buna bilhassa ehemmiyet vermişlerdir.¹¹⁸ Gerek kuzeyinde, gerekse güneyindeki arazinin müdafaasına yarayan Kafkasya kalesi etrafında o zaman, daha evvel ve sonra olduğu gibi harp edilmiştir.

Böylece Altın Orda-İlhanlı arasındaki savaş da bu çerçeve içinde başlamıştır. Fakat eğer Hülâgü, Han'ın batıdaki faaliyetlerine ve Bağdad'ın fethine katılan Berke'nin ordusuna karşı çok nankörce davranmamış olsaydı, bu harbin önü alınmış olacaktı. Hülâgü, Çengiz yasasına uymadan fethettiği toprakların çoğunu kendisine

¹¹⁵ Arık Boğa bu mücadeleyi kaybedince, Kubilay, Hülâgü, Berke ve Algu'yı da Arık Boğa'nın mahkemesine çağırmıştır. Arık Boğa affedildi ve her ulus başkanından bu konuda görüşleri soruldu. Herkes karara katıldığını bildirmişlerdir. Berke ile Hülâgü'nün aralarında savaş başlamasına rağmen mütesanit davranmaları da çok enteresandır. Gerçi, Kubilay ile arayı bozmak her ikisi için de kârlı değildi. Bkz. S. Zakirov, *a.g.c.*, s. 11.

¹¹⁶ M. Kafalı, *a.g.c.*, s. 56.

¹¹⁷ ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Tiesenhausen, s. 353.

¹¹⁸ B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 70.

ait olduğunu ileri sürmüştür. Halbuki yasaya göre, fethedilen topraklar beşe bölünmeliydi. Bunlardan iki bölümün Büyük Han'a, birinin de Batu Ulusu'na verilmesi gerekirken, kalan ikisi de kendilerine kalacaktı.¹¹⁹

Bilindiği gibi, 656/1258 yılında Hülâgü, Bağdad seferine çıkmıştır. Ancak Arap tarihçilerine göre Hülâgü, daha Batu zamanında Bağdad seferine çıkmayı plânlamıştır. Fakat Hülâgü'nün bu hazırlıklarını öğrenen Berke, buna engel olmak istemiştir. El-'Omerî politik durumu göz önünde bulundurmayarak ve ancak dinî sebeplere dayanarak, Berke'nin buna çok kızdığını ve Batu'ya "Biz Mengü Kağan'ın tahta çıkmasına yardımcı olduk. O da bizi böyle mi mukafatlandırıyor? O bizim dostlarınıza karşı düşmanca tavır alıyor, antlaşmalara uymuyor ve benim uzun zamandan beri yazıştığım halifeye ait toprakları ele geçirmek istiyor" dediğini kaydetmektedir.¹²⁰ Berke'nin bu sözleri Mengü'yü etkilemiş olsa gerektir. Zirâ Hülâgü ancak Batu'nun ölümünden sonra Bağdad seferine çıkmıştır.

Hülâgü, Esedâbâd'a¹²¹ gelince, halifeye elçi gönderip teslim olmasını ve bir an önce yanına gelmesini bildirmiştir. Fakat halife cevabında bu teklife yanaşmamıştır.¹²² Buna karşılık Hülâgü 4 Safer

¹¹⁹ İbn Vâsilî Hamevî, *Muferricul-kurub*, Tiesenhausen, s. 151; el-Mufaddal, *En-nehcu's-sedid*, Tiesenhausen, s. 322; S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 10.

¹²⁰ el-'Omerî, *Mesâlikü'l-ebâr fî memâlikü'l-emâr*, Tiesenhausen, s. 396.

¹²¹ Esedâbâd, Cibâl'de bir şehir olup, Hemedân'ın garbında, yaklaşık olarak 40 km. veya bir günlük yoldadır. Şehir, Hemedân'dan Bağdad'a giden eski ve meşhur yol üzerinde kervanların dâimî bir durağı olduğu gibi, tarihi eski zamanlara kadar çıkan ineskûn bir mahaldir. Moğollar devrine kadar, mâmûr ve çok kalabalık, mükemmel çarşıları olan bir şehirdi. Ahâlisi, iyi sulanmış tarlaların yüksek verimi sayesinde, oldukça zengin sayılıyordu. Daha geniş bilgi için bkz. Streck, "Esedâbâd", *IA*, IV, s. 369.

¹²² Halife, Hülâgü'nün elçisinin barış teklifine karşı şöyle cevap vermiştir: "Ordunuzu toplayıp benim topraklarımdan uzaklaşın. Aksi takdirde size savaş ilan edeceğiz ve hepinizi öldürmek zorunda kalacağız. Fakat aranızda bizim dinimizden olan çıkarsa onu affedeceğiz." Bkz. *İz Lctopisi Smbata Sparapeta*, Galstyan, *a.g.e.*, s. 50-51.

Pazar 656/11 Şubat 1258 tarihinde Bağdad şehrini yerle bir etmiş, halifeyi de öldürmüştür.¹²³ Hülâgü'nün bu seferinden sonra, Berke, Âzerbâyçân'ı ganimet payı olarak istemiştir. Hülâgü'nün, atları için mükemmel mera olan Mugân bozkırlarını elinden çıkarma niyeti yoktu.¹²⁴ Bu anlaşmazlığa Arık Boğa ile Kubilay arasındaki taht problemi de eklenince harp kaçınılmaz olmuştur.

Bu savaşı incelemeye geçmeden önce, Arap tarihçilerine göre, Altın Orda-İlhanlı anlaşmazlığının en önemli sebeplerinden biri olan Berke Han'ın Müslüman olması konusuna değinmek yerinde olacaktır: Ötemiş Hacı, Berke Han'ın doğuşta Müslüman olduğunu zikrederek, şöyle devam etmektedir: "Berke doğunca, annesinin ve Müslüman olmayan diğer kadımların sütünü emmemiştir. Bundan dolayı Yoçi, onu büyücü ve sihirbazlara göstertir. Onlar da, "O Müslümandır ve Müslümanlar, Müslüman olmayan kadınların sütlerini emmezler" şeklinde cevap vermişlerdir. Daha sonra Berke için bir Müslüman kadın bulmuşlardır".¹²⁵ Aynı bilgileri Cuzcânî de vermektedir.¹²⁶ Arap tarihçisi el-'Aynî ise Berke'nin İslâmiyeti kabul etmesini şöyle yazmaktadır: "... (Berke) İslâmlığı Necmeddin Kübra'nın öğrencilerinden Şemseddin el-Baher-

¹²³ Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 32-37; Yahya b. 'Abdu'l-Latîf Kazvî-nî, *Lubbu't-tevârih*, Tahrân 1363/1984; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 38-39; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 35-39; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, s. 27-29; el-'Aynî, *İkdu'l-cumân*, I, s. 329; Aknerli Grigor, Galstyan, a.g.e., s. 28-29; *Iz Letopisi Sebastatsi*, Galstyan, a.g.e., s. 27; *Iz Letopisi Stepanosa Episkoposa*, Galstyan, a.g.e., s. 35; *Iz Letopisi Smbata Sparapeta*, Galstyan, a.g.e., s. 50-51; *Viderjki Iz Letopisya Armyanskoğo Çarya II. Getuma*, Galstyan, a.g.e., s. 72; Vardan, *Umumî Tarih, Ermeni Müverrihine Göre Moğollar*, Türkçe terc. M. Ed. Dulauer, TM, V (1935), s. 37.

¹²⁴ G. Vernadskiy, a.g.e., s. 80.

¹²⁵ Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, s.-96.

¹²⁶ Cuzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, neşr. Abdülhâyy Hâbibî, II, Tahrân 1363/1984, s. 149.

zî'den kabul etmişti... El-Baherzî Buhârâ'da oturuyordu; Berke Han'a İslâmlığı kabul etmesi için teklifte bulundu. Berke İslâmlığı kabul etti ve gönderdiği bir yarlıkla ona başka alanlarda dilediği şekilde hareket etmek serbestliğini verdi ... Bunun üzerine şeyh ona İslâmı yaymak görevini verdi."¹²⁷

Böylece daha gençliğinde Müslüman olan Berke Han, İslâm'ı Yakın Doğu politikasının temeli haline getirmiştir. Bu da Berke'yi Mısır Memlûklar'ı ile dostça ilişkiler kurmaya itmiştir. Bu iki devletin birbirleriyle yaklaşması karşılıklı elçilerin gidip gelmeleri sayesinde mümkün olmuştur. Berke, Müslüman olduktan sonra Mısır Sultanı Baybars'a elçileri vasıtasıyla gönderdiği mektupların birinde kendisinden başka İslâm dinine girmiş olan yakınlarını tanıtan bir liste vermiştir.¹²⁸ Baybars da Bağdad'ın zaptından sonra Berke'ye müracaat ederek, Hülâgü'ye karşı cihad açılmasını istemiştir. Zirâ, 658/3 Eylül 1260 tarihinde Ayn-ı Câlût'ta¹²⁹ Hülâgü'nün ordusu-

¹²⁷ el-'Aynî, *İkdu'l-cumân*, I, s. 90-91; A. Yu. Yakubovskiy, a.g.e., s. 100; Jean Richard, "Berke Han'ın İslama Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslamiyetin Yayılışı", Çev. Abdulkadir Yuvalı, TK, S. 306 (1988), s. 21-23. Ayrıca Altın Orda Devleti'nde İslâm dini için bkz. D. De Weese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1964.

¹²⁸ A. Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 97.

¹²⁹ Ayn-ı Câlût, Filistin'de Nablus ile Beysân arasında yer alan küçük bir mevki olup rivayete göre, adını Hz. Davud tarafından bir savaş sırasında öldürülen Câlût'tan almıştır. Selâhaddin Eyyübî, 578 (1182-1183) yılında Haçlılar'dan aldığı bu küçük kasabayı, Hittin Savaşı ve Kudüs'ün fethinden önce bölgedeki haçlı kontukları üzerine düzenlediği seferlerde bir üs olarak kullanmıştır. Ayn-ı Câlût'un asıl şöhreti burada cereyan eden savaşlardan kaynaklanmaktadır ki, bunların en önemlisi Memlûklular ile Moğollar arasında vuku bulanıdır. Moğollar'ın ilk defa mağlup edildiği ve batıya ilerleyişlerinin durdurulduğu bu savaş tarihin akışını değiştiren en kesin sonuçlu savaşlardan biridir. Bu zaferle Suriye ve Mısır'dan başka Mağrib, hatta bütün Batı Avrupa Moğol istilasından kurtarılmıştır. Zira

nu bozguna uğratmasına rağmen, Hülâgü'nün yayılma politikasından korkmuştur.¹³⁰ Böylece, Altın Orda ile Memlûk Devleti'ni birbirine yaklaştıran din etkeninden başka ortak düşman olan İlhanlı unsuru da etkili olmuştur.

Fakat unutulmaması gerekir ki, Memlûklu sultanları, Altın Orda hanları ile dostça ilişkiler kurarken, bu iki ulusun arasının açılması için de gayret etmişlerdir. Ve ellerinde de "cihad" gibi önemli bir koz vardı.¹³¹ Bu iki Moğol ulusunu karşı karşıya getirerek Memlûklu sultanları, Hülâgü'nün Suriye taraflarına yönelmesini önlemeye çalışmışlardır. Bununla ilgili el-Makrîzî şöyle yazmaktadır: "Mısır Sultanı ve halk, Hülâgü'nün Kafkasya'daki savaşlarından

Moğollar, Müslümanlar'ın doğudaki son kalesi Mısır'ı zaptedebilir ve oradan İspanya'ya geçerek bütün Batı Avrupa'yı istilâ edebilirlerdi. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, *Büyük İslâm Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, XIII, Çağrı Yay., İstanbul 1995, s. 426; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, 48; *Tahrîr-i târih-i Vassâf*, s. 31; Fahrü'd-dîn Ebû Süleymân Dâvud b. Tâcu'd-dîn Benâketî, *Ravzat ül'l-elbâb fî tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahrân 1348/1969, s. 421; Abdülkerim Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", *DİA*, IV, s. 275-276; William Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt A. D. 1260-1517*, Amsterdam Oriental Press 1968, s. 10-11; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages (The Early Mamluk Sultanate 1250-1382)*, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville 1986, s. 31-34; P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1200-1290)*, Leiden-New York-Köln 1995, s. 69, 75, 92; J. J. Saundres, *Muslims and Mongols*, Edited by G. W. Rice, New Zealand 1977, s. 67-76; Kazım Yaşar Kopraman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 99-126; Süleyman Özbek, "Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn-ı Calud", *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 127-133. Ayrıca Moğol-Memlûk münasebetleri için bkz. Reuven Amitai Preiss, *Mongols and Mamluks, The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge University Press 1995.

¹³⁰ N. Devlet, *a.g.c.*, s. 106; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 48; B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 67-68.

¹³¹ S. Zakirov, *a.g.c.*, s. 6.

dolayı Suriye topraklarına yapmaya hazırladığı seferi ertelemesini sevinçle karşılamıştır.”¹³² Altın Orda'nın Mısır ile kurduğu ittifaka karşı, İlhanlılar da Hristiyan Avrupa ile irtibata geçmiştir.

Ayn-ı Câlût savaşında Memlûklular'a yenilen Hülâgü, 660/1262 yılında 15 yıldan beri Hristiyan Dünyası tarafından yapılan ittifak teklifine “evet” demiş ve Memlûklular'a karşı onlarla işbirliği yapmaya karar vermiştir. Bu amaçla Hülâgü, Fransa Kralı IX. Louis'e dostluk ve işbirliği mahiyetinde bir mektup yazmıştır. Daha sonra yapmayı plânladığı Mısır seferi için Papa ve Macar kralının desteğini aramak maksadıyla onlara da mektuplar göndermiştir. Hülâgü'nün göndermiş olduğu mektuplarda, diplomatik kuralların yanında, Çengiz Han'dan itibaren Moğollar'ın batıdaki başarıları sıralanmaktadır, Papa ve Fransa kralı Moğol hâkimiyetini kabule davet edilmektedirler. Ayrıca Papa ve Fransa kralının dostları olan Şark Hristiyanları'nın da kendisinin yönetiminde olduğunu bildirmiş, Moğollar'a daha önce yaptıkları teklif hatırlatılmıştır ki, bu teklif her iki tarafın da ortak düşmanı durumunda bulunan Memlûk Devleti'ne karşı askerî harekât için hazır olduğunu bildirmiştir.¹³³ Macaristan Kralı Jean, bu teklifi memnuniyetle kabul etmiştir. Zira, 634/1236-640/1242 yılları arasında Batu Han, Macaristan topraklarını Moğollar'ın savaş alanına çevirmiştir. Ayrıca Altın Orda Devleti, Doğu ve Orta Avrupa Devletleri için sürekli tehdit unsuru olma özelliğini korumuştur. Bundan dolayı Jean, Altın Orda ve Memlûklular'ın düşmanı olan İlhanlı Devleti ile dost olmayı kendi politikasına uygun görmüştür.¹³⁴ Ancak, Hülâgü'nün mektuplarına gelen cevaplarda ağırlık noktası; onların Hristiyan olmaları ile ilgili olmuştur. Barış ve Memlûklar'a karşı birlik çağrıları üzerinde fazla durulmamıştır. A.

¹³² G. Hafızov, *a.g.e.*, s. 59.

¹³³ A. Yuvalı, “Doğu-Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında”, *OÜEFD*, II, Samsun 1987, s. 127-128; D. Morgan, *a.g.e.*, s. 183.

¹³⁴ A. Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 178.

Yuvalı'ya göre, bunun sebebi, Haçlı seferlerinden sonra papaların prestij kaybı ve Avrupa devletlerinin millî politikaya yönelmiş olmalarıdır. Barış için ise, kendi içerisinde parçalanmış ve mücadele halinde bulunan Moğollar artık batı dünyası için tehlike olmaktan çıkmışlardır. Buna rağmen, İlhanlı hükümdarları ortak düşman kabul ettikleri Memlûklar'a karşı batı dünyasıyla işbirliği düşüncesini Olcâyâtü zamanına kadar devam ettirmişlerdir.¹³⁵

Ayrıca Şark Hristiyanları, Moğollar'ın Önasya'da görülmeleriyle birlikte onların şahsında Müslümanlar'a karşı yeni bir müdafî bulmuş oldular. Moğollar, idareleri altında yaşayan insanlar arasında din ayrımı yapmamışlardır.¹³⁶ Karpini, "Moğol hâkimiyetini kabul edenler, bulundukları yerde kendi dinî inançlarını yaşayabiliyorlar" demiştir. Fakat Moğollar gelmeden önce Önasya'nın hâkimi Müslümanlar olduğu ve onların ilerlemesine karşı en büyük engel olduklarından dolayı aralarındaki mücadele zaman zaman İslâm aleyhine olmuştur. Hristiyan Avrupa'nın da istediği buydu.¹³⁷ Bununla bir-

¹³⁵ A. Yuvalı, "Doğu-Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında", s. 128.

¹³⁶ Moğollar'ın çeşitli din mensuplarına karşı iyi davranmalarının sebepleri birçok araştırmacı tarafından kaleme alınmıştır. Bu sadece İlhanlılar için değil, Altın Orda Devleti için de geçerlidir. Meselâ Rus kiliseleri de vergilerden muaf tutuldukları gibi, kiliselerin korunmasına da özen gösterilmişti. Kilise ve din adamlarına hakarete bulunanların cezası, idamdı. 669/1270 tarihli Mengü-Timur'un fermânında şöyle buyrulmaktaydı: "Rusya'da kimse-
nin kiliselere, mitropolitlere ve bütün kilise görevlilerine hakaret etmeye hakkı yoktur. Kiliselere ait topraklar, ormanlar, bahçeler vs. vergiden muaf-
tır. Bütün bu mallar Allâh'a aittir, onlar da bize dua etsin". Gerçekten de Moğollar döneminde kiliseler huzur içindeydi. Knezlerin baskılarından kurtulmuşlardı. Buna karşın, XX. yüzyılın başlarında ülkedeki kiliseleri de-
poya çeviren, din adamlarını sürgüne gönderen Ruslar, Altın Orda'yı bar-
barların ülkesi olarak nitelendirmişlerdir. Bu konuyla ilgili bkz. M. D. Po-
luboyarinova, *Ruskiye Lüdi v Zolotoy Orde*, Moskova 1978, s. 23; Hara-Da-
van, a.g.e., s. 240; İ. Kamalov, "Altın Orda Devletinde Toprak ve Vergi-
ler"(Bu makale R. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Çev. İ. Kama-
lov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 215 adlı kitabta yer almıştır.)

¹³⁷ A. Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 180.

likte, Hristiyan dünyasının İlhanlı hükümdarlarını Hristiyan dinini kabul ettirme çabaları, tıpkı İlhanlı hükümdarlarının Hristiyan dünyası ile Mısır Memlûk Devleti aleyhine yapmaya plânladığı ve bir türlü gerçekleştiremediği askerî ittifak gibi sonuçsuz kalacaktır.

➤ Ayrıca ticarî alanda da bloklaşmanın olduğu görülmektedir. Cenevizliler, İlhanlı blokuna, Venedikliler ise Altın Orda blokuna dahil olmuşlardır. 1261 Nymfeo Andlaşması¹³⁸ ile Karadeniz, Cenevizliler'e açılmış ve kuzeyde Kefe, Anadolu sahillerinde de Amasra'da ilk Ceneviz kolonisi kurulmuştur. Daha sonraları, Galata'dan Trabzon'a kadar uzanan sahil boyunca, Sinop, Samsun, Fatsa'da yeni koloniler kurulmuştur.¹³⁹ Bu dönemde Tebrîz, ticarî ve siyâsî bakımdan öne çıkmıştır. Marco Polo'ya göre şehir, mükemmel bir konuma sahip idi. Trabzon'dan gelen kervanlar, buradan Kazvîn, Nîşâbûr ve Bâdâhşân'a ulaşıyordu.¹⁴⁰ Cenovalılar, Bağdad, Musul, Keşmir ve başka yerlerden getirilen gıda ve ihtiyaç maddelerini Tebrîz'den satın almışlardır. Trabzon-Tebrîz güzergâhının korunması için iki tarafın anlaşmaya vardıkları bilinmektedir. Bu antlaşmalarla yalnızca güzergâhın güvenliliği değil, güzergâhta seyahat eden yolcuların ve tüccarların da güvenliği sağlanmıştır. Bu tür antlaşmalar, söz konusu bölgeye önemli miktarda misyoner gönderen Roma Kilisesi için de son derece önemli olmuştur.¹⁴¹ İlhanlı Devleti de Altın Orda ve Memlûklular'a karşı Cenevizliler'den istifade etmiştir. Şöyle ki, İlhanlı Devleti, Cenevizli ustalara Fırat Nehri üze-

¹³⁸ 1204 yılında IV. Haçlı seferi sonunda İstanbul'a yerleşen Lâtinler'in İmparator VIII. Mikhail Paleolog tarafından kovulmaları sırasında, Cenevizliler'in Bizans'a yapmış oldukları yardıma karşılık yapılmış olan bu antlaşmayla Bizans-Ceneviz yakınlaşması başlamıştır. Bkz. A. Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", s. 236.

¹³⁹ A. Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", s. 236; M. Gabashvılı, *a.g.e.*, s. 390.

¹⁴⁰ Karl Jahn, "Tebrîz Şehri", *İTED*, IV/3-4 (İstanbul 1971), s. 27.

¹⁴¹ M. Gabashvılı, *a.g.e.*, s. 390.

rinde yaptırdıkları küçük nehir gemilerinden oluşan bir filo ile Bağdad'dan hareket ederek, Memlûklar'ın kontrolü altında bulunan Hind Deniz ticaretine darbe vurma teşebbüsünde bulunmuşlardır.¹⁴² Hazar Denizi'nde de Cenevizli ustaların yardımı ile Kuban Nehri yoluyla yöredeki korsanlara ve Altın Orda'ya karşı bir filo oluşturmuştur.¹⁴³

Cenevizliler'den sonra Karadeniz'de onların rakibi Venedik Cumhuriyeti de söz sahibi olmuştur. Cenevizliler rakiplerini Karadeniz'e sokmak istememişlerse de, başarılı olamamışlardır. Venedik, İmparator VIII. Mikhail'in Cenevizliler ile arasının açılmasından istifade ederek, ilk kolonilerini Azak Denizi kıyısındaki Tana'da kurmuşlar, bunu Trabzon kolonisi takip etmiştir. Avrupa için önem arz eden buğday, deri, kürk ve köle ticareti yönünden Karadeniz limanları yüzyıllarca önemlerini korumuşlardır. Altın Orda-Venedik işbirliği ise, Altın Orda'nın Memlûklular'a sattıkları Kıpçak kölelerin ticarî bakımından simsarları ve taşıyıcılarının Venedikliler olmasına dayanmakta idi.¹⁴⁴

Bir taraftan karşılıklı diplomatik arayışlarda bulunurken, diğer taraftan da açık açık mücadeleye girişmişlerdir. Bağdad zabtını müteakiben, Hülâgü Han, İran'da vazife gören Cuci Ulusu'nun memurlarını azletmiştir. Hatta Hemedân'da 700 kişiyi Berke Han taraftarı zannederek katlettirmiştir.¹⁴⁵ Hülâgü bundan sonra, kendisine Bağdad işgalinde yardım eden Berke'nin askerlerine karşı da

¹⁴² Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM*, I, İstanbul 1931, s. 17; A. Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", s. 236.

¹⁴³ Z. V. Togan, "İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika", *İTED*, III/3-4 (İstanbul 1966), s. 2-3; A. Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", s. 236.

¹⁴⁴ A. Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", s. 236-237.

¹⁴⁵ el-'Omerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr fî memâlikü'l-ımsâr*, Tiesenhhausen, s. 397.

tedbirler almaya başlamıştır. Hülâgü'nün İran seferine Cuci Ulu-su'ndan Tutara, Balakan ve Kuli adında üç komutan katılmıştır. Hülâgü, Balakan'ın kendisine karşı entrikalar kurduğunu öğrenince, onu Berke'nin yanına kendi kanunlarına göre cezalandırması için göndermiştir. Berke Han, Balakan'ın suçlu olduğu kanısına varınca, Balakan'ı Hülâgü'nün yanına göndermiş ve istediği gibi cezalandırmasına müsaade etmiştir. Hülâgü, Balakan'ı idam ettirmişmiştir. Bu esnada aniden Tutara ile Kuli de ölmüşlerdir. Berke Han bunun kasten yapıldığından şüphelenmiş ve Reşîdu'd-dîn'e göre bu huzursuzluk yaratmıştır.¹⁴⁶ Bundan haberdar olan Berke'nin askerleri de Hülâgü'nün ordugâhını terk etmeye karar vermişlerdir. Fakat ülkelerine dönemeyince Berke'nin tavsiyesi üzerine Mısır'a sığınmak zorunda kalmışlardır.¹⁴⁷ Mısır Sultanı olayların bu akışına çok sevinmiş ve Şam naiblerine onları ağırlamalarını, zahire tedarik etmelerini yazmış, onlara ve kadınlarına kaftanlar yollanmıştır. Hatta Sultan bizzat onları karşılamaya çıkmıştır. Kahire ve Mısır ahali-sinden çıkmayan kalmamıştı ki, askerlerin, halkın çokluğunu görüp akılları şaşıp kalmıştı.¹⁴⁸

Yine aynı sıralarda Hülâgü, Tebrîz'de Berke Han'ın tâcirlerinin mallarını yağına etmiş, kendilerini de katletmiştir. Bunun üzerine Berke Han da Hülâgü'nün Deşt-i Kıpçak'daki tâcirlerini katletmiştir. Vassâf (655/1257-728/1327) bu olayı şöyle anlatır: "Hülâgü, Berke Oğul'un Tebrîz'de ticaretle ve ticarî muamelerle uğraşan büyük ve sayısız zenginliklere sahip bulunan tâcirlerinin öldürülmesini ve yanlarında bulunan malların hazine için müsadere edilmesi-

¹⁴⁶ Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, III, s. 59-60; Hândemîr, *Habibu's-siyer fî ahbâr-i cfrâd-i beşer*, s. 102; Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hâdşâh Mirhânel, *Ravzatu's-safâ*, nşr. 'Abbâs Zeryâb, Tahran 1358, s. 903; J. A. Boyle, *a.g.c.*, s. 353.

¹⁴⁷ el-Aynî, *Ikdu'l-cumân*, I, s. 364; S. Zakirov, *a.g.c.*, s. 12.

¹⁴⁸ Nuveyrî, *Nihayetu'l-cereb fî funûni'l-cdeb*, Tiesenhausen, s. 289.

ni emretmiştir... Bunlardan çoğu paralarını ve değerli eşyalarını Tebrîz'in eşrafına emanet etmişlerdir. Tâcirlerin öldürülmesinden sonra bu eşyalar bunların elinde kalmıştır. Berke Oğul'a gelince, misilleme maksadıyla (Hülâgü) Han devletine mensup tâcirleri öldürmüş ve aynı şekilde hareket etmiştir. Geliş gidiş yolları, tâcirlerin seyahatleri ve sanayi faaliyetleri birdenbire kesilmiştir".¹⁴⁹

Bu esnada olayları duyan Baybars, Berke'ye bir mektup yazarak, onu Hülâgü'ye karşı kıskırtmıştır. Tatarlar¹⁵⁰ ile cihad etmenin üzerine vacip olduğu hakkında deliller getirmiş ve şöyle devam etmiştir: "Müslümanlık dil ile demekten ibaret değildir. Cihad da Müslümanlığın rükünlerinden biridir. Birbiri ardınca gelen haberlere göre Hülâgü, karısını Hristiyan olmasından dolayısıyla haç dinini gözetmeği ileri tutmuş, karısını senden üstün görerek halife yurtlarına kafir baş papazı yerleştirmiştir."¹⁵¹ Baybars, ayrıca kıymetli hediyeler de göndermiştir. XIV. yüzyıl Mısır tarihçisi Rüknu'd-dîn Baybars'a göre, Altın Orda ülkesinde rağbet gören kıymetli kumaşlar, koltuk yastıkları, namaz seccadeleri, Venedik bezleri, Şark'ta yapılan ipek kumaşları ile Mısır ülkesine mahsus çeşitli av, binek ve süs hayvanları da hediyeler arasında yer almıştır.¹⁵² Fakat

¹⁴⁹ A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.c.*, s. 41

¹⁵⁰ Burada Tatar terimi Moğollar için kullanılmıştır. XIII. yüzyılda Tatarlar da dahil olmak üzere 5 Moğol kavmi vardı. Gruplar arasındaki amansız mücadelelerde, "Tatar" adlı Moğol boyu, 1202'de cereyan eden Dalan-Nemürges Savaşı'nda Çengiz Han tarafından yenilgiye uğratarak parçalanmış ve sağ kalanlar da mevcut boylar arasında dağıtılarak "Tatar" kabilesi ortadan kaldırılmıştır. Ancak, Moğollar için "Tatar" adı kullanılmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, bugün çoğunlukla İdil bölgesinde yaşayan Tatarlar'ın bunlarla bir ilgisi yoktur. Daha geniş bilgi için bkz. A. Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât", TK, S. 118, s. 193-194.

¹⁵¹ İbnu'l-'Abduzzahir, *Siretülmelik ez-Zahir*, Tiesenhausen, s. 111; el-'Aynî, *İkdu'l-cumân*, I, s. 289; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 40-41.

¹⁵² Rüknu'd-dîn Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, s. 162.

elçilik heyeti ve beraberindeki hediyeler Bizans imparatoru tarafından uzun süre İstanbul'da alıkonmuştur. Bunun sebebi Bizans İmparatoru'nun Hülâgü'den korkması ve aynı sıralarda Hülâgü'nün elçilerinin de İstanbul'da bulunması idi.¹⁵³

— Bu arada Konstantinopol'deki Lâtin İmparatorluğu'nun yıkılışı ve 659/1261'de Bizans İmparatorluğu'nun VIII. Mikhail Paleolog tarafından restorasyonu¹⁵⁴ Yakın Doğu'daki karmaşık duruma yeni bir boyut eklemiştir. Nikya İmparatorluğu, İran Moğollar'ı ile dostça ilişkiler içinde idi. Başkentin Konstantinopol'e taşınmasıyla VIII. Mikhail için Kıpçak Moğollar'ı ile da iyi ticarî ilişkiler kurmak kârlı idi. İstanbul Boğazi'ndeki politik ve ekonomik değişiklikler Bizans'tan geçen Kıpçak ve Mısır arasındaki deniz yolunu da açmıştır.¹⁵⁵ Bu yol elçilik heyetlerinden başka, köle ticaretinin de yapılmasını sağlamakta idi. Karadeniz ile Akdeniz arasındaki geçidi denetiminde bulunduran imparatorla iyi ilişkiler kurmak Baybars için de önemliydi, ne de olsa Altın Orda topraklarından toplanan "memlûklar"¹⁵⁶ bu yoldan Mısır'a getiril-

¹⁵³ A.Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 98

¹⁵⁴ P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290), Treaties of Baybars Qalawun With Christian Rulers*, Leiden-New York-Köln 1995, s. 118; Aynı yazar, *Haçlılar Çağı. XI Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 160.

¹⁵⁵ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 159.

¹⁵⁶ Memlûk, Müslümanlar tarafından satın almak ve devşirmek suretiyle meydana getirilen askerî sınıf kölemendir. Bkz. R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s. 300. Selçuklu ülkesindeki Memlûk statüsüne değinen Lambton ise başlangıçta Memlûk'un sosyal durumunun hür doğan melikinkisiyle eşitlik arzetmediğini, onun bu durumunun utandırıcı olmadığını ve ülkedeki en yüksek makamlara çıkabildiğini belirtmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. G. M. Kurpalidis, *Gosudarstvo Velikih Seldjukidov-Ofisialniye Dokumenti ob Administrativnom Upravleniyi i Soşialno-Ekonomičeskom Otnoşeniyah*, Moskova 1992, s. 103.

miştir. Böylece Memlûk Devleti'nin esas kaynağını Kıpçak köleleri¹⁵⁷ teşkil etmekteydi. Daha sonra Abâkâ Han'ın Memlûk Sultanı Baybars için kullanmış olduğu şu ifade de oldukça manidardır: "Sen Sivas'ta satın alınmış bir kölesin; dünya hükümdarına karşı nasıl muhalefet edebilirsin?" Bu cümle Memlûk Sultanı'nın "Kölemen" menşeli olduğunu açıkça belirtmektedir.¹⁵⁸

Bunun yanında Rus köleleri de itibarda idiler.¹⁵⁹ Kırım sahillerinden satın alınıp, Sinop ve Samsun limanlarına, oradan da Anadolu'da Sivas, Kayseri, Suriye'de Halep ve diğer şehirlerde pazarlanmıştır. El-'Omerî, kuzeydeki kavimlerin birbirlerine karşı baskın düzenleyerek esirler aldıklarını ve bunları Suğdak'taki Müslüman tacirlere sattıklarını, kıtlık olduğu sıralarda, bu ailelerin bizzat kendi çocuklarını da sattıklarını kaydetmektedir. Kayseri-Suriye yolu üzerindeki "Yabanlu Panayırı", her yıl milletlerarası tâcirlerin toplandığı bir pazar yeri idi.¹⁶⁰

¹⁵⁷ XIII. yüzyılda Suriye ve Mısır'a özellikle Kıpçaklar'ın çok gelmesinde Kıpçak Bozkırları'nda ekonomik durumların bozulup, kıtlık ve hastalık epidemilerinin hayvanları yok etmesi etkili olmuştur. Bu sebeplerden dolayı Kıpçaklar da, Ruslar'ın âdetlerine uyarak gençlerini parayla satmışlardır. Daha geniş bilgi için bkz. Janos Eckman, *Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yayın haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara 1996, s. 52, 67; A. Gökbil, a.g.e., s. 100.

¹⁵⁸ A. Yuvalı, "XIII. yüzyılda Önasya'daki Siyasî Bloklama", TK, XXIII/262, Ankara 1985, s. 113.

¹⁵⁹ Altın Orda Devleti'nde çok sayıda Rus kölesi bulunmaktaydı. Vergisini düzenli ödeyemeyenler zorla götürülürken, kıtlık ve açlık yıllarında Ruslar kendi çocuklarını satmak zorunda kalıyorlardı. Rus köleleri arasında kadınlar ile zanaatçılar en değerlileri olarak kabul ediliyordu. Daha geniş bilgi için bkz. M. D. Poluboyarinova, *Ruskiye Lüdi v Zolotoy Orde*, Moskova 1978, s. 34-40.

¹⁶⁰ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 501. Ayrıca Yabanlu Pazarı için bkz. Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, TDAV, İstanbul 1985.

İran Moğolları Türkiye'yi tamamıyla tahakkümleri altına alıncaya düşman bulundukları Memlûklar ve Altın Orda imparatorluklarının münasebetlerini bozmak ve bilhassa askerî kuvvetin kaynağı olan köle ticaretini önlemek için Anadolu yollarını kontrollerine almışlardır. Bu sebeptendir ki, İstanbul yolu hayatî bir ehemmiyet kazanmıştır. Nitekim, Bizans müellifi Pachymeres, "Mısır Sultanı, Kumanlar'dan bir köle iken sultan olmuştur. O tebaasının kendi milleti ile ticarî münasebetlerini devam ettirmek istemiş; Mısırlılar'ın Kıpçaklar'ı satın alıp hudutlarının muhafazasına bırakmışlardır. Fakat onları Karadeniz'den geçirmek zorluğu ile karşılaştıkları için bu denizin ağzını tutan imparatorundan müsaade almışlar" derken durumu belirtmiş, hem de Rum tarihçilerine mahsus bir millî gurur ve taassupla bu müsaadenin kuvvet karşısında vuku bulduğunu açıkça ifadeden kaçınmıştır.¹⁶¹

Yukarıda Mikhail Paleolog'un Baybars'ın elçilerini Konstantinopol'de alıkoyulduğu söylendi. Bunun üzerine Berke Han, Nogay komutasında bir ordu göndermiştir. Nogay'ın şehre yaklaştığını duyan İmparator şehirden uzaklaşmış, görüşmeler için de alıkoyduğu Mısır elçisi Emîr Fârisu'd-din Akkuş el-Mes'ûdî'yi göndermiştir. Mikhail Paleolog'un ricası üzerine Mısır elçisi kendi isteğiyle burada kaldığını söylemiştir. Nogay bunun üzerine emîrin söylediklerini yazıya aktarmasını istemiştir. Berke Han, Nogay ile birlikte çok gecikerek yanına gelen Mısır elçisinden bunun sebebini sorunca, elçi kendisinin İmparator tarafından Konstantinopol'de alıkonulduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Berke Han, elçinin Nogay'a verdiği yazılı notu göstermiş, hem elçinin iki yüzlüğüne, hem de uzun yolculuk sırasında hediyelerin kaybetmesine Berke Han, çok kızmıştır. Fakat Mısır Sultanı ile iyi ilişkilerde olduğu için elçiyi cezalandırmamıştır.¹⁶² Bu olaydan sonra Akkuş, Cemâ-

¹⁶¹ O. Turan, *a.g.e.*, s. 502.

¹⁶² el-Mufaddal, *en-Nehcu's-sedid*, Tiesenhausen, s. 325-329.

zîu'l-âhir 665/Mart 1267'de Mısır'a döndüğünde Baybars'ın nez-dinde de bütün itibarını kaybetmişti.¹⁶³ Nogay'ın bu seferinden sonra Mikhail, Altın Orda Hanı'na yılda 300 atlas elbise gönder-meyi kabul etmiştir.¹⁶⁴

Çok geçmeden Nogay, Bizans'ın üzerine bir sefer daha yap-mak zorunda kalmıştır. Bilindiği gibi, Altın Orda-Bizans ilişkisi Rum Sultanı İzzeddin'i kurtarmak için Altın Orda'nın giriştiği se-fer yüzünden bozulmuştur. 659/1261 yılında Hülâgü'nün emriy-le IV. Rukneddin Kılıçarslan, Selçuklu sultanı olunca, eski sultan İzzeddin Keykavus yakınlarını alarak Mikhail Paleolog'a sığınmış-tır.¹⁶⁵ İmparator, Hülâgü Han'dan çekindiği için sultanı yakınlarıyla birlikte Meriç Irmağı münsabındaki Ainos¹⁶⁶ hisarında hap-settirmişti.¹⁶⁷ Altın Orda ordusu Trakya'ya girerek birçok yeri yağmalamış, Ainos Kalesi'ni kuşatmış, İzzeddin Keykavus ile ya-kınlarını kurtarıp Berke'nin yanına götürmüştür (660/1262).¹⁶⁸ İbn Bibî, Sultan İzzeddin'in kurtulmasını şöyle nakletmektedir: "Tanrı, Sayın Han'ı Sultan İzzeddin'in iindadına koşturdu. O se-ne iyi bir tesadüf olarak dondurucu bir kış başlamıştır. Tuna'nın sularını buz tutmuştur. Bütün ordunun karşı tarafa geçmesine im-

¹⁶³ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı. XI. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, s. 162.

¹⁶⁴ el-Mufaddal, *en-Nehcu's-sedid*, Tiesenhausen, s. 326.

¹⁶⁵ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s. 478; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 248.

¹⁶⁶ Ainos (Enez)-Ege kıyısında Meriç'in ağzında çifte limanlı bir kentti. Enez Kalesi ve surları Bizans döneminde yapılmış ve VI. yüzyılda onarılmıştır. Bkz. *Ana Britanica*, VIII, Ana Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 190-191.

¹⁶⁷ B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 47-48; J. J. Saundres, *a.g.e.*, s. 73; M. Ka-falı, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁶⁸ Ruknu'd-dîn Baybars, *Baybars Tarihi II*, Çev. Şerefüddin Yalıtıkaya, İstan-bul Maarif Matbası 1941, s. 32-33; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Tiesenha-usen, s. 351.

kân hasıl olmuştur. Sultanı hapisten çıkarmışlardır. (Berke) Han ile beraber Kırım tarafına yollanmıştır. Han'ın memleketine gittiği zaman pek çok iltifatlar görmüştür. Suğdak¹⁶⁹ ve Solhad vilâyetleri kendisine tımar verilmiştir.”¹⁷⁰

Nogay'ın bu seferi II. İzzeddin'i serbest bıraktırdığı gibi, Bizans İmparatoru'nun Karadeniz ve Boğaz ticaretine getiren engeli ortadan kaldırmıştır. Bu da en çok Memlûk Devleti'nin işine yaramıştır. Memlûk Devleti, Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya menşeli kölelerden yetişen orduya dayandığı için, Karadeniz ve Boğaz ticareti büyük önem taşımıştır.¹⁷¹ Sultan İzzeddin vefatına kadar yanlarında yaşamıştır. Hatta, İzzeddin Keykavus, Altın Orda hükümdarı Mengü-Timur tarafından Berke'nin kızı Orbay Hatun ile evlendirilmiştir.¹⁷²

Bununla birlikte, yukarıda zikredildiği gibi savaşa yol açan sebepler daha fazladır: Meselâ, Barthold'a göre, bu savaşın kızışmasında Çağatay'ın torunu Baydar'ın oğlu olan Alguyun'un da rolü vardır. Kirakos'a göre, Alguy, Hülâgü'yü her zaman savaşa kışkırtmıştır, çünkü Berke'nin ihbarları sonucu Mönge Kağan Çağatay neslini yok

¹⁶⁹ Suğdak, Kırım'da vaktiyle büyük liman, şimdi küçük bir mahal olup bu ad bir Orta Asya memleketinin adı olan Sogd'a benzetilerek İrânî bir kelime zannedilmiştir; bundan dolayı şehrin kuruluşu Alanlar'a atfedilmektedir. Suğdak, 620/1223 ve 636/1238 yıllarında iki defa Moğollar tarafından yağmalandı. Altın Orda Hanı Özbek zamanında 722/1322 tarihinde şehir mukavemet görnüksizin işgal edildi; bütün çanlar kaldırıldı, azizlerin heykelleri ve haçlar kırıldı, kiliseler ise kapatıldı. Daha geniş bilgi için bkz. W. Barthold, “Suğdak”, *IA*, XI, s. 1.

¹⁷⁰ *İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Çev. Nuri Gencosman, Uzluk Basımevi, Ankara 1941, s. 268; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 56-57.

¹⁷¹ A. Yuvalı, “XIII.Yüzyılda Önasya'daki Siyasî Bloklaşma”, *TK*, XXIII/262, Ankara 1995, s. 117.

¹⁷² R. Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, s. 175.

etmiştir.¹⁷³ Hamner-Purgstal ise Hülâgü'nün Berke'nin İslâm dünyasındaki şöhretini kışkırttığını ileri sürmektedir. Gerçekten de Hülâgü'nün ordusu Bağdad'ı ele geçirdikten sonra Berke Han, Halep'te Halife el-Hakim'i tahta çıkarmıştır ve Hamner'a göre, Berke'nin Kubilay tarafından Hülâgü'ye atfedilen Suriye ve Mısır işlerine karışması bu iki ulus arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir.¹⁷⁴ Reşîdu'd-dîn de, Berke'nin hareketlerinin Hülâgü'yü çok kızdırdığını ve sonunda Hülâgü'nün "Berke ailenin en yaşlısı olsa da, tevazudan uzaktır ve beni sürekli tehdit altında tuttuğundan ona saygı göstermek istemiyorum" dediğini nakletmektedir.¹⁷⁵ Buna benzer ifadeyi Hândemîr ile Mîrhând da kullanmışlardır: "O her ne kadar büyük (aga) ve ben ne kadar küçük (îmî) de olsam, onun bana bu kadar uygun olmayan şeyler söylemeye hakkı yoktur."¹⁷⁶

İ İlk Karşılaşma

Yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı ve Mısır Sultanı'nın da kışkırtınasıyla Berke Han, Âzerbâycân üzerindeki haklarını talep etmek üzere İlhanlı ülkesine yürümüştür. Berke Han, Cuci Ulu-su'ndaki ve ona bağlı yerlerdeki bütün askerî birliklerini toplamıştır. Berke'ye vergi ödeyen Rus knezleri de askerî birlikler göndermişlerdir.¹⁷⁷ Reşîdu'd-dîn'e göre, Berke Han Âzerbâycân'ın fethi için görevlendirdiği Nogay konutasındaki ordu 30.000 atlı askerden oluşmaktaydı. Nogay'ın ordusu Derbend'i geçerek Şîrvân civarında konaklamıştır. Bunu duyan Hülâgü Han itaatindeki tüm böl-

¹⁷³ M. G. Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı*, Saransk 1960, s. 48.

¹⁷⁴ S. Zakirov, *a.g.c.*, s. 12.

¹⁷⁵ Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 60.

¹⁷⁶ Giyâsu'd-dîn b. Husâmu'd-dîn Hândemîr, *Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâd-i beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, III, Tahrân 1362/1983, s. 101; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 903.

¹⁷⁷ M. D. Poluboyarinova, *a.g.c.*, s. 40-43.

gelerden askerlerin toplanmasını emretmiştir. Bunların arasında vassal olan Âzerbâyçân, Ermeni ve Gürcü hâkimleri de vardı. Ordusunu topladıktan sonra Hülâgü Han 660/20 Ağustos 1262 tarihinde İlhanlılar'ın yaylağı olan Aladağ'dan Berke'ye karşı koymak için harekete geçmiştir.¹⁷⁸

İbn Vâsilî'ye göre ise, Berke değil de, Hülâgü onun üzerine yürümüştür.¹⁷⁹ Hülâgü, Şiremûn Noyan¹⁸⁰ komutasındaki birliği öncü birlik olarak gönderirken, Basmagan ile Abatay Noyan isimli komutanlar Şemaha'ya gitmişlerdir. Berke Han, Şiremûn'un birliğine saldırarak onu bozguna uğrattıysa da, daha sonra Abatay Noyan'ın komutasındaki birliğe yenilmiş, Berke'nin komutanı Nogay ise kaçmıştır. Fakat asıl karşılaşma Kür Irmağı'nın kuzeyinde 660/1262 yılının Aralık ayında olmuştur.¹⁸¹ Başlangıçta Berke Han üstünlük sağlamışsa da, kısa bir süre sonra insiyatifi ele alan Hülâgü Han, Berke Han'ı mağlup etmiştir. Aynı yıl Hülâgü Han, Nogay komutasındaki Berke Han'ın ordusunu Derbend yakınlarında bozguna uğratmıştır. Hülâgü'nün ordusu halkı soyarak ve öldürerek büyük zulüm

¹⁷⁸ Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 50; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, s. 36; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, s. 903; Ali-Zade, *a.g.e.*, s. 319.

¹⁷⁹ İbn-i Vâsilî Hamevî, *Muferricu'l-kurub*, Tiesenhausen, s. 151; S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁸⁰ Noyan; Noyan, Noyin, Noyon olarak da geçmektedir. Moğol ileri geleni ve yüksek dereceli idarî memurdur. Ancak önceleri hem sivil, hem askerî âmirleri ifade ederken, sonraları umumiyetle "subay" anlamında kullanılmıştır. Noyanların işbaşına gelişinde menşe ve nesil-nesep rol oynamazdı. Daha geniş bilgi için bkz. Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", *TM*, XVIII, İstanbul 1976, s. 301; A. Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât", *TK*, S. 118, s. 202-203; M. A. Seyfeddini, *a.g.e.*, s. 141-142.

¹⁸¹ Benâketî, *Ravzat ü'l-elbâb fî tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb*, s. 424; Reşîdu'd-dîn, *Câni'u't-tevârîh*, III, s. 60; Hâncemîr, *Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâd-i beşer*, s. 102; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, s. 903; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 42-43.

etmiştir. Galip gelen Hülâgü, Elken Noyan, Tudaun Bahadır, Batu, Seldjiday, Çağan, Bulargu ve Doguz gibi ileri gelen komutanlara Berke'nin askerlerini takip etmelerini emretmiştir.¹⁸²

Bu emre uygun olarak Hülâgü'nün askerleri Terek Nehri'ni geçmiş ve Kıpçak Bozkırı'nın Altın Orda emîrlерinin ve komutanlarının çadırlarıyla dolu olduğunu, buralarda çok sayıda at, deve, inek ve koyunun olduğunu ve bunların da koruyucusu olmadığını görmüşlerdir. Bu durumdan istifade etmeye karar veren İlhanlı askerleri burada üç gün boyunca kutlama yapmışlardır.¹⁸³ Reşîdu'd-dîn'in verdiği bilgilere göre, Berke Han düşmanın ahlâksız hareketlerini duyunca, "karınca ve çekirge"ye benzeyen bir ordu toplayıp Hülâgü Han'ın ordusuna saldırmıştır. Reşîdu'd-dîn'in Berke Han'ın ordusuyla ilgili bu sözleri Vassâf'ın kayıtlarına da uymaktadır. Vassâf'a göre, Berke'nin emri gereğince asker statüsündeki her 10 kişiden sekizi sefere alınmıştır.¹⁸⁴ Bu da Altın Orda Hanı'nın çok zor durumda olduğuna işaret etmektedir. Berke Han ani bir taarruz yapmış ve Hülâgü'nün ordusunu perişan etmiştir (662/13 Ocak 1263).¹⁸⁵ Hülâgü'nün bozguna uğradığı bu savaş tarihinde "Demir Kapı" (Derbend) savaşı olarak bilinir. Berke Han, Hülâgü'nün askerlerinin cesetlerini görünce şöyle demiştir: "Allâh Hülâgü'yü cezalandırsın! Hülâgü Mo-

¹⁸² Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 50; *Tahrîr-i târih-i Vassâf*, s. 36; Mîrhând, *Ravzat-u's-safâ*, s. 903; Reuven Amitai Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*, Cambridge University Press 1995, s. 79; J. A. Boyle, *a.g.c.*, s. 353.

¹⁸³ Mîrhând, *Ravzat-u's-safâ*, s. 903; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 43-44.

¹⁸⁴ Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 50; *Tahrîr-i târih-i Vassâf*, s. 36; Hândemîr, *Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâd-i beşer*, s. 102; A. Ali-Zade, *a.g.c.*, s. 319; J. A. Boyle, *a.g.c.*, s. 353.

¹⁸⁵ el-'Aynî, *İkdu'l-cum'ân*, I, s. 108; Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 60-61; Benâketî, *Ravzat ülî'l-elbâb fî tevârihi'l-ekâbir ve'l-ensâb*, s. 425, Mîrhând, *Ravzat-u's-safâ*, s. 903.

ğollar'ı Moğollar'a karşı kıskırttı. Eğer aramızda savaş olmasaydı Moğol orduları bütün dünyayı ele geçirirdi.”¹⁸⁶

İbn Kesîr ise, Berke'nin şöyle söylediğini yazmaktadır: “Moğollar'ın birbirini öldürmesi iç acısı bir durumdur, fakat Çengiz Han'ın yasasına uymayana karşı ne yapılabilir ki?”¹⁸⁷ Böylece Berke, Hülâgü ile yaptığı savaş karşısında Müslümanlar'a “kâfir” ile savaştığını, Moğollar'a ise “Çengiz'in yasasına uymayan” ile savaştığını ileri sürerek kendisini haklı çıkarmaya çalışmıştır.

Bu muharebede Berke'nin kumandanı tümenbaşı Nogay'ın büyük liyakati vardır.¹⁸⁸ İlhanlı ordusu perişan olurken, Hülâgü'nün büyük oğlu Abâkâ¹⁸⁹ da bu savaştan kaçıp kurtulanlar arasındadır. Berke Han kazandığı zaferi, dostu ve müttefiki Memlûk Sultan'ı Baybars'a bildirmiştir. Bu uygulama o çağın geleneğidir. Yani kazanılan zafer dost-düşman herkese ilan edilir. Fakat öncelikle dostlara müjdelendirir.¹⁹⁰

658/1260 yılında Memlûk Sultanı'na, sonra da Berke Han'a yenilen Hülâgü huzursuzlanmış ve hastalanarak 19 Reb'ül-âhir 664/8 Şubat 1265 tarihinde ölmüştür.¹⁹¹ Bazı rivayetlere göre Hülâgü Han zehirlenmiştir.¹⁹²

¹⁸⁶ İbn Vâsilî Hamevî, *Muferricu'l-kurub*, Tiesenhausen, s. 153.

¹⁸⁷ S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁸⁸ M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁸⁹ Abâkâ, Hülâgü'nün en büyük oğludur. Moğolistan'da Yisundjin Hatun'dan dünyaya geldi ve daha sonra babasıyla birlikte İran'a geldi. Daha geniş bilgi için bkz. Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 17.

¹⁹⁰ Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 904; A.Yuvalı, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁹¹ Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 63; B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 77; İz Letopisi Sebastatsi, Galstyan, *a.g.e.*, s. 28. Hülâgü'nün ölüm tarihi konusunda bütün muellifler aynı fikirde olmakla birlikte, Stepanos Orbelyan, Hülâgü'nün 1264 yılında öldüğünü kaydeder. Bkz. *İz Letopisi Stepanosa Orbelyana*, Galstyan, *a.g.e.*, s. 36; J. A. Boyle, *a.g.e.*, s. 354.

¹⁹² “İz Letopisi Stepanosa Episkopa”, *Armyanskiye Istoçniki o Mongolah*, *a.g.e.*, s.-36

Berke-Abâkâ Münasebetleri

Hülâgü'nün ölünü üzerine babasının ordusuna ilk gelen oğlu Yeşmut¹⁹³ olduysa da, emîrler babasının kendi yerine koymak istediği oğlu Abâkâ'dan yana karar aldılar.¹⁹⁴ Hülâgü'nün 664/1265'te ölümü üzerine yerine geçen Abâkâ Han ile Berke Han başlangıçta anlaşmaya varsalar da, daha sonra araları yine bozulmuştur. XIV. yüzyıl Arap tarihçisi el-'Omerî, sonraki olayları şöyle nakletmektedir: "Abâkâ, han olunca, onlar (Cuci Ulusu mensupları) hanları Berke'nin Tebrîz'de bir cami yaptırmak istediğini söyleyerek, onu aldatmaya çalışmışlardır. Abâkâ da onlara yetki verdi. Onlar cami yaptılarsa da, üzerine Berke Han'ın adını yazmışlardır. Sonra kendileri için bir kumaş imalathanesi yapmak istemişlerdir. Abâkâ buna da yetki vermiştir. Berke Han için kumaş yapmağa başlamışlardır. Aralarında mücadele başlayıncaya kadar bu durum böyle devam etmiştir."¹⁹⁵

Çok geçmeden farklı sebepler öne sürerek Berke'nin komutanı Nogay savaşı tekrar başlatmış ve büyük bir orduyla Derbend, Şirvân, Arrân, Mugân ve Güney Âzerbâycân'ı ele geçirmek için Şirvân'a doğru yola çıkmıştır.¹⁹⁶ Berke Han'ın kendisine karşı sefere çıktığını duyan Abâkâ, Berke'nin ilerlemekte olan kuvvetlerine karşı kardeşi Yeşmut'u yollamıştır. İki ordu arasında Kür Irmağı'nın kollarından Aksu civarında (664/Temmuz-Ağustos 1265) cereyan eden şiddetli muharebeden kat'i bir netice alınamamıştır. Muhare-

¹⁹³ Yeşmut, Hülâgü'nün üçüncü oğludur. Annesi ise, Hitay kabilesinden olan ve Hülâgü'nün eşi Kutuy Hatun'un hizmetçisi Nokadjin Egeçi adında bir kadındır. Yeşmut'un Kara-Nokay, Zenbu ve Sukey adlarında üç oğlu vardı. Hülâgü kendisine Derbend ve Arrân'ı vermişti. Daha geniş bilgi için bkz. Reşidu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, III, s. 17, 67.

¹⁹⁴ B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 78; J. A. Boyle, *a.g.e.*, s. 354.

¹⁹⁵ el-'Omerî, *Mesâlikü'l-cbsâr fî memâlikî'l-cmsâr*, Tiesenhausen, s. 384.

¹⁹⁶ A. Ali-Zade, *a.g.e.*, s. 320; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 49-50.

beden sonra her iki taraf da 14 gün ırmak boyunda beklemişler ve sonunda Berke ordusuyla geri dönmüştür.¹⁹⁷

Bu karşılaşma hakkında Reşîdu'd-dîn daha ayrıntılı bilgi vermektedir: "Abâkâ Han, Kür Nehri'ni geçti. Fakat Berke Han 300 bin atlı askeriyle gelince, Abâkâ Han tekrar nehrin diğer tarafına geçer. Her iki han da Kür Nehri'nin iki tarafında ordularını hazırlarlar ve ok atışlarına başladılar. 14 gün sonra, Berke Han, nehrin diğer tarafına geçemediği için Tiflis'e yöneldi. Berke Han buradan nehri geçmek istiyordu, fakat yolda öldü."¹⁹⁸ Berke'nin cenazesi töre gereğince başkent Saray'a¹⁹⁹ götürülmüş ve burada toprağa

¹⁹⁷ Benâketî, *Ravzat üli'l-elbâb fi tevârî hi'l-ekâbir ve'l-ensâb*, s. 428; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 908; N. Devlet, *a.g.e.*, s. 107; J. A. Boyle, *a.g.e.*, s. 356; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 49-51.

¹⁹⁸ Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 68-69; Benâkentî, *Ravzat üli'l-elbâb fi tevârî hi'l-ekâbir ve'l-ensâb*, s. 428; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 908; "Iz Letopisi Stepanosa Episkopasa", *Armıyanskiye Istočniki o Mongolah*, *a.g.e.*, s. 116; J. A. Boyle, *a.g.e.*, s. 356; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 51.

¹⁹⁹ Saray şehri, İdil Nehri kıyısındaki bir düzlükte Batu Han tarafından inşa ettirilmiştir. Fakat Berke Han döneminde Saray-Berke adıyla bir şehir daha inşa edilir. Bazı tarihçilere göre, Batu'nun inşa ettirdiği şehirle Saray-Berke şehri birdir. Şehir kısa zamanda bir ticaret merkezi haline gelmiştir. İbn Battûta ve birçok Batılı seyyah bu şehirden övgüyle söz etmişlerdir. İbn Battûta'nın nakline göre, Saray-Berke'nin çarşısı ve sokakları mamur olup, evlerin arasında boşluk ve viran yerler yoktu. Şehir o kadar geniş sahaya yayılmıştı ki, seyyah, etrafını atla sabahdan akşama kadar ancak dolaşabilmişti. Etnik gruplar (Türk, Moğol, As, Çerkes, Rum, Rus) ayrı semtlerde yerleşmişlerdi; her semtin çarşı ve pazarları mevcuttu. Şehir etrafında surlar yoktu, ancak tüccârların kaldığı semtin etrafı surlarla çevrilmişti. Dünya'nın birçok memleketlerinden gelen tüccârlar bu semtte kalırlardı. Ayrıca, birçok zanaat mensubu ve imalathaneler mevcuttu. Şehrin ortasında, hanların oturduğu Altun-Taş adındaki saray yer alıyordu. El-'Omerî'ye göre bu muhteşem sarayın üzerinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın bir hilâl bulunmaktaydı. Saray ihata duvarları ve bazı binalarla baştanbaşa çevriliydi. Bu binalarda kışın hanlığın muteber emirleri otururlar; yazın ise Han ile birlikte Hanlık Ordası'na geçerlerdi.

verilmiştir (muhtemelen 1266 yılı başlarında). Oğlu olmadığı için yerine Batu'nun torunu Mengü-Timur, han ilân edilmiştir.²⁰⁰

Savaş bittikten sonra Reşîdu'd-dîn'e göre, Abâkâ Han 664(1265-1266) tarihinde Kür Nehri'nin diğer tarafında Dalan-Naur'dan²⁰¹ Deşt-i Gerdman'a²⁰² kadar derin hendeklerin kazılması-
nı emretmiştir. Vassâf da aynı bilgileri vermektedir. Ona göre, Abâkâ Han düşmanın büyük askerî güce sahip olduğunu öğrenince, Derbend'in güney tarafına bir duvar yaptırmıştır. Müellife göre bu duvarın adı da "siba" idi.²⁰³ Reşîdu'd-dîn'de bu terim "sibeh" olarak geçmektedir. Abâkâ Han'ın koruma duvarı yaptırdığını Kirakos Gandzaketsi ile Vardan da yazmaktadır. Vardan'da bu duvar "şibar" olarak geçmektedir. Bu isimlerin kullanılmaması sebebiyle terimin manası tam olarak belirlenememiştir. Fakat Vassâf'ın eserine eklenen sözlükte "siba" kelimesi de yer almıştır. Sözlüğün yazarına göre, Farsça'daki "dîvâr best" Türkçe'deki "siba" ve "sibah" ile aynı ma-

Saray-Berke'nin yeri bugün tam olarak tesbit edilememiştir. Tzarev veya Selitrennoy Gorodok'ta harabeleri çıkarmak için çalışmalar yapılmıştır. Saray şehri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. *Ibn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, s. 115-116; A. Yu. Yakubovskiy, a.g.e., s. 84-95; G. A. Fedorov-Davidov, *Iskusstvo Koşevnikov i Zolotoy Ordı. Oçerki Kulturi i Iskusstva Narodov Evraziyskih Stepey i Zolotoordinskih Gorodov*, Moskova 1985, s. 204-205; Ross E. Dunn, a.g.e., s. 161, 173; Enver Konukçu, "Berke Han", *DİA*, V, s. 506; W. Barthold "Saray", *IA*, X, s. 205-207; Cevat İzgi, "Cani-bek Devrinde (1342-1357) Altın Ordu Hanlığında Bilim Hayatı", *Divan*, 1996/2, s. 159-161; V. Yegorov, "Saray, Sarayçık, Balıçsaray", *Rodina*, III-IV, Moskova 1997, s. 72-77.

²⁰⁰ E. Konukçu, "Berke Han", *DİA*, c. V, s. 506.

²⁰¹ Dalan-Naur'un yeri kesin olarak tespit edilememiştir. Muhtemelen bu yer Kür Nehri'nin kuzeyinde kalmaktadır.

²⁰² Deşt-i Gerdman'ın, Gerdmançay Nehri ile sulanan bozkır olma ihtimali yüksektir. Bugün bu yer İsmailinskiy ilçesinde bulunmaktadır.

²⁰³ Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 51; *Tahrîr-i târih-i Vassâf*, s. 37; Mîrhând, *Ravza-tu's-safâ*, s. 908.

nayı taşımaktadır. Bilindiği gibi Farsça'da "dīvār" –"duvar", "best" – "sığınak", "güvenilir yer" anlamına gelmektedir. "Siba" kelimesinin yaklaşık manası "sağlamlaştırılan yer" anlamındadır. Bu yerin korunması için de buraya Moğol ve Müslümanlar yerleştirilmiştir. Reşidu'd-dîn'e göre, bu tarihten itibaren her iki taraftan da kervanlar gidip gelmiştir.²⁰⁴

Berke Han devri Altın Orda–İlhanlı münasebetlerini özetleyecek ve değerlendirecek olursak, şunları söylemek mümkündür: XI-II. yüzyılın başlarında başlayan ve bir asırdan fazla sürecektir olan Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki savaşın en önemli nedeni Âzerbâycân olmuştur. Moğollar'ı özellikle Mugân ile Arrân'ın bozkırları ilgilendiriyordu. Anlaşmazlığın esas nedeni de şudur: Altın Orda askerî birlikleri Hülâgü ordusunun içinde İran'ın fethine katılmışlardır. Daha sonra Bağdad ele geçirilmiş, Abbâsî halifesi ise öldürülmüştür. Bu yardımdan dolayı Çengiz Han'ın yasasına göre, Hülâgü gelirlerin Cuci oğullarına aktarılacak olan fethedilen toprakların bir kısmını vermek zorunda kalmıştır. Cuci oğullarına bu hizmetlerinden dolayı belirli bölgeler tahsis edilmiştir. Fakat Berke Han Âzerbâycân'ı istemiş ve neden olarak da buraların Batu Han zamanında fethedildiğini göstermiştir. Hülâgü'nün Berke'nin tüccarlarını katletmesi ise bardağı taşıran son damla olmuştur. Hülâgü'nün yayılma politikasından korkan Baybars'ın da kışkırtmasıyla Berke Han harekete geçmiştir. İran tarihçileri genel olarak İlhanlılar'ı galip gösteriyorlarsa da, Mısırlı tarihçiler Altın Orda hanlarının galip geldiklerini savunmaktadırlar. Hangi taraf galip gelirse gelsin, bu mücadeleden en kârlı çıkan Memlûklular olmuştur. Berke'nin askerî müdahalesi Mısır'ı Hülâgü'nün saldırısından kurtarmıştır. Bu arada ne Berke Han Memlûklular'ın desteğini, ne de Hülâgü Han Avrupa'nın desteğini alabilmiştir.

²⁰⁴ Reşidu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 68; Benâkentî, *Ravzat ül'l-clbâb fi te-vârî hi'l-ekâbir ve'l-ensâb*, s. 428; Ayrıca "sibah" için bkz. G. Doerfer, a.g.e., I, s. 349-351 (N: 227).

İkinci Bölüm

Altın Orda-İlhanlı Mücadelesinin .Devamı

I. Mengü Timur Han Devri (665/1266-680/1281)

665/1266 yılının son aylarında hanlık makamına çıkan Batu'nun torunu Mengü Timur Müslüman değildir ve Altın Orda ile İlhanlı arasındaki mücadelenin en azından dinî gerekçesi ortadan kalkmıştır. Bundan başka Büyük Kağan Kubilay, her iki tarafa da aralarındaki anlaşmazlığı çözmeleri için baskı yapmıştır. Sonuçta 668/1269-669/1270 yılında iki taraf Sultan Baybars'ı hayal kırıklığına uğratan bir barış antlaşması imzalamışlardır.²⁰⁵ Şafi b. Ali, Abâkâ'nın Dimaşk kalesinde, yüksek bir köşkte Mengü Timur'un elçilerini kabul ettiğini, izaz ve ikram ile de masraflarını gördüğünü yazmaktadır.²⁰⁶ Fakat Baybars'ın üzüntüsü uzun sürmemiştir, çünkü bir yıl sonra Nogay'dan bir dostluk mesajı alır.

669/1270-670/1271 yılında Nogay, Baybars'a, Tok Buğa ile gönderdiği bir mektupta, İslâm yolunda olduğunu, Berke Han'ın gittiği yolu takip edip batıldan kaçındığını anlatarak, "Biz senin ile

²⁰⁵ G. Vernadskiy, *a.g.c.*, s. 172.

²⁰⁶ Şafi b. Ali, *Husnu'l-menakıb*, Tiesenhausen, s. 241.

elin parmakları gibiyiz, sana uygun olana biz de uygun oluruz, karşı gelene de karşı geliriz" demiştir.²⁰⁷

Ez-Zehebî'ye göre, Mengü Timur saltanatının ilk yıllarında Abâkâ'ya yenilmiştir. Ez-Zehebî, Abâkâ'nın Mengü Timur'u mağlup ettiğini ve büyük ganimetlerle inemleketine döndüğünü şöyle anlatmaktadır: "Mengü Timur, han olunca Abâkâ'nın üzerine asker gönderdi. Abâkâ da askerin başına geçti. Kür İrnağı'na revan oldu, oraya indi. Kayıklar getirtti ve ırmak üstüne iki köprü yaptırarak sonra Mengü Timur'un tarafına geçti. Abâkâ Han'ın askerleri üstün geldi ve Abâkâ galebe çalıp askeri pek çok doyumluk aldı..."²⁰⁸ Fakat 669/1270 yılında Mısır Sultanı, Mengü Timur'un Abâkâ'yı mağlup ettiğine dair haberler almıştır.²⁰⁹ Vassâf da Mengü Timur ile Abâkâ'nın birkaç kez karşı karşıya geldiklerini ve bir defasında da Abâkâ'nın 3000 süvarisinin buz üzerinden geçerken boğulduğuna dair bilgiler vermektedir.²¹⁰

Yukarıda da değindiğiniz gibi, İlhanlılar ile yakınlaşmaya gayret eden Bizans imparatorları İstanbul üzerinden deniz yolu ile Mısır'la Deşt-i Kıpçak arasında gidip gelen elçilik heyetlerine zaman zaman engel olmuşlardır. Buna karşılık, Mengü Timur'un Nogay komutasındaki orduları da Bizans'ı tehdit etmişlerdir. Seferlerinden birinde (670/1271) Nogay, VIII. Mikhail'e Konstantinopol'den elçilerin gidebilmesi için baskı yapmıştır. Mağlup olacağından korkan Mikhail, Nogay'a barış teklif etmiş, hatta evlilik dışı doğan Euphrosyne adlı kızını ona vermiştir.²¹¹ Böylece Paleologlar, hem İlhan-

²⁰⁷ R. Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, s. 169.

²⁰⁸ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Tiesenhausen, s. 353.

²⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, s. 444; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 105; S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 59-60.

²¹⁰ Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 51; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, s. 37.

²¹¹ Georg Ostrogorskiy, *Bizans Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1981, s. 424; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı. XI. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, s. 163; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 60.

lilar ile hem de Cucioğullar'ı ile akrabalık bağına girmişlerdir. Ayrıca bu andan itibaren Bizans imparatorlarının Altın Orda ve Memlûklar ile ilişkileri bozulmadan kalmış ve Altın Orda ile Mısır arasındaki elçi heyetlerinin gidiş gelişleri kolaylaşmıştır.

Yine her iki ulusu da ilgilendiren olay 671/1272 yılında vuku bulmuştur. Bilindiği gibi, Berke Han'ın Bizans esaretinden kurtardığı Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus ölümüne kadar Saray şehrinde yaşamıştır. 671/1272 yılında İzzeddin vefat edince, Mengü Timur, Sultanın oğlu Mes'ûd'u Moğol geleneğine göre üvey annesi Orbay Hatun ile evlendirmek istemiştir. Mes'ûd, şeriata uymayan bu işi iğrenç bulmuş ve oğulları Melik ile Feramurzu alarak İlhanlı ülkesine sığınmıştır. Abâkâ ona iyi muamelede bulunmuş, Sivas, Erzurum ve Erzincan'ı vermiştir.²¹²

671/1272-672/1273 yılında ise Mengü Timur'un elçileri Abâkâ'ya karşı yardım istemek için Mısır'a gelmişlerdir. Bu elçilik heyeti yolda Frank eşkiyaları tarafından alıkoyulmuş, fakat daha sonra Mısır Sultanı tarafından kurtarılmışlardır.²¹³ İbn Furat'a göre, Mengü Timur'un mektubu Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. Mengü Timur bu mektubunda "kendilerinin (Altın Orda'nın) Mısır'ın düşmanlarına düşman olduklarını" bildirmiştir. El-Mufaddal da bu konuda çok kıymetli bilgiler içermektedir. Ona göre, Mengü Timur, Hülâgü tarafından ele geçirilen Müslümanlar'a ait toprakları Mısır'a vermeye hazırdı.²¹⁴ Fakat tabii ki, bunun için önce o toprakları İlhanlılar'dan alınak gerekmiştir.

²¹² Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, s. 175; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 105; Anonim, *a.g.e.*, s. 41; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 582; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 62.

²¹³ el-Mufaddal, *en-Nehcu's-sedid*, Tiesenhausen, s. 334; S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 61.

²¹⁴ el-Mufaddal, *en-Nehcu's-sedid*, Tiesenhausen, s. 334; S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 61.

Görüldüğü gibi, Mengü Timur döneminde iki ulus arasındaki ilişkiler mücadeleden uzak olup, Altın Orda-Mısır, İlhanlı-Bizans dörtgeni çerçevesinde devam etmiştir. Memlûk Sultanı Baybars, Mengü Timur ile de sıkı bir dostluk rabıtası kurarak onu Abâkâ'ya karşı kışkırtmıştır.²¹⁵ Bizans imparatorları da, İstanbul üzerinden deniz yolunu Mısır ve Deşt-i Kıpçak elçileri için kapatarak, İlhanlılar'a yakınlaşmaya gayret etmişlerdir.²¹⁶

II. Altın Orda'da Karışıklıklar Devrinde (1282-1291) İki Ulus Arasındaki İlişkiler

Mengü Timur öldüğünde (681/1282), oğullarının küçük yaşta olmaları sebebiyle küçük kardeşi Tuda Mengü, Altın Orda tahtına çıkmış ve 686/1287 yılına kadar hanlıkta kalmıştır. O tarihte de memleket işlerine bakmaktan vazgeçmiş; dervişler, şeyhler ile arkadaş olmuş ve Tula Buka için tahttan feragat etmiştir.²¹⁶ Bununla birlikte, Mısır'dan yayılan İslâm dini sadece Altın Orda'da değil, İlhanlı Devleti'nde de günden güne güç kazanmıştır. 681/1282 yılında İlhanlı Tekudar²¹⁷ (680/1282-683/1284) Müslüman olup Ahmed adını almıştır.²¹⁸ 682/1283 yılında da Tucla Mengü Müslüman olmuştur.²¹⁹

Orta Doğu'da dinî uyumun oluşmasıyla politik çatışmaların sona ereceği beklenmiş, fakat hem Altın Orda'da hem de İlhanlılar'da İs-

²¹⁵ Nuveyrî, *Nihayetü'l-cereb fi funûni'l-cedeb*, Tiesenhhausen, s. 257.

²¹⁶ Nuveyrî, *Nihayetü'l-cereb fi funûni'l-cedeb*, Tiesenhhausen, s. 263.

²¹⁷ Tekudar, Hülâgü'nün Kutuy Hatun adlı eşinden olup, yedinci oğludur. Kendisinin de üç oğlu ve altı kızı vardı. Daha geniş bilgi için bkz. Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 100.

²¹⁸ Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 105; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, s. 68; Anonim, a.g.e., s. 41; B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 89; J. A. Boyle, a.g.e., s. 365.

²¹⁹ G. Vernadskiy, a.g.e., s. 183.

lâm'ın tam yayılmaması buna engel olmuştur. Bununla birlikte, İlhanlı Ahmed'in Müslüman oluşu Mısır'da soğuk karşılanmıştır. "Biz, İslâm dinini seçtik. Beldelerin imân ve Müslümanlar'ın korunması için çaba sarf ediyoruz. Bütün ülkede vakıf ürünlerinin (*mahsulât-ı evkâf*) vakfedilenlere verilmesi ve vakıf gelirlerinin (*muteveccihât-i evkâf*) vakfedenlerin şartlarına uygun olarak hak sahiplerine ulaştırılmasını buyurduk ki, bundan mescidler, medreseler, tekkeler, hayır kapıları ve sebiller tam bir gelişine göstersin"²²⁰ satırlarının yer aldığı Ahmed Han'ın Memlûk Sultanı Kalâvun'a gönderdiği mektubun cevabı Ahmed Han'ın beklentisinin dışında idi. Mısır sefaret heyeti marifetiyle gelen cevap ise şöyle idi: "Evkâftan bahsedilmiş. Evkâf mahsülleri, ölümlerin malıdır. Sadaka edilmiş olan ölümlerin malını hak sahiplerine vermek övünülecek bir şey değildir. O zaten şeriatın bir emridir. Onun gereğini yerine getirmek, hayır geleneklerini uygulamak padişahın üzerine vâcibtir ve onun görevidir. Yine İslâm dairesine ayak koymaktan dolayı başkalarını minnet altında bırakmak gerekmez. Aksine minnet yalnız Yüce Allâh'a edilir ve bu keramet ondan bilinir."²²¹ Böyle cevap vermekle kalmayan Memlûk Sultanı, Ahmed'in sefaret heyetini, İran hükümdarının ölümüne kadar salıvermemiştir.²²² Ayrıca, Mısır Sultanı Müslüman olan Gâzân Han'a karşı, putperest olan Altın Orda Han'ı Toktâ ile anlaşmıştır. Bütün bunlar Orta Doğu'daki mücadelenin en önemli sebebinin din olmadığını göstermektedir. Halbuki sözde Mısır sultanları "cihad"a önem vermişlerdir.

Hanlığının ilk yıllarında Macaristan ve Polonya seferleriyle²²³ prestiji sarsılan Tula Buka, İlhanlılar ile savaşarak prestijini artır-

²²⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 107.

²²¹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 107.

²²² B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 89-90.

²²³ Tula Buka, Lehistan ile Macaristan arasındaki Krakov bölgesine sefere çıkmıştı. Nogay'ın da kendisine katılmasını istemiş. Başarılı sefer sonrası memleketlerine dönerken şiddetli bir kış basırmıştır ve Nogay ayrılarak kışlağına döndü. Tula Buka Han ise kışın şiddetinden ordusuyla yolunu

mak istemiştir. 687/1288 yılının ilkbaharında Tula Buka, Âzerbây-cân'ı ele geçirmek amacıyla Tama Toktâ ve Nogay komutasındaki birlikleri göndererek, İlhanlılar'a karşı mücadeleyi tekrar başlatmıştır. Derbend'ten geçen Toktâ'nın ordusu Kür Nehri'nin kuzeyindeki bölgede yaşayan tüccarları soymuştur. 1 Rebî'u'l-âhir 687/5 Mayıs 1288 tarihinde Argûn²²⁴ Han (683/1284-690/1291)²²⁵ düşmana karşı koymak üzere Belyasuvar'dan çıkmıştır. Argûn Han, Kür Nehri'ni geçerek aynı ayın beşinde (687/9 Mayıs 1288) Şemaha'ya²²⁶ ulaşmıştır. Burada Argûn Han, Buka ile Kunçukbala isimli emîrleri düşmanla ilgili bilgiler elde etmek için göndermiştir. Dört beş gün sonra Argûn Han'ın yanına dönen emîrlere Altın Orda askerlerinin geri çekildiklerini bildirmişlerdir.²²⁷

Altın Orda ordusunun İlhanlı memleketine yaptığı bir sonraki sefer 22 Rebî'u'l-âhir 687/26 Mayıs 1290 tarihinde vuku bulmuş-

şasınımıştır. Soğuğun şiddetinden ve erzaksızlıktan ordusunun bir kısmı helâk olmuştu. Bkz. Nuveyrî, *Nihayetu'l-creb fi funûni'l-edeb*, Tiesenhäusen, s. 265.

²²⁴ İlhanlı hükümdarı Argûn'un adı sıçan türünden yarının arşın uzunluğunda cesur bir hayvandan gelmekteydi. Bkz. F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 313.

²²⁵ 683/1284 yılında Horâsân'ı bağımsız olarak elinde bulunduran Argûn, orayla yetinmeyerek babası Abâkâ'nın sahip olduğu ülkeyi almak için harekete geçmiştir. Ahmed Han da kendini savunmak için Horâsân tarafına yönelmiş ve Argûn'u mağlup etmiştir. Fakat bu başarı ve galibiyet sırasında komutan Noyanlar ile ordu emirleri muhalefet yolunu tutarak Argûn'u desteklemişlerdir. Bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 113.

²²⁶ Şemaha (Şamahi), Şîrvân'ın merkezi olup İslâmiyet devrinde kurulmuş ve ismi Sa'îd b. Salm (Halife Hârûn el-Reşîd'in muâsır)'ın vâililiği sırasında "Şîrvân meliki" olan Şamınah b. Şuça'dan gelmiştir. Şemaha, bir ipek istihsâl ve ticaret merkezi idi. Daha geniş bilgi için bkz. W. Barthold, "Şîrvan", *IA*, XI, s. 571-573.

²²⁷ Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârîh*, III, s. 120; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 69-70.

tur. Memleketi düşünen saldırısından kurtarmak için toplanan ordunun başında Tukala, Şıktur Noyan²²⁸ ve Kunçukbala isimli emîrlere vardır. Argûn Han kendisi de 1 Rebî'u'l-âhir 689 (13 Nisan 1290) tarihinde Belyasuvar'dan çıkarak Şabran'ın kuzey tarafındaki Tuynaka'ya varmış, ayın 15'inde (27 Nisan) ise Şabran'a ulaşmıştır. İki tarafın öncü birlikleri aynı ayın 29'unda karşılaşmışlardır. Altın Orda ordusunun öncük birliğinin başında Abaçı, Mengü-Timur'un oğlu Mengli-Boğa, Yerkeçe ve Toktâ Murtad bulunurken, İlhanlılar'ın başında da Togaçar, Kunçukbala, Toğrulca ve Taycık vardır. Karasu Nehri'nin kıyısında vuku bulan savaşta 10.000 askerden oluşan Altın Orda ordusu ağır kayıplar vermiş ve mağlup olmuştur. 300 Altın Orda atlı askeri ölmüş, bir çoğu da esir düşmüştür. Ölenler arasında binbaşılıarı Boroltay, Kaday ve Yekeçe'nin kardeşi de yer almıştır. Toktâ'nın emîri Çeriktay ise esir düşmüştür. Argûn Han Belyasuvar'a dönmüştür (689/2 Mayıs 1290). İlhanlılar'a tâbi vilâyetlere bu galibiyetle ilgili haberlerin gönderilmesinden, bu savaşa büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır.²²⁹

Argûn Han'ın ölümünden sonra²³⁰ (690/1291) Altın Orda ile İlhanlılar'ın arası düzelmiştir. Çünkü Altın Orda Devleti'nde feodaller arasında çatışmalar vuku bulmuştur. Bundan dolayıdır ki, Geyhâtû Han'ın hükümdarlığı zamanında (690/1291-694/1295) askerî hareketler gözükmemiştir. Hatta 693/28 Mart 1294 tarihinde Toktâ Han'ın elçileri olan Kalıntay ile Pulad Arrân'a gelmiş-

²²⁸ Şıktur, Celâyirliler'den İlkân Noyan'ın ikinci oğlu olup, Moğol emirlerinin önde gelenlerindendir. Adının yer aldığı Geyhâtû'ya ait bir fermân için bkz. Abol'ala Souclavar, "İlk Farsça İlhanlı Fernâmı", Çev. Osman G. Özkuzugüdenli, *TKİD*, VI (2002), s. 181-190.

²²⁹ Reşidu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 127.

²³⁰ Argûn Han içtiği zehirli bir şaraptan ölmüştür. Onun Yahudi olan vezîri Sa'du'd-Devle b. Safîi tarafından öldürüldüğü iddia edilince, vezîr ve onunla birlikte birçok Yahudi katledilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, s. 537.

lerdir. Elçiler Geyhâtû Han tarafından Dalan-Navur'da karşılanmıştır. Daha sonra kendilerine hediyeler verilerek memleketlerine geri gönderilmişlerdir.²³¹

Bununla birlikte İran tarihçilerine göre, İlhanlılar sadece savunma savaşları yapmışlar ve Altın Orda'daki iç karışıklıklardan istifade etmemişlerdir. Reşîdu'd-dîn de buna Gâzân Han'ın barış teklifini yapmak üzere gelen Toktâ'nın elçilerine verdiği mesajı örnek vermektedir. Gâzân Han, elçilere şöyle demiştir: "Sizin iç savaşlarınıza ben karışmıyorum ve bundan da istifade etmiyorum." Kendi yakınlarına da şöyle nasihatte bulunmuştur: "Ne olursa olsun harbi başlatan taraf olmayalım ki, ziyanın suçu da bize düşmesin."²³²

Bu arada Krakov²³³ seferinden dolayı Tula Buka ile arası bozulan Nogay, ona karşı entrikalar kurarak, Toktâ Han'ın eliyle onu öldürmüş, Toktâ'yı da han yapmıştır.²³⁴ Berke Han ile Hülâgü arasında cereyan eden muharebede tümenbaşı olarak kazandığı zaferden bu yana otuz sene geçmiştir. Nogay artık kudretinin zirvesindeydi.²³⁵ Mengü Timur Han'dan başlayarak Altın Orda tahtına çıkan hüküm-

²³¹ Reşîdu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 136.

²³² S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 17.

²³³ Krakov, Polonya'nın güneyinde kentsel ildir. Yukarı Vistül Irmağı'nın iki yakasına yayılmış olan kent, XIII. yüzyıldaki Tatarlar'ın saldırıları sırasında büyük bölümü yıkıldı, daha sonra ise yeniden inşâ edildi. Bkz. "Krakow", *Ana Britannica*, XIII, s. 605.

²³⁴ Nuveyrî, *Nihayetu'l-creb fi funûni'l-cdeb*, Tiesenhausen, s. 268; Uli Schamioglu, "Altın Ordu", Çev. Bülent Keneş, *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 416.

²³⁵ Kırk yıl Altın Orda'nın siyasi hayatın bütün alanlarında hâkim olan Nogay'ın Altın Orda tarihinde oynadığı rol konusunda N. İ. Veselovskiy, *Nogay ve Zamanı* adlı kitabında şu hükmü vermektedir: "Askerî işlerde tecrübe sahibi olduğu için bir yandan Altın Orda'nın topraklarını artırmıştı; bir yandan da devletin dağılmasına yardım etmiş, bu surette - şüphesiz, bilmeyerek - Altın Orda'ya ilk darbeyi indirmişti." Bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 48.

darların hepsi onun yardımıyla iktidara gelmişlerdir. Toktâ Han da onun yardımıyla iktidara gelmiştir. Fakat çok kısa süre içinde onun ve çocuklarının tahakkümünden bunalmaya başlamış ve 1300 yılında aralarında meydana gelen muharebede Nogay öldürülmüştür.²³⁶

III. Toktâ Han Devri (690/1291-713/1313)

Toktâ-Gâzân Münasebetleri

Yukarıda Toktâ Han'ın nasıl Altın Orda tahtına çıktığını ve Nogay ile mücadele ettiğine dair kısaca değinmiştik. Bununla birlikte, Reşîdu'd-dîn, Nogay'ın Toktâ Han ile mücadele ettiği sıralarda, Gâzân Han'a elçiler göndererek ondan yardım istediğini yazmaktadır. Gâzân Han, Altın Orda'nın bu durumundan faydalanmayı düşünmediğinden olumsuz cevap vermiştir. Tek başına kalan Nogay yukarıda da zikredildiği gibi mağlup olmuş ve öldürülmüştür.²³⁷

İç problemleri çözdükten ve hâkimiyetini sağlama aldıktan sonra Toktâ, Âzerbâycân ve Gürcistan iddialarını devam ettirmiştir. 703/21 Ocak 1303 tarihinde Toktâ'nın emriyle 325 kişilik bir heyet İlhanlı ülkesine varmıştır. Heyet namına söz alan İsa Küregen²³⁸ bütün Kafkas ülkesinin terk ve tesliminin Gâzân'dan istemiştir. Bu isteği dile getirirken de Arrân ve Âzerbâycân'ın Hülâgü Han'ın ortaya çıkışına kadar Cuci Ulusu'na ait olduğunu, Çengiz Han'ın yaptığı taksimde Âzerbâycân hâkimiyetini Batu'ya verdiğini, dolayısıyla da kendilerine ait olan bu bölgenin yıllardır haksız bir

²³⁶ Nuveyrî, *Nihayetu'l-creb fî funûni'l-edeb*, Tiesenhausen, s. 272-279.

²³⁷ A. N. Nasonov, *Mongolî i Rusy*, Moskova 1940, s. 75.

²³⁸ Moğolca damat, güvey mânâsına gelen bu kelime (Mustafa S. Kaçalin, "Hüseyinoğlu Hasan'ın Dört Dilli Sözlüğü: Şâmilu'l-Luğa", *TDAD*, VII, Ankara 1997, s. 63; O. N. Tuna, *a.g.e.*, s. 299-300.) metinlerde unumiyetle Gûrgân/ Gûregân/ Kuregân şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. O. G. Özkuzugüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (694/1295-703/1304)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 37.

şekilde İlhanlılar'ın tasarrufunda bulunduğunu hatırlatarak, talebin yerine getirilmediği takdirde, bu işin 100 binden fazla iyi silâhllanmış asker tarafından zorla yapılacağını bildirmiştir.²³⁹ Toktâ'nın elçileri, askerlerinin çokluğunu ifade etmek üzere beraberlerine dârı (*erzen*) torbası getirmişlerdi.²⁴⁰

Toktâ Han'ın askerlerinin sayısı bilinmemekle birlikte, çok olduğu muhakkaktır. Şeyh 'Alâ'u'd-dîn Numan'dan Toktâ'nın askerlerinin sayısı sorulunca, şöyle cevap vermiştir: "Toktâ her on askerden birini ayırmış, ayrılan askerlerin sayısı 250 bine çıkmıştır; onlardan her süvari iki köle, otuz koyun, beş baş at, iki bakır kazan, silâh taşımak için bir araba yanında bulundurmıştır."²⁴¹ Gâzân Han'ın 699/1299-700/1300 yılları arasındaki iki başarısız Suriye seferlerinden haberdar olan Altın Orda Hanı, Gâzân'ın bu sefer daha uysal olacağını düşünmüştür. Toktâ Han, İlhanlılar'ın durumunun Çağatay Burak Han'ın oğlu Duva Han'ın baskısıyla da zayıfladığını bilememiştir ki, Duva Han Horâsân ve Mazenderân'dan geçip Gâzân'ın merkez uluslarını bile tehdit etmiştir.²⁴²

Gâzân'ın, Toktâ'nın elçilerine verdiği cevabı anlatmaya geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması için Gâzân Han'ın Suriye²⁴³ seferlerinden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. 697/1298 tarihin-

²³⁹ B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 396-397; Aynı yazar, *Die Goldene Horde*, s. 80-81.

²⁴⁰ Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 398; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, s. 221; O. G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 162.

²⁴¹ Birzalî, *Târîh-i Birzalî*, Tiesenhausen, s. 315; el-'Omerî, *Mesâlikü'l-csâr fî memâlikü'l-emsâr*, Tiesenhausen, s. 385; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, s. 133.

²⁴² S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 18.

²⁴³ Gâzân'ın Suriye'ye önem vermesinin sebeplerini hiç şüphesiz, ticaret yolları ile ekonomik menfaatler oluşturmakta idi. Bu durum İran'da kurulan bütün büyük devletler için millî bir siyaset mâhiyetinde idi. Doğu Akdeniz Yolunu ele geçirdikten sonra İlhanlılar, anılan yolun güney kısmını da eline geçirme fikrine kapılmışlardır. Ancak bir türlü bu planı gerçekleştir-

de Memlûklar'ın İlhanlı sınır bölgesinde yaptıkları yağma ve tahribat,²⁴⁴ Memlûklar'ın aynı tarihte vuku bulan Sûlâmîş²⁴⁵ isyanına²⁴⁶ verdikleri askerî-siyasî destek ve Memlûk Devleti'nin içerisinde bulunduğu dahilî kaos Gâzân Han'ı, Abâkâ Han devrinden beri kesintiye uğrayan İlhanlı-Memlûk savaşını tekrar canlandırmaya sevk etmiştir.²⁴⁷ 27 Rebiu'l-evvel 699/22 Aralık 1299 tarihinde yapılan meydan muharebesinde Memlûk kuvvetleri hezimete uğratılmıştır²⁴⁸. Fakat Çağataylı ve Altın Orda tehdidi Gâzân'ın Suriye'de uzun süre kalmasına imkân vermemiştir. Gâzân Han, Dimaşk'ın iç kalesini ele geçirmeden buraya askerlerini bırakıp geri dönmüştür. Fakat Gâzân, daha Âzerbâycân yolunda iken Dimaşk'ta karışıklıklar çıkmış ve buradaki Moğol askerler geri dönmek zorunda kalmıştır. Bütün bunlar ve Gâzân'ın kazandıkları başarıdan istifade edememe-

me imkânına sahip olamadılar. Daha geniş bilgi için bkz. O. G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 153; M. Gabashvili, *a.g.e.*, s. 387.

²⁴⁴ A. Galstyan, *a.g.e.*, s. 79.

²⁴⁵ Sûlâmîş, kaynaklarda Sulamış, Sülemiş olarak da geçmektedir. Sülemiş, süle-asker sevk etmek, sefer yapmak anlamına gelen ve Orhun kitâbelelerinde çok geçen bir fiil olup, ordu manasına gelen "su" isminden meydana getirilmiştir. Sülemiş de, anlaşılacağı üzere, süle fiilinden -miş isim eki ile yapılmış bir isimdir. Bkz. F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 330.

²⁴⁶ Asya valisi Sûlâmîş, Emir Taştēmür ile müştereken Küçük Asya'da komuta etmekte olan iki generali idam ettikten sonra Gâzân'a karşı ayaklanmıştı. Çok karlı bir kış bu isyanın çabuk duyulmasına engel olduğundan Gâzân ancak 12 Cemazi 698/15 Şubat 1299 tarihinde Kutluğşah'ı gönderebildi. Kutluğşah, Mısırlılar'ın himayesine mazhar olan Sûlâmîş'i mağlup ve esir ettikten sonra birçok taraftarıyla birlikte idam ettirdi. Bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 193-195; B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 110.

²⁴⁷ O. G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 80.

²⁴⁸ Reşidu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, III, s. 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, s. 48.

si onu II. Suriye seferine sevk etmiştir. Gâzân, 1 Muharrem 700/16 Eylül 1300 Cuma günü Emîr Kutluğşah'ı²⁴⁹ kalabalık bir orduyla, öncü olarak Suriye'ye göndermiştir. Fakat kışın şiddetli geçmesi ve soğuklarda hayvanların bir kısmının telef olması neticesinde İlhanlı ordusu Suriye'yi terketmek zorunda kalmıştır.²⁵⁰

Gâzân, Suriye'deki başarısızlıklarına ve askerî durumun tehlikeli olmasına rağmen istifini bozmamıştır ve Toktâ'nın gönderdiği heyeti, azaların çokluğu²⁵¹ ile alay ederek, reddetmiştir. Kaynaklar Gâzân Han'ın: "Elçiler eğer İlhanlı ülkesini ele geçirmek için gelmişlerse, sayılarının bundan çok olması gerekirdi. Şayet elçilik için gelmişlerse, beş kişilik bir koruma yeterlidir" dediğini kaydetmektedir.²⁵²

Gâzân, toprak konusundaki taleplerine karşı da bu toprakların "Hint kökenli kılıçla" fethedildiğini ve buranın ilhakının yine ancak kılıçla mümkün olacağını bildirmiştir.²⁵³ Müteakiben de, Altın Orda hükümdarının ordusunun çokluğunu ifade etmek için gönderdiği "darı" yere saçılmıştır. Getirilen bir tavuk bu tanelerin hepsini toplayarak yemiştir. Gâzân'ın bütün bu taleplere verdiği cevap kısa ve kesin olmuştur: "Toktâ bilir ki, bir tavuk pek çok tane yer. Av kuşu güvercinlerin bolluğuna sevinir. Kurt da, bir sürünün kalabalık

²⁴⁹ Ermeni tarihçisi Orbelyan'a göre, Kutluğşah, Ermeni prensi ve Mamikonean ailesine mensup bir bey olup, Gâzân'ın gerek şehzadelik, gerekse hükümdar olmasından sonra en zor askerî harekâtlarını yürütüyordu. Kutluğşah, Olcâyâtı zamanında 706/1307 tarihinde bir seferde öldürülmüştür. Bkz. D. O. Morgan, "Kutluğ-Shah Noyan", *El*, V, s. 554.

²⁵⁰ O. G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 89-106.

²⁵¹ Altın Orda'dan gelen elçilerin sayısı her zaman çoktu. 713/1313 sefaret heyetine 50 kişilik, 714/1314 sefaret heyetine ise 140 kişi "refakat" etmişti. Bkz. B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 397, dipnot 21.

²⁵² Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 399; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, s. 221; O. G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 163.

²⁵³ Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 399; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, s. 221; el-'Omerî, *Me-sâliku'l-ebsâr fî memâlik-i'l-emsâr*, Tiesenhausen, s. 385.

oluşundan haz duyar.”²⁵⁴ Tüm olup bitenler Gâzân Han’ı yeni bir Suriye seferinden alıkoymamıştır. Fakat 703/20 Nisan 1303 yılında Dimaşk yakınlarında yapılan savaşta İlhanlı ordusu yine mağlup olmuştur.²⁵⁵ Aksarayî, Gâzân’ın mağlup olmasının sebeplerini şöyle sıralamaktadır: Cihan padişahı Gâzân’ın orada bulunmaması, tümen beylerinin askeri idare etmede gerekli ve uygun tedbir ve tedariki almamaları, İlahî takdirin Mısır sultanına uygun düşmesi, Moğol ordusunda meydana gelen ayrılık ile onların bir araya gelememeleridir.²⁵⁶ Toktâ Han ise diplomatik yolla bir sonuç elde edemeyince Mısır Sultanına başvurmuştur. Ancak Sultan, Mısır ile İlhanlılar arasında anlaşmaya varıldığı gerekçesiyle yanaşmamıştır.²⁵⁷

Zikredildiği üzere, Gâzân fırsat elde etse dahi Altın Orda devletindeki dahilî mücadelelere müdahale etmemiştir. O, hâkimiyeti boyunca Menlûklar ile mücadele etmiştir. Bununla birlikte İlhanlılar, güneyde en sıkışık durumlarında dahi mühim miktardaki bir kuvveti Altın Orda sınırında hazır bulundurmak zorunda kalmıştır. Gâzân, hükümdarlığı boyunca bu işi itimâdını kazannış olan vefakâr komutanı Nûrîn Akâ’ya²⁵⁸ vermiştir.²⁵⁹ Nûrîn Akâ herhangi bir istilâ teşebbüsüne karşı, Altın Orda hududunda kalarak Gâzân’ın Suriye seferlerine bile katılmayacaktır.²⁶⁰ Bu da, Gâzân’ın bir yandan Mem-

²⁵⁴ Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 400; Tahrîr, *Tahrîr-i târih-i Vassâf*, s. 223; O. G. Özkuzugüdenli, a.g.e., s. 163.

²⁵⁵ B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 115.

²⁵⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, s. 225.

²⁵⁷ B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 81-82; S. Zakirov, a.g.e., s. 19.

²⁵⁸ Nûrîn Akâ, 698/1298 yılında Derbend’in himayesi için Arrân’a gönderildi ve 702/1313 yılının Cemazîu’l-âhir ayına vefatına kadar burada kalmıştır. Kıyat kabilesine mensup olan Nûrîn, Gâzân Han’ın güvenini kazanan, işgüderi olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. Reşîdu’l-dîn, *Câmi’u’t-tevârih*, III, s. 173; B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 386.

²⁵⁹ Kazvîni, *Lubbu’t-tevârih*, s. 242; O. G. Özkuzugüdenli, a.g.e., s. 164.

²⁶⁰ O. G. Özkuzugüdenli, a.g.e., s. 164.

lûklar ile savaşırken, diğer yandan kuzeyden vuku bulabilecek bir Altın Orda taarruzundan çekinerek, bu mıntıkeyi emniyet altına almak istediğini göstermektedir. Bunun neticesinde önemli miktardaki bir kuvvet daima hazır bir şekilde Altın Orda hududunda bekletilmiştir. Bu ise bütün dikkatini güneydeki Memlûk savaşlarına vermek isteyen İlhanlılar için az da olsa bir rahatsızlık yaratmıştır.

Toktâ-Olcaytû Münasebetleri

703/1303 yılında yapılan savaştan sonra kısa bir sessizlik yaşandıysa da, Gâzân Han öldükten²⁶¹ sonra yerine geçen kardeşi Olcâytû Han (704/1304-716/1316) döneminde mücadele devam etmiştir. Toktâ, Olcâytû'ya daha saltanatının başında Emîr Nuhtay başkanlığında bir heyet göndererek sulh istemiştir²⁶² de, Eylül 1308'de iki ulus savaş meydanında yine karşı karşıya gelmiştir. 708/1308 tarihinde Altın Orda ve İlhanlı karakolları arasında vuku bulan çarpışmada İlhanlı kuvvetleri bozulmuş ve geri çekilmiştir.²⁶³ 'Abdullâh Kâşânî'ye göre, Altın Orda kuvvetlerine karşı Emîr Çoban²⁶⁴ Derbend'e kadar gitmek mecburiyetinde kalmıştır.²⁶⁵

²⁶¹ Gâzân Han, Hemedân yakınlarında 703/1303 senesinin Şevval ayının 4'ünde, yahut 11'inde veya 13'ünde vefat etmiştir. Şam adı verilen beyberindeki türbesine nakledilmişti. Zehirlenerek öldürüldüğüne dair de bir rivayet vardır. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, s. 79; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 239-241.

²⁶² Kâşânî, *Tarih-i Olcâytû Sultan*, s. 42.

²⁶³ Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, s. 228-229.

²⁶⁴ Emir Çoban, Moğollar'ın Sulduz kabilesinin ileri gelenlerinden olup, daha Argûn Han zamanında tarih sahnesine çıkmıştır. Gâzân Han'ın askerî seferlerine katılmış, Muhammed Hodabende (704/1304-716/1316) döneminde de baş emirliğine atanmıştı. Ebu Sa'îd (717/1317-736/1335) devrinde ise fiilen İlhanlı Devleti'nde emiru'l-ümerâliğe getirilmiştir. Bkz. Kazvîni, *Zeyl-i Târihi Guzîde*, s. 148, dipnot - 3.

²⁶⁵ Kâşânî, *Târih-i Olcâytû Sultan*, s. 89; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 71.

Çoban'ın Kür kenarında aldığı tedbirler Toktâ'yı yeni bir elçilik heyeti göndermeye sevketmiştir. Bu heyet 30 Mayıs 1310'da Sultâniyye'ye²⁶⁶ vardı, ama öncekiler gibi her hangi bir sonuç elde etmeden geri dönüştür.²⁶⁷

Daha önce de el-Mufaddal, Toktâ'nın elçilerinin 704/1304-705/1305 yılında Mısır'a geldiklerini ve Sultanın da Olcâytû'ya karşı yapılacak sefere katılmasını istediklerini zikretmektedir. El-Mufaddal'a göre, Toktâ mektubunda şöyle yazmıştır: "Olcâytû'yu bu bölgeden uzaklaştırmak için birleşelim. Sizin askerlerinizin fethettiği topraklar sizin, bizim askerlerimizin ele geçirdikleri topraklar ise bizim olacaktır."²⁶⁸ Buna cevap olarak Mısır Sultanı, İlhanlılar ile barış antlaşması imzaladığını ileri sürerek red cevabı vermiştir. Sultan Melik en-Nâsir'in bu davranışını anlamak zordur. Bununla birlikte İlhanlılar'ın artık eski güçlerinde olmamaları ve Mısır için eski gibi bir tehlike arz etmemeleri bu kararın verilmesinde önemli rol oynamış olabilir. Fakat daha 708/1308-709/1309 yılında Sultan en-Nâsir, askerî hazırlıklara başlamıştır. Çünkü İlhanlı askerleri Suriye sınırları yakınlarında gözükmüşlerdir. Bununla birlikte Mısır'ı yukarıda sözü edilen Altın Orda ile İlhanlı askerleri arasındaki çarpışma

²⁶⁶ Sultâniyye, Irak-ı Acem'de, Kızıl Özen'e doğru akan Zencan Irmağı'nın suları ile Tahrân istikametinde kaybolan Abhak'ın sularını birbirinden ayıran hattın garbında takriben 15 km. mesâfede bulunan bir İran şehridir. Moğollar buraya Kungurölöng ("doru atlar cıyırı"; bugün Sultâniyye'nin cenûb-i garbisinde bir "Öleng" köyü vardır) adını verdiler. Yazın ikliminin serinliği, yüksek yaylalarının otluk olması ve av bakımından zenginliği Moğollar'ı cezbetmiştir. Bu mevkide suru, çevresi 12000 ayak olan bu şehrin inşâsına önce Argûn başlamış idi. Onun halefi olan Olcâytû, oğlu Ebû Sa'îd'in doğumunu tes'îd için 705/1305'te yeni şehrin büyütülmesine girişti ve burasını kendi pâyitahtı yaptı. Daha geniş bilgi için bkz. V. Minorsky, "Sultâniyye", *IA*, XI, s. 33-35.

²⁶⁷ B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 126.

²⁶⁸ Nuveyrî, *Nihayetu'l-cereb fi funûni'l-cdeb*, Tiesenhausen, s. 296; el-Mufaddal, *en-Nehcu's-sedid*, Tiesenhausen, s. 340.

kurtarmıştır.²⁶⁹ Sonuçta vuku bulan ufak çaplı çatışmalar Altın Orda-İlhanlı sınırında önemli bir değişiklik yaratmasa da,²⁷⁰ iki ulus arasındaki savaştan yine kârlı çıkan Mısır olmuştur.

Böylece 713/1313 yılında vefat eden²⁷¹ Toktâ Han döneminde de Altın Orda Devleti Âzerbâycânla ilgili amaçlarına ulaşamamıştır. Fakat Toktâ Han döneminde iki ulus arasındaki ilişkilerin en önemli sonucu iki ulus arasında ticaret yapma imkânının doğmasıdır.²⁷² Vassâfa göre, kervan sahipleri ve tüccarların yolları tekrar açılmıştır. Arrân bölgesi karargâh ve arabalarla dolmuş, günlük ihtiyaçların satıldığı pazarlarda kıymetli eşyalara da rastlamak mümkün olmuştur.²⁷³ Ticaretin gelişmesinde Gâzân Han'ın yaptığı reformların rolü büyüktür. Gâzân Han ticarî yolların ve yolcuların güvenliği için acil önlemler almış; katı talimatnâmeler yayınlamıştır. Gâzân Han'ın emriyle bütün şehirlerin kapılarında pazarlar,

²⁶⁹ Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, s. 229; S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 71.

²⁷⁰ M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 164.

²⁷¹ Toktâ Han, ölümünden önce üzerinde ihtimamla titrediği oğlu İlbasar'ı rakipsiz veliaht yapabilmek için Sayın Han evlâdından herkesi öldürtmüştür. Fakat İlbasar kendisinden önce ölünce Sayın Han ailesinin sona ermek tehlikesi ortaya çıkmıştı. Ancak Toktâ'nın öldürttüğü kardeşi Tuğrulca'nın öldürülmesi sırasında gebe olan Gelin Beyalun ise, kısa bir müddet sonra doğan oğluna Özbek adını vermiş ve onu ölümünden kurtarabilmek için Kabartay ülkesinde yakını olan İnal Beg'in yanına göndermiştir. Toktâ Han, Sayın Han neslinin tükenmesinden dolayı kederinden yatağa düşmüş iken, Gelin Beyalun, durumu kendisine açmıştır. Son demlerini yaşamakta olan Han'ın kederi zail olmuş ve yakın emirlerini, şehzadeyi getirmek üzere vazifelendirmiştir. Beyler Özbek Han'ı alıp döndükleri zaman Toktâ Han ölmüş bulunuyordu, Daha geniş bilgi için bkz. M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 72.

²⁷² B. Keleş, "Memlûklerde Ticaret", *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 431-4455.

²⁷³ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 197.

kervansaraylar, hamamlar, atölyeler ve canlı hayvan satmaya müsait pazar yerleri inşâ edilmiştir.²⁷⁴ İki ulus arasında ticaretin yapıldığına Altın Orda'ya ait hazinelerde İlhanlı paralarının bulunması da işaret etmektedir. Altın Orda'ya ait topraklarda yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda bulunan İranî eşyalar da bunun bir göstergesidir. Yine, Altın Orda Devleti'nde Farsça, tüccarların dili olarak çok önem kazanmıştır. XIII-XIV. yüzyıllarda Altın Orda şehirlerinde Farsçanın yayıldığına üç dilli sözlük olan Codex Cumanicus²⁷⁵ da işaret etmektedir. Bu sözlüğün kaleme alındığı Solhat civarında yaşayan tüccarların Farsçaya ihtiyacı olduğu şüphesizdir. Çünkü İran tüccarlarının Solhat'ta bulundukları bilinmektedir.²⁷⁶

İki ulus arasında ticaretin canlanmasını, Toktâ ile Gâzân arasında kızızmaya başlayan mücadeleye Büyük Han Timur'un karışmasına bağlamak mümkündür. Kağan Timur, tüm Moğol hanlarının federasyonu şeklinde Moğol İmparatorluğu'nun bütünlüğünü sağlamak istemiştir. Toktâ ile Gâzân'ın veliahtı Olcâytû da bu plânı kabul etmiş ve destekleyeceklerine dair yemin etmişlerdir.²⁷⁷ Hatta

²⁷⁴ M. Gabashvili, *a.g.e.*, s. 387-388.

²⁷⁵ Codex Cumanicus, Kıpçaklar'ın asıl dil ve edebiyatlarına ait bir sözlük ve metin derlemesidir. Venedik'te St. Marcus kütüphanesinde muhafaza edilen Codex Cumanicus 703/1303 yılında yazılmış veya istinsah edilmiş ve 82 varaktan ibarettir. Bu eser biri İtalyan tarafından Latin harfleri ile yazılan (55 varak) ve ikincisi bir Alman Fransiskan rahibi tarafından kaleme alınan ve gotik harfler ile yazılan kısımlar olmak üzere iki kısımdan ibarettir. Eserde Türkçe-Farsça-Lâtince bir lügat veya kelime ve tâbir listeleri ile Kuman dilinin sarf ve nahvine dair mâlûmat, bu dile çevrilmiş Hristiyan duaları ve İncil parçaları ile halk edebiyatına ait Türkçe darb-ı meseller, bilmece v.b. bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Gökbek, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 320-330; Reşid Rahmeti Arat, "Kıpçak", *IA*, VI, s. 715.

²⁷⁶ G. A. Fedorov-Davidov, *a.g.e.*, s. 31.

²⁷⁷ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 196-197.

Toktâ Han aldığı bu kararını Rus knezleri de dahil olmak üzere bütün vassaların Pereyaslavı-Suzdalskiy'de toplandığı kurultayda açıklamıştır.²⁷⁸

²⁷⁸ A. N. Nasonov, *a.g.e.*, s. 79-80.

Üçüncü Bölüm

Münasebetlerin Son Safhası

Özbek Han Devri (713/1313-741/1340)

Özbek-Olcaytû Münasebetleri

Toktâ Han ölünce, Altın Orda tahtına ağabeyi Tuğrulca'nın oğlu Özbek çıkmıştır. İlk iş olarak da Kafkasya üzerindeki iddialarını yenilemek üzere Olcâyâtû nezdine yeni bir elçi heyeti göndermek olmuştur. Heyetin içerisinde Özbek Han'ın ileri gelen emîrleri Kök Temür Küregen, Baybanyal ve Baybuka da yer almışlardır.²⁷⁹ Yukarıda da görüldüğü gibi Altın Orda tahtına yeni han çıkar çıkmaz, İlhanlı Devleti'ne elçiler gönderilerek taleplerde bulunmuştur. Bunun sebebi, tahta yeni çıkan hanın kendi ülkesine yeni topraklar katarak şöhret kazanmak ve otoritesini sağlama bağlamak istemesi olmuştur. Fakat Özbek Han da red cevabını almıştır. Özbek Han, isteğini zorla kabul ettiremeyeceğinden, Olcâyâtû ise bu işte baş eğmeyi düşünmediğinden Altın Orda Hanı, talebini Olcâyâtû katında yaptığı tesiri silmeyi lüzumlu görmüş ve özür dilemek için bir heyet daha göndermiştir.²⁸⁰ Bu heyet 11 Mayıs 1314 tarihinde İlhanlı hü-

²⁷⁹ Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtû Sultan*, s. 140.

²⁸⁰ B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 126-127.

kümdarı tarafından ihtiramla kabul edilmiştir. Heyet aradaki münasebeti bir dereceye kadar düzeltmeye gayret göstermiştir. Olcâytû Han da arada dostluğun kurulmasını arzu etmekteydi.²⁸¹ Fakat buna rağmen Olcâytû, Arrân bölgesinde devamlı bir birlik bulunduruyordu. Arrân'ın idaresi daha Gâzân Han zamanında ölen Emîr Nurin'in yerine geçen Emîr Hüseyin'in elinde bulunuyordu.²⁸²

Ancak kısa bir zaman sonra 715/1315'te İlhanlılar'a sığındığını yukarıda belirtilen Babaç, maiyyetindeki kuvvetlerle Hârezm hâkimi Kutluk Timur'un üzerine baskın seferi yapmış ve bu dostluğa gölge düşürmüştür. Daha önce Kutluk Timur, Babaç'ın Özbek Han'a karşı hazırladığı komployu önlemiştir. Şimdi Babaç, ondan intikam almak istemiş ve 15 bin kişilik kuvvetle karşı çıkan Kutluk Timur'u mağlup ederek çekilmeye mecbur etmiştir. Fakat Çağatay Han'ı Esen Buka (709/1309-718/1318) şehzade Yasavur'u Babaç'ın üzerine sevketmiştir. Yasavur, Babaç'ı perişan ederek Hârezm ülkesinden topladığı ganimet ve esirleri bırakmaya mecbur etmiştir.²⁸³ Esen Buka bu hareketinden sonra Özbek Han'a elçi göndererek durumu bildirmiş ve Çağataylılar ile arası bozuk olan Olcâytû'nun hakikî dost olmayıp, Babaç'ı koruduğunu telkin ederek Özbek Han'ı İlhanlılar aleyhine kışkırtmıştır.²⁸⁴

Esen Buka Han'ın amacına ulaştığını söylemek mümkündür, çünkü Özbek Han meşhur emîrlerinden Ak Boga Kıyat başkanlığında bir elçi heyetini derhal Olcâytû nezdine göndermiştir. Heyet, Arrân'da Olcâytû'nun emîrlerinden ve Kıyat soyundan gelen Hüseyin Küregen tarafından karşılanmıştır. Hüseyin, Tebriz'de bir kabul merasimi düzenlemiş ve Ak Boga'nın kâse almasını istemiştir. Bağ-

²⁸¹ Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultan*, s. 146; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 74.

²⁸² A. Ali-Zade, *a.g.e.*, s. 325.

²⁸³ Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultan*, s. 175; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 74; B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 128-131.

²⁸⁴ Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultan*, s. 174; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 75.

lılık anlamına gelen bu harekete Ak Boga çok kızmış ve Hüseyin'e şöyle hitap etmiştir: "Senin gibi bir ev kölesinin elinden ben nasıl kâse alırım? Siz yasa ve gelenekleri unuttunuz. Ben senden asilim, sen küregen (damat)sin. Senin, karşımda boyun eğmen gerekiyor." Hüseyin de kendisine elçilik için geldiğini hatırlatarak Sultâniyye'ye Olcâytû Han'ın nezdine göndermiştir.²⁸⁵

Sultâniyye'ye varınca, Ak Boga Kıyat gerekli merasimi yerine getirdikten sonra sözü Babaç meselesine getirerek; "Eğer Babaç kendi başına hareket ediyorsa biz gereken dersi vereceğiz. Ancak sizin emrinizle hareket ediyorsa, Arrân kışlağını size haram etmek için çöldeki kum kadar kalabalık bir ordu ile üzerinize geleceğiz" tehdidinde bulunmuştur. Olcâytû Han, Babaç Oğlan'ı getirterek elçilerin huzurunda boğdurmış ve kısa bir dostluk ifadesinde bulunduktan sonra heyetin dönmesine izin vermiştir.²⁸⁶ Olcâytû Han'ın Babaç'ı idam ettirmesinde Özbek Han'ın elçisinin tehdit dolu sözlerinden daha Babaç'ın Olcâytû'dan habersiz hareket etmesinin rolü vardır.

Bir enteresan olay da 716/1316 yılında olmuştur. Olcâytû Han'ın yanına Mâverâünnehir'den gelen iki kişiden biri Çağataylı Esen Boga, Altın Ordu Han'ı Özbek ve Melik en-Nâsir'in üç taraftan İlhanlı topraklarına saldıracakları ve ülkeyi aralarında taksim edecekleri haberini vermiştir. İkinci kişinin farklı ifadeler vermesi üzerine Olcâytû Han bunların ajan olabileceklerini düşünerek Tebriz'de hapsedilmelerini emretmiştir.²⁸⁷

²⁸⁵ Kâşânî, *Târih-i Olcâytû Sultan*, s. 175.

²⁸⁶ Kâşânî, *Târih-i Olcâytû Sultan*, s. 174-175; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 75; Mustafa Demir, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasî Gelişmeler", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 381.

²⁸⁷ Kâşânî, *Târih-i Olcâytû Sultan*, s. 212.

Özbek-Ebû Sa'îd Mûnaebetleri

Bu olaydan kısa bir süre sonra Olcâytû ölür (27 Ramazan 716/ 13 Aralık 1316).²⁸⁸ Yerine 12 yaşındaki oğlu Ebû Sa'îd (716/1316- 736/1335) İlhanlı tahtına geçer.²⁸⁹ Özbek Han hiç vakit kaybetmeden 1316/1317 yılı kış aylarında Hülâgü'nün topraklarını istilâya girişmiş ve hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. Vassâf'a göre, bu hızlı harekâtın sebebi, bu bölgede yaşayan Lezgiler'in²⁹⁰ Altın Orda ile sıkı bağlarının olmasıdır.²⁹¹ Rus tarihçisi A. N. Nasonov da, Lezgiler'in Altın Orda ile gizli bir antlaşma yaptıklarını ve Derbend'i muhafaza eden İlhanlı komutanı Taramtaz'a Özbek Han ordusunun geldiğini bildirmediklerini yazmaktadır.²⁹² Yine daha Ebû Sa'îd tahta çıkmadan önce Emîr Çoban'ın Özbek Han'ı İlhanlı tahtına davet ettiğini unutmamak gerekir. Altın Orda Han'ı ise ünlü devlet adamı Kutluk Timur'un tavsiyesiyle buna yanaşmamıştır. İbn Dokmak'a göre, Kutluk Timur, Özbek Han'a gitmemesini, giderse kuzey memleketlerinin de elinden çıkması ihtimalinin bulunduğunu ve bu takdirde buralara başkalarının sahip olacağını, bu memleketlerden biriyle uğraşırken diğer memleketlerle uğraşamayacaklarını, şayet böyle bir harekete tevessül ederse her iki memleketin de elinden çıkacağını söylemiştir.²⁹³ Bu olay bize Berke Han'ın Altın Or-

²⁸⁸ Hafiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârih-i Reşîdi*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahrân 1317/1938, s. 70.

²⁸⁹ B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 132.

²⁹⁰ Lezgiler'in ataları eskiden beri Dağıstan bölgesinde yaşamakta ve Kafkasya Arnavutluğu (V. yüzyıla kadar), Lakz (XIII. yüzyıla kadar) gibi devletlerin içerisinde yer almışlardır. XIII-XIV. yüzyıllarda ise bağımsız politik birlikler oluşturmuşlardır. Bugün Rusya'da toplam nüfusları 260 bin civarındadır. Daha geniş bilgi için bkz. *Antsiklopediya Nurodi Rossiye*, Moskova 1994, s. 223-225.

²⁹¹ S. Zakirov, *a.g.c.*, s. 19.

²⁹² A. N. Nasonov, *a.g.c.*, s. 87.

²⁹³ Ö. Gökbilgin, "1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti", *AÜEFAD*, IV-V(1972), s. 14.

da tahtına çıkmadan önce bazı beylerin Hülâgü'yü Altın Orda tahtına davet etmeleri hadisesini hatırlatmaktadır. Bununla birlikte, Çoban'ın Özbek Han'ı İlhanlı tahtına davet etmesine dair bilgilerin başka kaynaklarca onaylanmaması da dikkat çekmektedir. Ayrıca ileride de görüleceği gibi, Emîr Çoban Altın Orda'ya karşı verilen mücadelede kilit rol oynamıştır. Bu durumda onun Özbek'i tahta davet etmesi daha sonraki hareketleriyle çelişkiye düşmektedir.

Altın Orda'nın bu askerî hareketleri Horâsân'da Şehzade Yasavur'un Ebû Sa'îd'e karşı ayaklanması²⁹⁴ ve Mısır ile Şam askerlerinin Diyarbakır tarafından İlhanlılar Devleti'ne saldırmasıyla aynı zamana rastlamıştır.²⁹⁵ Böylece Ebû Sa'îd üç yönde mücadele etmek zorunda kalmıştır. Emîr Hüseyin Horâsân, Emîr İrensin Mısır ve Şam, Emîr İsen Kutluğ ise Özbek Han'ın cephesine gönderilmişlerdir.²⁹⁶ Bu üç tehlikeden şüphesiz Özbek Han tarafından geleni en büyük olanıdır. Uzun süreden beri Âzerbâyçân'ı ele geçirmeyi hayal eden Altın Orda hanları bu sefer amaçlarına bir adım daha yaklaşmışlardır.

Özbek Han'ın ordusu Derbend'i geçerek, Şirvân'a girmiştir. Bu esnada Ebû Sa'îd'in ordusu da Kür Nehri'ne kadar gelmişti, fakat Özbek Han'ın askerleri Demirkapı'ya gelince, Ebû Sa'îd'in askerleri kaçtı ve sultanın karargâhına dönüp durumu ona anlattılar. Ebû Sa'îd

²⁹⁴ Yasavur'un Mâverâunnehirli askerleriyle Nikudarîler ile Guriler'in binlik teşkilâtının reisine karşı yapmış olduğu baskın Han'ın lehine bir hareket olarak tasavvur edilmişti. Çok geçmeden de Yasavur, Sistan'da bir kaç kalenin muhasarasına da teşebbüs etti, daha sonra ise Mazenderân'a girdi. Ancak Mazenderân halkı da Yasavur'a karşı çıktığından, Yasavur Mazenderân'dan vazgeçerek çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Yasavur'un Mâverâunnehirli rakibi Köpek, Yasavur'un yurdluna dönmesine mâni olmak için dört emîr kumandasında kırk bin kişilik bir ordu göndermiştir. Yasavur yakalanarak idama mahkûm edilmiştir. Bkz. B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 134-135.

²⁹⁵ Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 84.

²⁹⁶ Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 85; B. Z. Pirijev, *Hülâgûlar Devletinin Tenczülü Devrinde Azerbaycan*, Bakü 1978, s. 22.

beraberindeki cüz'i askerleriyle beraber Demirkapı'ya doğru yürüyüp Kür Nehri'nin sahiline ulaşmıştır. Özbek Han'ın askerleri de nehrin karşı (Derbend ve Şirvân tarafındaki) sahiline inmişlerdir. Nehir bu sırada taşmış olduğundan asker karşı tarafa geçememiştir. Ebû Sa'îd, Özbek'in askerlerinin kendi tarafına geçemeyeceğini anlayınca rahat bir nefes almıştır. Sonra da bir hileye başvurmuştur. Maiyetindeki asker çok az olup, bunları çok göstermek için tek sıra halinde nehrin kenarına dizmiştir. Acele olarak Emîr Çoban'a bir adam gönderip en kısa zamanda kendisine iltihak etmesini bildirmiştir. Emîr Çoban Kür ırnağı'na geldiği sırada Özbek Han'ın kuvvetleri çoktan buradan ayrılmışlardır.²⁹⁷ Vassâf'a göre ise, Özbek Han, Çoban'ın Ebû Sa'îd'e yardıma geldiğini duyunca geri çekilmiştir. Horâsân'a sefer hazırlıklarında bulunan Emîr Çoban, Ebû Sa'îd'in daveti üzerine 20 bin kişilik ordusuyla onun yardımına gelmiştir. Muhtemelen Çoban düşmanın yolunu kesmek istemiştir. Özbek de Çoban'ın yaklaştığını duyunca geri çekilmek zorunda kalmıştır.²⁹⁸

Özbek Han'ın askerlerinin çekilmesinin sebepleri konusunda çeşitli fikirler mevcuttur. Meselâ, Murat Remzi, çekilme sebebi olarak şunları zikreder: "... Çünkü onlar (Özbek Han'ın askerleri) nehrin geçememişler, harpsiz olarak ganimet ve kölelerle geri dönmek zorunda kalmışlardı".²⁹⁹ Tarihçilerin bir kısmı barış yapılmadan bir kısmı ise barış yapıldıktan sonra Özbek Han ordusunun çekildiğini yazarlar. Murat Remzi'nin, "Emîr Çoban Kür Nehri'ni geçip Özbek Han'ın askerlerini takip ettiyse de bir türlü yakalamaya muvaffak olamadı" şeklindeki sözleri³⁰⁰ Özbek Han askerlerinin barış yapılmadan çekildiğini göstermektedir.

²⁹⁷ Hâdemîr, *Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâd-i beşer*, s. 205; B. Z. Pirijev, *a.g.e.*, s. 15.

²⁹⁸ A. Ali-Zade, *a.g.e.*, s. 326; J. A. Boyle, *a.g.e.*, s. 408.

²⁹⁹ Ö. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 16.

³⁰⁰ Ö. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 16.

Böylece diğer Altın Orda hanları gibi Özbek Han da bir sonuç elde edememiştir. Bununla birlikte istilâya uğrayan topraklar ağır zaiyat görmüştür. Özbek Han'ın askerleri yolları üzerlerindeki pek çok köy ve şehri tahrip etmiş, halkı soymuş ve Müslümanlar'ın kutsal yerleriyle dalga geçmişlerdir. Kaynaklarda Pir Hüseyin'in mezarının soyulması konusuna geniş yer verilmektedir. Pir Hüseyin'in mezarına Şirvân ve Arrân başta olmak üzere bütün Âzerbâyçân, Gürcistan ve komşu ülkelerdeki Müslüman halk arasında çok saygı duyuluyordu. Pir Hüseyin'in hankâhı vakıf mallarını da bulunduruyordu. Hankâhın içinde ise değerli ve çok kıymetli eşyalar mevcuttu. Bilindiği gibi Özbek Han Müslüman biri idi ve kendisi de bu hankâhı ziyaret etmişti. Ziyareti esnasında halk onun askerlerinden şikâyetçi olmuş, kendisine 30 bin koyunla 20 bin ineğin askerlerince götürüldüğü söylenmiştir. Bunu duyan Özbek Han çok üzülmüş ve hırsızları cezalandırmıştır. Ayrıca halkın gördüğü zararı da Özbek Han karşılamıştır.³⁰¹ Hankâh bu kadar zarar gördüyse, halkın durumunu düşünmek bile zordur. Sonu olmayan yağışlar ziraatı olumsuz etkilemiştir. Bu da hayvanların açlıktan ölmesine yol açmıştır. Yiyeceklerin sınırlı olması fiyatları da arttırmıştır.³⁰² Halkın ve ordunun sıkıntısına rağmen Özbek Han kendi amacına ulaşamamıştır. Ebû Sa'îd ise, ilk iş olarak başlangıçta Özbek Han karşısında aciz kalan ve ona mukavemet gösteremeyen komutanları azletmiştir. Bunların arasında Emîr Kurumîşi de yer almıştır. Bu durum daha sonra bu komutanların merkezî hâkimiyete karşı ayaklanmalarına sebep olmuştur.³⁰³

Bu olaydan sonra birkaç yıl sessizlik olmuştur. Hatta el-'Aynî, 723/1323 yılında Sultan Ebû Sa'îd'in Özbek Han'a bir elçi eliyle

³⁰¹ A. Ali-Zade, *a.g.c.*, s. 326.

³⁰² A. Ali-Zade, *a.g.c.*, s. 326.

³⁰³ Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 86; B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 135-136; J. A., Boyle, *a.g.c.*, s. 408.

mektup gönderdiğini, bu mektupta iki taraf arasında sulh aktedilmesinin arzu edildiğinin yazıldığını bildirir.³⁰⁴ Fakat Kazvî'nî'ye göre, daha 725/1324-1325 yılında Emîr Çoban büyük bir orduyla Altın Orda Devleti'nin sınırlarına girmiştir. Emîr Çoban, Derbend'den geçerek Terek Nehri'ne kadar gelir. Düşmanın bölgesini soyan ve harap eden Emîr Çoban geri dönmüştür.³⁰⁵ Hâfız-i Ebrû'nun eserinde bu olayla ilgili başka bilgi yoktur ve birçok soru cevaplanmadan kalmaktadır. Bunlardan biri Altın Orda Han'ı Özbek'in Çoban'ın hareketine karşılık verip vermediğidir. Özbek Han, Emîr Çoban'a karşı koyabilecek güçte idi, fakat Hâfız-i Ebrû hiç bir muharebeden bahsetmez. İkinci bir enteresan nokta da Emîr Çoban'ın seferinin sebeplerinin belli olmamasıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, İlhanlılar hiçbir zaman savaşı başlatan taraf olmamışlardır. Hatta bu konuda Gâzân Han'ın askerlerini uyardığını biliyoruz.³⁰⁶ Ayrıca, İlhanlılar'ın hiçbir zaman Altın Orda topraklarında gözleri olmamıştır. Fakat bu konuda A. Ali-Zade bir tahminde bulunmuştur. Emîr Çoban Altın Orda üzerine yaptığı seferden sonra isyanların çıktığı Horâsân'a doğru yönelmiştir. Ali-Zade'ye göre, Emîr Çoban, Altın Orda'dan gelebilecek tehlikeyi yok edip Horâsân işleriyle ilgilenmek istemiştir.³⁰⁷ Emîr Çoban'ın plânı gerçekten böyle idiyse, onun amacına ulaştığını söylemek mümkündür. Çünkü Altın Orda Hanlığı'na karşı yapılan bu seferin sonucunda Altın Orda Devleti 736/1335 tarihine kadar İlhanlı topraklarına saldırıya cesaret edememiştir.

Sessizliğe rağmen, Özbek Han'ın Cuci Ulusu ile İlhanlı Ulu-su'nu birleştirme hayallerini kurduğunu söylemek yanlış olmaz.

³⁰⁴ Ö. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 18.

³⁰⁵ Hâfız-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 146; A. Ali-Zade, *a.g.e.*, s. 327; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 95.

³⁰⁶ S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 17.

³⁰⁷ A. Ali-Zade, *a.g.e.*, s. 327.

Tarih-i Şeyh Uveys'te bu konuyla ilgili çok enteresan bir örnek vardır. Ebû Sa'îd Han ölünce, hanımı ve Emîr Çoban'ın kızı Bağdad Hatun, Özbek Han ile gizli yazışmalarda bulunmuş ve "İlhanlı Devleti'nin sona erdiğini ve tahtın boş kaldığını" bildirerek onu İlhanlı tahtına davet etmiştir.³⁰⁸ Hatta Bağdad Hatun'un Ebû Sa'îd'i zehirlediği rivayeti vardır.³⁰⁹ Bağdad Hatun'un bu hareketleri Ebû Sa'îd ile aralarındaki münasebetlerle açıklanmaktadır. 723/1323 yılında Emîr Çoban, kızı Bağdad Hatun'u emîrlerinden Şeyh Hüseyin'e vermiştir. Fakat 725/1325 yılında 20 yaşına basan Ebû Sa'îd, Bağdad Hatun'a âşık olmuştur. Moğol geleneklerine göre, Sultan istediği kızı alabilirdi. Emîr Çoban buna razı olmayıp karşı çıkmıştır. Bu hareketlerinden dolayı da Emîr Çoban, Dimaşk Hâce ile Şeyh Mahmûd isimli oğulları öldürülürken, Emîr Hüseyin ile Emîr Timurtaş isimli oğulları Kıpçak Ülkesi ile Mısır'a sığınmışlardır. Emîr Çoban'ın diğer oğulları ve taraftarlarını da hâkimiyetten uzaklaştırdıktan sonra Sultan, Bağdad Hatun'u zorla kocasından boşayıp kendisine alır. Sultan'ın, Bağdad Hatun'un babası ve kardeşlerini öldürmesi, tabîî ki Hatun'un kin beslemesine sebep olmuştur. Muhtemelen Bağdad Hatun ilk zamanlar Sultan Ebû Sa'îd'in yanında itibar kazanmaya çalışmış ve buna nail olmuştur. Daha sonra ise, Bağdad Hatun belki de Kıpçak ülkesine sığınan kardeşi Emîr Hasan vasıtasıyla Özbek Han ile temasa geçmiştir.³¹⁰

Fakat durum öğrenilince Bağdad Hatun kalledilmiştir. Özbek Han, Ebû Sa'îd'in ölüm haberini duyunca 736/Aralık 1335 tarihinde İlhanlı ülkesine yeni bir sefer daha açmış³¹¹ ve kış mevsimine rağ-

³⁰⁸ Hafiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih-i Reşîdî*, s. 146; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 81; S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 20.

³⁰⁹ B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 143; J. A. Boyle, *a.g.e.*, s. 413.

³¹⁰ B. Z. Pirijev, *a.g.e.*, s. 32; B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 138-143.

³¹¹ Kemaleddin Semerkândî ise Özbek Han'ın daha 735/1334 ve 736/1335 yıllarında Arrân'a iki sefer yaptığını ileri sürüyöür. Müellife göre, bunun neticesinde Ebû Sa'îd, kış olmamasına rağmen kışlak olarak kullandıkları

men ordusuyla Derbend'i geçerek Kür Irmağı boyuna erişmiştir. İlhanlı ordusu ise yeni hükümdar Arpa Han kumandasında ırmağın karşı yakasında yer almıştır. Bu sırada çok değer verdiği Hârezm hâkimi Kutluk Timur'un vefat haberini alan Özbek Han, çok üzülmüş ve ordusuna dönüş emri vermiştir. İlhanlı ordusu, Altın Orda ordusunu takip etmeyi göze alamamıştır.³¹² Diğer bir görüşe göre ise, Arpa Han, Özbek Han'ın hücumuna karşı 45 gün boyunca karşı koymuş, hatta bu 45 gün içinde iki taraf arasında birkaç defa çarpışma da vuku bulunmuştur. Şebânkâre'î'nin kaydettiğine göre, Özbek Han'ın çekilmesinde Kür Nehri sahillerinde bylunan zehirli otların büyük rolü vardı. Kıpçak askerlerinin atları bu otları yiyince ölmüşlerdir. Bu da Altın Orda askerlerinin zayıflamasına sebep olmuştur.³¹³

Ebû Sa'îd'in ölümüyle İlhanlı Devleti yıkılma sürecine girmiştir.³¹⁴ Özbek Han'ın taarruzu neticesinde 736/1335 yılı Aralık ayında emîrlere Arık Boga'nın torununun torunu olan Arpa Han'ın hükümdarlığına seçilmesinde anlaşmışlardır. Fakat, Özbek Han püskürtülünce, emîrlere arasında anlaşmazlık çıkmış ve Arpa Han öldürülmüştür. Böylece 737/1336-754/1353 yılları arasında İlhanlı ülkesi birbirleriyle mücadele edecek küçük kısımlara parçalanmıştır.³¹⁵ 741/1340 tarihinde Şeyh Hasan Celâyirî, Bağdad merkezli bir devlet kurarken, Çobanoğulları da Âzerbâycân'a hâkim olmuşlardır. Çobanoğulları bir devlet kuramamalarına rağmen Âzerbâycân'ı 761/1359 yılına kadar idare etmişlerdir.³¹⁶

Arrân'a ordusuyla gelmiştir. Ancak bu bilgilere başka bir yerde rastlayamadık. Bkz. Kemaleddin Semerkândî, *Matla'u's-sa'deyn ve mecma'u'l-bahreyn*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1372/1993, s. 129-130.

³¹² M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 81; S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 20; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 204; A. N. Nasonov, *a.g.e.*, s. 106; M. Demir, *a.g.e.*, s. 381.

³¹³ Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 294; B. Z. Pirijev, *a.g.e.*, s. 37.

³¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, s. 279.

³¹⁵ B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 144-154.

³¹⁶ B. Z. Pirijev, *a.g.e.*, s. 51-78; A. Ali-Zade, *a.g.e.*, s. 330-336.

Bu arada Sultan Melik en-Nâsir'ın, diğer Memlûklu sultanlarında olduğu gibi iki yüzlü bir siyaset takip ettiğini söylemek gerekmektedir. Özbek Han, en-Nâsir'a bir elçi göndererek Ebû Sa'îd'e karşı müşterek bir harekette bulunmalarını teklif etti. Fakat Melik en-Nâsir, Özbek'in bu teklifine yanaşmamıştır. Zira, artık İlhanlılar zayıfladıklarından dolayı Mısır için bir tehlike arz etmemişlerdir. Bununla birlikte Sultan verdiği bu olumsuz cevaba da dinî bir kılıf uydurmuştur. Sultan Melik, Karakuş ez-Zehirî isimli bir elçisiyle gönderdiği mektupta şöyle cevap vermiştir: "Ben, Ebû Sa'îd ile onun ancak Müslüman olduğundan iyi ilişkiler kurdum. Onun Mekke'ye gitmesini de yasaklayamam, çünkü Mekke'yi ziyaret etme Islâm'ın şartlarından biridir..."³¹⁷ Sultanın, mektupta "Müslümanlığa" dayanması hiç şüphesiz politik oyunun bir parçası idi. Gâzân Han da Müslüman olmasına rağmen, Memlûklular onunla savaşmaktan kaçınmamışlardır. Diğer taraftan Sultan, İlhanlılar'a Özbek Han'ın niyet ve tasavvurlarını bildirerek uyanık bulunmalarını tavsiye etmiştir. Sultan Nâsir'ın bu dostça ikazından çok memnun kalan Emîr Çoban, kölesi Selâmî başkanlığındaki bir elçi heyetiyle Sultan Nâsir'a kıymetli hediyeler, köleler, cariyeler göndermiştir.³¹⁸ Melik en-Nâsir'ın bu davranışının sebebi de gayet açıktır. Parçalanma aşamasında olan İlhanlı, artık Mısır için bir tehlike olmaktan çıkmıştır. Altın Orda ise İran'ı ele geçirdiği takdirde Mısır ile komşu olacaktır. Altın Orda gibi güçlü ve tehlikeli bir komşu ise Memlûklar'ın işine yaramıyordu.

³¹⁷ S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 84.

³¹⁸ S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 17.

II. Canibek Han Devri (741/1340-758/1357)

İlhanlı Devleti'nde meydana gelen parçalanmadan Özbek Han'ın vefatından sonra Altın Orda tahtına çıkan Canibek Han istifade etmiştir. Canibek Han da ataları gibi, Âzerbâyçân üzerindeki Cuci Ulusu'nun haklarını elde edebilmek için gayret göstermiştir. Bu arada şartlar da onun lehine gelişmiştir. Çünkü Ebû Sa'îd'in 736/1335'te ölümünden sonra, İlhanlı Devleti yıkılmış ve Âzerbâyçân, Türk-Moğol kökeninden gelen Çoban sülâlesinin eline geçmiştir. Bu sülâlenin kurucusu Emîr Hasan'ın kardeşi Emîr Eşref (735/1344-757/1356) Âzerbâyçân'da sağlam, fakat zâlim bir hâkimiyet kurmuştur. Tebrîz ulemâsı da Canibek Han'ın yanına gelerek İlhanlı ülkesini fethetme hususunda teşvik etmişlerdir. Böylece Melik Eşref b. Timurtaş'ın kendi memleketi halkına yaptığı zulüm, işkence ve çeşitli fenalıklar bu sefere sebep olmuştur.

Melik Eşref çok gaddar olup, herkese fenalığı dokunur, çeşitli bahanelerle adam öldürür, tebaasındaki ailelerin kızlarını ve kadınlarını kendi haremi zannetmiştir. Onun bu fenalıklarından bizar olan halk, komşu ülkelere kaçmaya ve göç etmeye başlamıştır.³¹⁹ Melik Eşref'in artan zulmünden kurtularak ulemâdan Hâce Şeyh Keçeci, Şam'a, Hâce Safîu'd-dîn Erdebîlî Gilân'a, Kadı Muhyiu'd-dîn Berdaî ise Altın Orda'nın merkezi Saray şehrine gitmişlerdir.³²⁰ El-Berdaî, Saray'da vaaz ile meşgul olmaya başlamış ve vaazların birinde Melik Eşref'in zulmünden, kadınlara, kızlara tasallut ettiğinden, hatta bu arada kendi kızına bile dokunduğundan bahsetmiştir.³²¹

³¹⁹ Zeynu'd-dîn b. Hamdullâh Kazvîni, *Zeyl-i Târih-i Guzîde*, Rusçaya çev. M. D. Kyazimov, V. Z. Piriyeve, Bakü 1990, s. 102-107; Ö. Gökbilgin, a.g.e., s. 31-32.

³²⁰ Kazvîni, *Zeyl-i Târih-i guzîde*, s. 108; M. Kafalı, a.g.e., s. 83-84.

³²¹ Hâdemîr, *Habîbu's-siyer fî ahbâr-i cfrâd-i beşer*, s. 236-238; Ö. Gökbilgin, a.g.e., s. 32.

Ötemiş Hacı'ya göre, Tebrîz'in hâkimi Melik Eşref kendi kızıyla evlenmek istemiş ve ulemâya ağaç diken birinin, bu ağaçtan meyve yeme hakkı olup olmadığını sormuştur. İşte bu örneği kullanarak, Eşref, kendi kızına dokunma hakkının olduğunu ileri sürmüştür. Bunun üzerine Tebrîz ileri gelenleri Canibek Han'ın yanına giderek olayı anlatırlar ve "bizim hâkimimiz kâfir, biz de o kâfirin hizmetçileri olduk. İslâm padişahı artık sizsiniz ve sizin göreviniz de Müslümanlar'ı o gaddardan kurtarmaktır" derler.³²² Bunun üzerine Canibek, derhal sefer hazırlıklarına başlamış ve ordusunun başında harekete geçerek Derbend üzerinden Kür boyuna erişmiş, oradan da Tebrîz üzerine yürümüştür.³²³

Melik Eşref'e bu haber ulaştırılınca inanmamış, etrafındakilerin kendisinden daha fazla para koparmak için böyle haber uydurdıkları fikrine kapılmıştır. Nihayet düşman ordusunun Şirvân'dan geçtiğini duyunca tedbirler almaya başlamıştır. Melik Eşref evlâtlarını ve hanımlarını 400 deve ve 1000 katır yükü hazineler, mücevherat, altın ve değerli eşya ile birlikte Ucân taraflarına göndermiştir. Bundan sonra orduyu hazırlamaya başlamış, her gelene altın, at, cübbe, silâh vererek memnun edip cepheye göndermiştir. Melik Eşref'in ordusunda şöyle bir hikâye ağızdan ağıza dolaşıyordu: "Canibek Han'ın askerlerinin atlarının gemleri ağaç liflerinden örülmüş, üzengileri ise ağaçtan yapılmıştı. Bizim biriniz onların yüz tanesine bedeldir".³²⁴ Buna rağmen Melik Eşref'in ordusunda asker sayısı ancak 17-18 bin civarında idi. Canibek Han ordusundaki asker sayısı ise çeşitli kaynaklarda farklı gösterilmektedir. Bu rakam 100 ile 300 bin arasında değişirken, Canibek Han'ın Mısır Sultanı Me-

³²² Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, s. 107-108.

³²³ Kazvinî, *Zeyl-i Târih-i guzîde*, s. 108; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, s. 982-983; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 84.

³²⁴ Kazvinî, *Zeyl-i Târih-i guzîde*, s. 108; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, s. 982-983.

lik en-Nâsir Hasan (755/1354-763/1361)'a zaferi bildirmek üzere gönderilen elçisi, Canibek ordusunun 700 bin askerden oluştuğunu söylemektedir.³²⁵ Tabii ki bu rakamın abartılmış olduğu bir gerçektir. Bununla birlikte, Âzerbâyçân'ı zapt etmeye can atan Altın Orda Han'ı az sayıda askerle hareket etmemiş ve muhtemelen de kaynakların en az gösterdiği 100 bin askerle saldırmıştır.

Melik Eşref, Sa'îd-âbâd'a³²⁶ vardığında askerlerin çoğu dağılmıştır. Bu sırada da Canibek Han kuvvetleriyle Melik Eşref'in kuvvetleri karşılaşmış bulunuyordu. Canibek Han, Melik Eşref'in kuvvetlerinin derhal kuşatılmalarını emretmiştir. Eşref'in kuvvetleri zorla kaçıp canlarını kurtarabilmişlerdir. Canibek Han Ucân'a³²⁷ girmiştir.³²⁸ Melik Eşref ise hazinelerinin ve evlâtlarının bulunduğu tarafa doğru askerlerinin yetişemeyeceği bir süratle gitmiştir. Merend ahalisi hain meliklerinin yenildiğini görünce, yıllardır kendilerine zulüm eden bu adamın çeşitli gasplarla edindiği hazinesini yağma etmiştir. Kadınları da Melik Eşref'i bırakıp gitmişlerdir. Tek başına kalan Eşref, Hoy'da Şeyh Muhammed Balıkcı'nın evine misafir olmuştur. Fakat, şeyh bir taraftan ona hürmet gösterirken, diğer taraftan da Canibek Han'a elçi gönderip Melik Eşref'i teslim almasını istemiştir. Ümerâdan bir zat olan Emîr Beyaz ile divan sahi-

³²⁵ B. Z. Pirijev, *a.g.e.*, s. 73; S. Zakirov, *a.g.e.*, s. 92.

³²⁶ Sa'îd-âbâd; Tebriz bölgesinde büyük bir köydür. Bkz. Kazvîni, *Zeyl-i Târih-i guzide*, s. 150, d. 51.

³²⁷ Ucân, daha Moğollar'dan önce meskun küçük bir merkez idi. Gâzân Han tarafından ise daha çok yaylak amaçlı kullanılmıştır. Ebû'l-Fidâ'nın verdiği bilgilerden burasının VIII/XIV. yüzyıl başlarında pazarlara ve Gâzân tarafından inşa edilen surlara sahip küçük, ancak verimli bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, Farsça terc. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahrân 1349/1970, s. 458-459.

³²⁸ Kazvîni, *Zeyl-i Târih-i guzide*, s. 109; Semerkândî, *Matla'u's-sa'deyn ve mecca'u'l-bahreyn*, s. 312-313; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 982-983; Ö. Gök-bilgin, *a.g.e.*, s. 32-33.

bi Hoca Mahmud, Melik Eşref'i Tebrîz'e getirirken, halk ona duyduğu kin ve nefreti toprak atarak, küfrederek bildirmiştir. Canibek Han'ın "Seni zulüme, memleketleri haraba, halkın mallarını yağmaya, Allâh'ın kullarına eziyet etmeye sevkeclen nedir?" sorusuna şöyle cevap vermiştir: "Bu gibi şeyler bütün hakan, kumandan ve sultanlardan sadır olur." Canibek Han, Eşref'i öldürmek istememiştir, fakat Emîr Kavus ve Kadı Muhyîu'd-dîn al-Berdaî'nin "Eğer Eşref sağ kalırsa bunların ahalisi, onun zulmünün tekrar başlarına geleceği korkusundan uyuyamazlar" sözlerinden sonra idam edilmesini emretmiştir.³²⁹

Bundan sonra Canibek Han 10.000 süvarisi ile Tebrîz'e girmiştir. *Dâru'l-emâret* denen emîre ait eve inmiş ve burada bir gün kalmıştır. Buradaki Mescid-i Ali Şâh'ta namaz kılmıştır. Ordusu ise yol ile "*Rûdhâne*" denen yer arasında konaklanmıştır. Asker burada hiç bir yağma teşebbüsünde bulunmamış, hatta tek bir Müslüman'ın evine dahi girmemiştir. Canibek Han, Eşref'in hazinelerini askerlerine ganimet olarak dağıtmıştır.³³⁰

Böylece Cuci Ulusu ile İlhanlılar arasında bir asırdan beri devam eden mücadelede, ilk defa uluslardan biri katî bir netice almıştır. Kısa bir süre için de olsa Âzerbâyçân, Altın Orda'nın hâkimiyetine girmiştir; M. Kafalı, Âzerbâyçân zaptının Tebrîz'de darbedilmiş paralara³³¹ dayanarak 757/5 Ocak 1356 ile 24 Aralık 1356 arasına tekabül ettiğini açıklamaktadır.³³² Tebrîz'den başka Hoy, Nahçı-

³²⁹ Kazvinî, *Zeyl-i Târih-i guzîde*, s. 110-111; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 982-983; Ö. Gökbilgin, *a.g.c.*, s. 35.

³³⁰ Kazvinî, *Zeyl-i Târih-i guzîde*, s. 111; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 982-983; Ö. Gökbilgin, *a.g.c.*, s. 35.

³³¹ Altın Orda paraları ile ilgili bkz. A.G. Muhamadiyev, *a.g.c.*; Nurettin Ağat, *Altın Ordu Paraları Kataloğu (1250-1502)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1976; N. M. Şelcli, *Bulgaro-Tatarškiye Moneti XIII-XV vv*, Kazan 2002.

³³² M. Kafalı, *a.g.c.*, s. 84.

van, Merâga'da da Canibek ve Berdibek adına para bastırıldığı bilinmektedir.³³³ Canibek Han'ın adına İlhanlı Ulusu'nun diğer kısımlarında da paraların darbedilmesi, Âzerbâycân'ın ele geçirilmesinin büyük bir tesir icra ettiğini göstermektedir.

Canibek Han, kendisi biraz rahatsız olduğundan, oğlu Berdibek'i 50.000 kişi ile buraya bırakıp, memleketine doğru yola çıkmıştır.³³⁴ Halk tam zafer kutlamalarına hazırlandığı zaman acı bir haber almıştır: Âzerbâycân fâtihi Canibek Han vefat etmişti.³³⁵

II. Canibek Han'dan Sonra Âzerbâycân İçin Verilen Mücadele

Altın Orda'da Fetret Devri

Canibek Han'ın yolda rahatsızlandığı haberi Saray'a ulaşınca, emîrlerden Kanglı Tulubay, Berdibek'e mektup göndererek babasının ölmekte olduğunu ve bir an evvel gelerek tahta çıkmasını bildirmiştir. Berdibek, babasının bulunduğu yere vardığında Canibek Han kendisinin haberi olmadan oğlunun bu ani gelişinden dolayı kızmıştır. Buna karşılık Berdibek ile anlaşılan Emîr Tulubay'ın adamları Canibek Han'ın otağına giderek onu şehit etmişlerdir.³³⁶ Rus kronikleri de bu olayı tasdik etmektedirler. Nikonovskaya Letopis'e³³⁷ göre, 758/1357 yılında Altın Orda'da zuhur eden karı-

³³² M. Kafalı, *a.g.c.*, s. 84.

³³³ M. Gabashvili, *a.g.c.*, s. 391.

³³⁴ Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u'l-tevârîh-i Reşîdî*, s. 188; Semerkândî, *Matla'u's-sa'deyn ve mecma'u'l-bahreyn*, s. 315.

³³⁵ M. Kafalı, *a.g.c.*, s. 85.

³³⁶ Said Murza Knyaz Yenikev, *Oçerk İstoriyi Tatarskoğo Dvoryanstva*, Ufa 1999, s. 18; M. Kafalı, *a.g.c.*, s. 84-85.

³³⁷ Nikonovskaya Letopisi, ismini Rahip Nikon'a ait olan nüshadan almıştır. Bu yıllık XVI. yüzyılın ikinci yarısında derlenmiştir ve 1559 yılına kadar olan hadiseleri aralıksız olarak vermektedir. Rus vekayinamelerinin en

şıklığın müsebbibi Tümen beği Tulubay idi. Canibek'in oğlu Berdibek'i "Sen tahta çıkabilmek için babanı bertaraf etmelisin" diyerek kandırmağa muvaffak olmuştur. Ayrıca bir çok vaatlerle bazı emîrleri de kendi taraflarına çekmişler, her şey hazırlandıktan sonra da Canibek'i boğmuşlardır."³³⁸ Bununla da yetinmeyip Berdibek, Emîr Tulubay'ın tavsiyesi üzerine 12 kardeşini de öldürmüştür.³³⁹

Altın Orda tahtını kaçırmamak için Saray'a giden Berdibek yeni fethedilen Âzerbâyecân'ı kendi başına bırakmıştır. Böylece ancak bir asır süren mücadeleden sonra ele geçirilebilen Âzerbâyecân tekrar elden çıkmıştır.

Bununla birlikte, Berdibek'in takip ettiği politika ülkede hoşnutsuzluklara yol açmış ve daha kendisi hayattayken kendisine karşı yedi han rakip olarak ortaya çıkmıştır. Tabî ki bu dönemde Altın Orda hanlarının Âzerbâyecân istikâmetinde politika yürütmeleri söz konusu değildi. Berdibek Han bütün kardeşlerini yok edip³⁴⁰ yalnız kendi oğlunu hayatta bıraktığını yukarıda da zikredildi. Fakat çok geçmeden oğlu da vefat etmiş ve Han kendisini içkiye vermiş ve bu düşünlüğü yüzünden üç yıllık saltanattan sonra vefat etmiştir.³⁴¹ Böylelikle 624/1227 yılında Batu Han ile başlayan Ak-Orda hânedânı 133 yıl sonra son bulmuştur. Bundan böyle çeşitli emîr ve ulubekler adanılarını tahta çıkartıp kendi politikalarını izlemelerini sağlamış. Hatta Saray şehrini ele geçirmek için mücadele etmeye başlamışlardır. Bu durum 1360 ile 1380 yılları arasında 14 hanın

mufassalı, münderecat ve Türkler'e ait kayıtlarının genişliği itibariyle en zenginidir. Daha geniş bilgi için bkz. Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, s. 232; M. Uydu, *a.g.e.*, s. XV.

³³⁸ M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 85; A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 114-115.

³³⁹ Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, s. 108.

³⁴⁰ Mensûbu bulunduğu sülâleyi yok etmesi dolayısıyla, Cuci Ulusu'nda Berdibek Han'a "Kökün Kırgan Köten Han" denmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, s. 108.

³⁴¹ Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, s. 110.

tahta çıkmasına yol açmıştır.³⁴² Altın Orda ordusunun ilk defa Ruslar'a mağlup olması da bu döneme rastlamaktadır. Fiilî hâkimiyeti elinde bulunduran Berdibek Han'ın damadı olan Mamay Mirza'nın ordusu 8 Eylül 1380 tarihinde Kulikovskaya Muharebesi'nde Ruslar'a mağlup olur. Moskova Knezliği için Kulikovskaya Muharebesi'nde alınan zaferden çok Tatarlar'ı da yenebileceklerini anlamaları daha önemlidir. Gerçekte ise Knez Dimitri³⁴³ galip gelmesine rağmen en iyi knezlerini ve ordusunun büyük bir kısmını kaybetmiş, hatta Altın Orda'ya vergi ödemeye ve Saray'dan yarlığ³⁴⁴ almaya devam etmiştir. Kefe³⁴⁵ şehrine kaçan Mamay Mirza, Cenovalı halk ta-

³⁴² R. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 100; *Türkçe terc.*, s. 63.

³⁴³ Knez Dimitri'ye Don Nehri'nde Altın Orda ordusunu mağlup ettikten sonra "Don Muzafferi" anlamına gelen Donskoy unvanı verilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. S. M. Solovyöv, *a.g.e.*, s. 367-372; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 265-268.

³⁴⁴ Yarlığ, eski Türk devletlerinde ve Moğollar'da hükümdar buyrulduzu ya da fermân yazısı. Özellikle Moğol hâkimiyeti altındaki tâbi hükümdarlar yetkilerini hanlar tarafından verilen yarlıklarla onaylatmak zorundaydılar. Daha geniş bilgi için bkz. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993, s. 187; A. Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları", *TM*, IV, İstanbul 1934, s. 32; A.N. Kurat, "Topkapı Sarayı Müzeyi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıklar ve Bitikler", *DTCDF Yayınları*, İstanbul 1940; M. Usmanov, *Jalovanniye Aktı Djuçieva Uluca XIV-XVI vv.*, Kazan 1979; A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelenmesi*, Ankara 1996; Aynı yazar, "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *TD*, XIII/1, Ankara 2000, s. 167-192; A. N. Kurat, *Uluğ Muhammet Han'ın Yarlığı*, İstanbul Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1937; A. Hasan, "İ. Mengli Giray Han Yarlığı", *TM*, IV(1934), s. 99-109; A. N. Samoyloviç, "Cucu Ulusunda Payza ve Baysaya Dair", *THITM*, XXXIX/2 (1932), s. 53-71.

³⁴⁵ Kefe, bugünkü Feodosiya şehri olup, İbn Batûta, Hristiyanı bol şehir olarak tasvir etmektedir. XVII. yüzyılda bile Kefe'de 12 Yunan, 32 Ermeni ve bir Katolik kiliseyi geçindirecek kadar Hristiyan nüfusu mevcuttu. Daha geniş bilgi için bkz. V. Vazgrin, *İstoričeskiye Sudylı Kırımskih Tatar*, Moskova 1992, s. 190.

rafından ilk başta iyi karşılansa da, sonradan ona karşı cephe almışlar, onu öldürmüşler ve mallarını da paylaşmışlardır.³⁴⁶

Toktamış-Timur Mücadelesi

782/1380 yılında Toktamış, Cuci Ulusu'nda birliği yeniden sağladı ve Hârezm ile Âzerbâycân hariç, evvelce Altın Orda Hanlığı'na bağlı olan topraklardan hepsini ele geçirmiştir. Artık büyük bir kudrete sahip olan Toktamış, vakit kaybetmeden bu memleketlere de el atmanın gerektiğine inanmaya başlamıştır. Fakat Hârezm ülkesi Toktamış'ın hamisi Emîr Timur'un hâkimiyeti altına girmiştir. Buna rağmen Timur'un İran ile meşguliyeti dolayısıyla ve artık kendi kudretine inandığı için Toktamış 785/6 Mart 1383-24 Şubat 1384'te Hârezm'de kendi adına para bastırmıştır.³⁴⁷ Ayrıca Mahmûd-âbâd'ta³⁴⁸ da 793/1390-1392 yılında Toktamış adına para basıldığı bilinmektedir.³⁴⁹ Timur buna ses çıkarmayınca, Toktamış, Âzerbâycân meselesine daha da çok önem vermiştir. Bilindiği gibi Canibek Han, Âzerbâycân'ı Altın Orda'ya bağlamıştır. Fakat oğlu Berdibek Han devrinde Tebrîz şehri ahalisi Altın Orda birliğinin baskısından kurtulmak maksadıyla Altın Orda'ya karşı ayaklanmış ve İlhanlı Devleti ümerâsından olan Celâyirîler³⁵⁰ (760/1358-814/1411) Âzerbâycân'da hâ-

³⁴⁶ R. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 103; Türkçe Terc., s. 64; İlnur Mirgaliyev, "Emir Mamay Kem Bulgan Ul?", *Kazan Utları*, VIII, Kazan 2001, s. 170-174.

³⁴⁷ M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 105.

³⁴⁸ Mahmûd-âbâd, muhtemelen Gâzân'ın İslâmî "Mahmûd" adına izafeten isimlendirilen bu şehir Mugân'ın Hazar Denizi sahilindedir. Bkz. O. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 232.

³⁴⁹ N. M. Şelcli, *a.g.e.*, s. 99; M. Gabashvili, *a.g.e.*, s. 391.

³⁵⁰ Celâyirîler, 760/1358-814/1411 yılları arasında İran'ın batısı ile Kuzey Irak'ta hüküm süren Moğol hânedânıdır. Hânedâna adını veren Celâyir, büyük bir Moğol kabilesi idi. Bu kabile Moğolistan'ın doğusunda Onon Irmağı kıyılarında ve Moğolistan'ın merkezi Karakurum civarında göçebe

kimiyeti ele geçirmişlerdi.³⁵¹

Daha XIV. yüzyılın 80'li yıllarının ilk yarısında İran'ın kuzey doğu bölgelerini ele geçiren Timur, Güney Âzerbâycân'ı da ele geçirmeye çalışmıştır. Zirâ Âzerbâycân'ın ele geçirilmesiyle zengin Kafkasya'ya giden yolları açmak amacıyla idi. Timur'un işini Tebrîz aristokratları arasında kendi taraftarlarının olması da kolaylaştırmıştır. 787/1385 yılında Sultâniyye yakınlarında Celâyirî Sultanı Ahmed ile karşılaşan Timur galip gelmiştir. Ancak, daha önemli işler dolayısıyla Tebrîz'e gidememiştir. Halbuki Tebrîz aristokratları arasındaki taraftarları onu açıkça davet etmişlerdir.³⁵²

Bu arada Toktamış, Âzerbâycân'da olup bitenleri iyi takip etmiş ve eski Altın Orda hanlarının Mısır Memlûk sultanlarıyla ortak düşmanları İlhanlılar'a karşı yapıkları dostluk anlaşmalarının bir benzerini, Timur'a karşı yapmak üzere elçiliklerini Kahire'ye göndermiştir.³⁵³ Bu görüşmeler hakkında hediyeleşme ile ilgili bilgilerden başka bir malûmat olmadığından, ne tür karar aldıklarını kestirmek de güçtür. Memlûk Sultanı'nın desteğiyle ya da desteği olmaksızın, Toktamış Han büyük bir orduya ve zengin maddî kay-

olarak yaşıyordu. Çengiz Han'ın kabilesi olan Kiyâtlar'a saldırıp kayıp verdirmelerine rağmen, Çengiz Han'ın atalarından Kaydu'nun şiddetle karşılık vermesinden sonra onlarla anlaşmışlar ve daima dost ve müttelik kalmışlardır. Çengiz Han Moğol, Türk, Tibetli vb. kavimlerin boylarını dağıtarak kendi asli kuvvetleriyle karıştırıp meydana getirdiği ordu birliklerine Celâyirîler'i de dahil etmişti. Bu sebeple Celâyirîler, Moğolistan, Çin, Türkistan, Mâverâünnehir ve Kıpçak bölgesine kadar çeşitli sahalara dağılmışlar, bir kısmı da İlhanlılar'ın maiyetinde İran ve Irak'a kadar yayılmışlardır. Daha geniş bilgi için bkz. Muzaffer Ürekli, "Celâyirîler", *DİA*, VII, s. 264-265; Mükrimin Halil Yımanç, "Celâyir", *İA*, III, s. 64-65.

³⁵¹ A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 153; M. Gabashvili, *a.g.e.*, s. 391.

³⁵² Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Türkçe terc. Necati Lugul, TTK, Ankara 1987, s. 117; A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 185.

³⁵³ Ş. Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1961, s. 91-92.

naklara dayanarak Tebrîz seferine çıkmaya karar vermiştir. O sıralarda Timur, Âzerbâyçân'dan yeni gitmiş, Sultan Ahmed ise geri dönmemiştir. Dolayısıyla Tebrîzliler'in bir lideri yoktu. Fakat Tebrîz ileri gelenleri ile halkı düşmana kesin mukâvemet göstermeye karar vermiş ve şehrin dar sokaklarında barikat tipinde istihkâmlar yapmaya başlamıştır. Toktamış'ın askerleri 8 gün şehre girememişlerdir. Bu yüzden Toktamış, Tebrîz'de bundan birkaç yıl önce Moskova'da tatbik ettiği taktiğe³⁵⁴ müracaat etmiştir. Tebrîz halkı 250 tümen alın mukabilinde barış antlaşmasını kabul etmiştir.³⁵⁵ Fakat Toktamış Han, Zeynu'd-dîn Kazvîni'nin ve Nizâmu'd-dîn Şâmi'nin nakillerine göre antlaşmayı bozarak ordusunu şehre sokmuş ve Tebrîz'i yağmalamıştır.³⁵⁶ Toktamış'ın burada ganimetin yanında halkın düşmanlığını ve Timur gibi güçlü bir rakibi kazandığını da söylemek yerinde olur.

Timur Karabağ'a 788/2 Şubat 1386-21 Ocak 1387'de geldi. Bu arada Toktamış'ın askerleri de Derbend'den geçerek Samur Irmağı'na çıkmışlardır. Timur bunu haber alınca buna karşı birkaç tümenlik bir öncü yollamış, fakat aralarındaki anlaşmaya dayanarak birliklerinin kumandanına Toktamış ile muharebeye girişmemelelerini, ilk olarak Toktamış'ın askerlerinin hücum ettiği takdirde geri dönmelerini ve esas kuvvetlerle iltihak etmelerini emretmiştir. Fakat bu birlikler Toktamış'ın ordusunun ok saldırısına uğrayınca harbe mecbur kalmışlardır. Biraz sonra Timur'un ordusu, oğlu Mî-

³⁵⁴ 784/1382 yılının 23 ile 26 Ağustos günleri arasında Toktamış'ın ordusu Moskova'yı kuşatma altında tuttu, fakat ele geçirmeyi muvaffak olamadılar. Daha sonra Toktamış hileye başvurur ve Moskovalıların az miktarda para vermelerine karşılık kuşatmayı kaldıracağına dair söz vermiştir. Moskovalılar şehrin kapılarını açacak kadar saf idiler. Şehre giren Toktamış'ın ordusu şehri yerle bir eder ve büyük ganimetler elde ederler. Daha geniş bilgi için bkz. S. M. Solovyöv, *a.g.e.*, s. 375; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 271.

³⁵⁵ Kazvîni, *Zeyl-i Târih-i guzide*, s. 131; A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 154.

³⁵⁶ Kazvîni, *Zeyl-i Târih-i guzide*, s. 132; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 107.

rânşâh'ın komutasında gelmiş ve muharebeye girmiştir. Toktamış ise geri çekilerek Derbend'e doğru uzaklaşmıştır.³⁵⁷

Toktamış, Timur'un İran'a geldiğini ve Mâverâunnehir'de kuvvetli bir ordu bırakmadığını haber alınca Timur'un Orta Asya'daki topraklarının sınır kalesi olan Sabran şehrini kuşatmış. Fakat bu kaleyi alamamıştır (790/1388). Daha sonra Otrar yakınlarında Timur'un oğlu Ömer Şeyh'i mağlup etmiş ve birçok şehir ve köyleri yağna etmiştir. Buhârâ'yı almak istediye de amacına ulaşamamıştır. Bütün bu olaylardan sonra Timur, artık Toktamış'ı cezalandırmaya zamanı geldiğini anlamış ve süratle Semerkand'a yönelmişse de Toktamış artık kuvvetlerini alarak Deşt-i Kıpçak'a dönmüştü.³⁵⁸

Toktamış Han ile Timur arasındaki karşılaşma yine ertelenmiştir. Fakat uzun süre geçmeden 15 Receb 794/18 Haziran 1391'de Timur ile Toktamış'ın orduları Kundurça (Kunduzca) Irmağı boyunda karşılaştılar. Toktamış Han ordusunu harp nizamına sokarken, Timur da ordusunu yedi kısma ayırmış ve her birinin başına şehzadelerinden ve umerâsından birini tayin ederek "yedi kol düzeni" adını verdiği bir muharebe nizamını tatbik etmiştir. Toktamış Han'ın ordusunu paramparça eden Timur muazzam ganimetler elde etmiştir. Yenilgiye rağmen Toktamış Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini korumuş ve yeni bir mücadele için hazırlanmaya başlamıştır.³⁵⁹ Çok geçmeden de Timur 798/1394 yılı sonbaharında Kuzey Âzerbâycân'da iken Toktamış'ın kuvvetlerinin Derbend'e geçerek Şirvân topraklarına girdiğini duymuştur. Bunun üzerine Timur, yeni bir sefer için ordusunun hazırlanmasını emretmiştir ve ertesi yıl devrin en büyük muharebelerinden biri cereyan etmiştir. İki ordu 14 Nisan 1395 tarihinde Terek Irmağı boyunda karşı karşıya gel-

³⁵⁷ Şertefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, neşr. A. Urunbayev, Taşkent 1972, s. 184 a; A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 155; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 107.

³⁵⁸ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, s. 194 b; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 108.

³⁵⁹ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, s. 217 a.

miştir. Zafer yine Timur'un tarafındaydı.³⁶⁰ Timur, bizzat Toktamış Han'ı takip etmek üzere İdil boyunda Ükek şehrine kadar giderek buraları yağmalamıştır.³⁶¹ Fakat bununla da kalmayıp Moskova yakınlarına kadar ilerleyerek buraları da yağma ve tahrip ettirdi.³⁶² Timur daha sonra Kuzey Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'ı da harabeye çevirdikten sonra Âzerbâycân'a dönünmüştür.³⁶³

Timur'un çekilmesinden sonra, Toktamış Han, Emîr Edigey'in³⁶⁴ yardımıyla hanlığını ilân eden Timur Kutluğ'a karşı savaşmak zorunda kalmış, fakat ona da yenilmiş ve Litvanya Prensi Vitovt'un yanına sığınmıştır. Vitovt'tan Toktamış'ı teslim isteyen Timur Kutluğ, red cevabını alınca, 802/12 Ağustos 1399 tarihinde Vitovt'u da mağlup etmiştir.³⁶⁵ Hanlık şansını kaybeden Toktamış artık bun-

³⁶⁰ Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, s. 272 b–274 b; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK, Ankara 1989, s. 34; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 112-113; A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 184.

³⁶¹ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s. 192-197; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 112; Z. V. Togan, "Kazan Hanlığında İslâm Türk Kültürü", *İTED*, III/3-4 (1966), s. 180-181.

³⁶² M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 112. Ayrıca Timur'un Rusya seferi için bkz. S. M. Solovyöv, *İstoriya Rossiya 1054-1462*, Moskova 2001, II. Kitap, III-IV cilt, s. 493; Z. V. Togan, "Timurs Campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", *Reprinted from the Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in the USA*, vol. IV, New York 1958, s. 1358-1371.

³⁶³ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s. 192-197; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 283.

³⁶⁴ Edigey Mirza, Mangıt kabilesinden olup çok cesur ve kurnaz biri idi. Toktamış Han'ın nökeri olarak göreve başlamış ve emîrliğe kadar yükselmiştir. Ancak daha sonra Toktamış ile araları bozulmuş ve Edigey, Aksak Timur'un yanına kaçmış ve Toktamış Han'ın ordusunun büyük bir kısmını oluşturan Mangıt kabilesinin askerlerini de kendisiyle götürmüştü. Bu da Toktamış Han'ın yenilmesine sebep olmuştu. Daha geniş bilgi için bkz. R. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 110; Türkçe Tercümesi, s. 73. Ayrıca Edigey Mirza için bkz. R. Sultî, *Edigey*, *Türksoy Yayınları* (t); G. Öztürk, *Edigey Batur Destanının Başkurt Versiyonu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

³⁶⁵ M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 113; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 286-287; A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 188-189.

dan sonraki ömrünü Deşt-i Kıpçak'ın ücra köşelerinde geçirecektir. 1405 yılına kadar devam eden bu kaçak hayatı sırasında Edigey Mirza onu yakalayabilmek için çok uğraşmış ve amacına ulaşmıştır. Toktamış Han, gayretli ve mücadeleci tabiata sahip bir hükümdardır. Ancak bitmek bilmeyen mücadele azmine rağmen hatalı tutumu ile Timur gibi kudretli bir hükümdarın düşmanlığını üzerine çekmiştir.³⁶⁶ Böylece Altın Orda Hanlığı'nı ikinci defa diriltten kendisi olduğu halde, bu hatası ile tekrar fetret devrini hazırlayan da yine kendisi olmuştur. Bundan sonra her geçen gün biraz daha zayıflayan Altın Orda hanlarının bir Âzerbâycân politikası olamamıştır.

³⁶⁶ M. Kafalı, a.g.e., s. 114.

Sonuç

Çengiz Han daha hayattayken Büyük İmparatorluğu'nu oğulları arasında paylaştırmıştır. Ancak Çengiz Han'ın uluslar arasındaki sınırları kesin olarak belirlememesi ileride büyük mücadelelere yol açmıştır. Bir asırdan fazla süren Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki mücadele de sınırların tam olarak tespit edilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Çengiz Han'ın oğlu Cuci tarafından temelleri atılan Altın Orda ile Çengiz Han'ın torunu, yani Tuli Han'ın oğlu Hülâgü tarafından kurulan İlhanlı Devleti arasındaki mücadelenin en önemli sebebi, bu iki devletin Âzerbâycân ve Gürcistan topraklarını paylaşamamalarıdır. 11

Âzerbâycân ve Gürcistan'ın coğrafi konumu, bulundurduğu meralar ve iklim özellikleri hem Altın Orda'nın, hem de İlhanlar'ın dikkatini çekmiştir. Altın Orda Devleti'nin sınırlarının yazılı bir belgede kaydedilmemesi de, bu sınırları çizmeyi imkânsız kılmaktadır. Bazı tarihçilere göre, Bakü ve Derbend, Altın Orda sınırları içerisindeydi. el-'Omerî, Çengiz'in Cuci'ye Deşt-i Kıpçak'ı ve ona ilâveten Arrân, Tebrîz, Hemedân ve Merâga'yı verdiğini kesin bir şekilde dile getirmektedir. İran tarihçisi Vassâf da Altın Ordalılar'ın kışı Derbend'in arkasında geçirdiklerini, zaman zaman da Arrân'a baskın düzenlediklerini ve Arrân ile Âzerbâycân'ı kendi ulusları

içerisinde saydıklarını ifade etmektedir.

Hülâgü özellikle Tebrîz'deki meraları kıymetli saymış, Âzerbây-cân şehir ve köylerindeki sanatkâr geleneklere önem vermiştir. Moğollar, Kür'ün aşağı alanında bulunan Mugân bozkırını kışlak, Karabağ'ın ıteklarindeki otlakları da yaylak olarak sevmişlerdir. Ayrıca ticarî yolların da buradan geçmesi, Altın Orda-İlhanlı mücadelesini kızıştırmıştır.

Bilindiği gibi, Berke Han'ın ordusu Hülâgü'nün seferlerine katılmıştır. Ancak Hülâgü, Çengiz yasasına uymadan fethettiği toprakların çoğunu kendisine ait olduğunu ileri sürmüştür. Halbuki yasaya göre, fethedilen topraklar beşe bölünüp, bir bölümünün de Batu'nun ulusuna verilmesi gerekiyordu. Berke Han, başta olmak üzere bütün Altın Orda hanları bunu ileri sürerek her zaman Âzerbây-cân üzerinde haklarını bildirmişlerdir.

Kubilay ile Arık Boğa arasındaki taht mücadelesinde her iki ulusun da farklı adayları desteklemeleri aralarındaki anlaşmazlığı arttırmıştır. Altın Orda tüccarlarının Hülâgü tarafından katledilmesi, Berke Han'ın kibirliliği ve hiç şüphesiz Çağatay'ın torunu Al-guy'un ve başta Baybars olmak üzere Memlûklu sultanlarının Altın Orda hanlarını kışkırtmaları da iki ulus arasındaki mücadelenin sebepleri arasında yer almıştır.

el-'Omerî ve Baybars gibi Arap tarihçileri, siyasî durumu hiç dikkate almadan iki ulus arasındaki mücadelenin en önemli sebebinin din olduğunu yazmaktadırlar. Memlûklu sultanları *cihadı* kullanarak Altın Orda hanlarını tehlikeli komşuları olan İlhanlı'ya karşı kışkırtmışlardır. Baybars'ın Berke Han'a yazdığı mektup da bunun en açık örneklerinden biridir. Ancak dinin en önemli sebep olmadığını ispatlamak mümkündür. İlhanlı Teküdar, Müslüman olup Ahmed adını alması Altın Orda ve Mısır'da soğuk karşılanmış-tır. Yine Memlûk sultanı, Müslüman olan Gâzân Han'a karşı putpe-rest olan Altın Orda Han'ı Toktâ ile anlaşmıştır.

Memlûklu sultanları İlhanlılar'ın gerçek gücünü ve nasıl bir

tehlike arz ettiklerini bildikleri için bir taraftan Altın Orda ile askerî ve kültürel işbirliğinde bulunurken, diğer taraftan da iki ulusu birbirine kışkırtmış ve mücadelenin devamı etmesini sağlamışlardır. Ancak bunu yaparken İlhanlılar'ın tamamen yok olmasını istemişlerdir. Zira, bu durum onların çıkarlarına aykırıydı.

Altın Orda Devleti, Mısır Memlûklar'ı ile yakınlaşırken, İlhanlı Devleti de Avrupa ile temasa geçmiştir. Hatta Hülâgü'nün Fransa Kralı IX. Louis'e dostluk ve işbirliği mahiyetinde bir mektup yazdığı bilinmektedir. Yine Hülâgü, Mısır seferi için Papa ve Macaristan kralının desteğini aramak maksadıyla onlara mektuplar göndermiştir. Ancak ne Memlûk sultanları Altın Orda'ya, ne de Avrupa kraları İlhanlılar'a dolaylı yardım edememişlerdir.

İki ulus arasındaki ilk muharebe 1263 yılında Kür Irmağı'nın kuzeyinde vuku bulmuştur. Tarihe "Demir Kapı" savaşı olarak damgasını vuran bu muharebede Berke Han üstün geldiyse de, toprak konusunda bir başarı elde edememiştir. Berke ile Hülâgü öldükten sonra yerine geçen Abâkâ arasında başlangıçta sessizlik olsa da 1265 yılında mücadele yeniden başlamış ve Abâkâ mağlup edilmiştir. 1266 yılında Berke Han yerine tahta geçen Mengü Timur döneminde ise ilişkiler mücadeleden uzak olup, Altın Orda-Mısır, İlhanlı-Bizans dörtgeni çerçevesinde devam etmiştir. Memlûk Sultanı Baybars, Mengü Timur ile sıkı bir dostluk rabıtası kurarak onu Abâkâ'ya karşı kışkırtmıştır. Bizans imparatorları da İstanbul üzerinden deniz yolunu Mısır ve Deşt-i Kıpçak elçileri için kapatarak, İlhanlılar'a yakınlaşmaya gayret etmişlerdir.

Altın Orda hanlarının İlhanlı topraklarına bir sonraki saldırıları Tula-Boga zamanında 1288 yılında Nogay komutanlığında olmuştur. Fakat Altın Orda askerleri başarısız olmuşlardır. Altın Orda'da Toktâ'nın, İlhanlılar'da da Gâzân Han'ın tahta çıkmasına kadar mücadeleler yine kesilmiştir. Bunun en önemli sebebi de Altın Orda'da vuku bulan mücadelelerdir. İran tarihçilerine göre, İlhanlılar ancak savunma yapıp hiçbir zaman savaşı başlatan taraf olmamışlardır. Ancak

Toktâ Han tahta çıkınca, hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Âzerbâycân ve Gürcistan iddialarını devam ettirmiştir. Gâzân Han'ın Suriye'deki meşguliyetinden haberdar olan Toktâ Han, Gâzân'ın bu sefer daha uysal olacağını düşünmüştür. Ancak Gâzân isifini bozmuştur. Toktâ Han diplomatik ilişkilerle bir sonuç elde edemeyince Mısır sultanına başvurmuş, fakat olumsuz cevap almıştır.

Gâzân'ın yerine geçen Olcâyât ile Toktâ arasında bir problem yaşanmasa da Toktâ'dan sonra Altın Orda tahtına çıkan Özbek Han, Âzerbâycân üzerindeki iddialarını yenilemiştir. Özbek Han askerî harekete ise ancak Olcâyât'nun ölümünden sonra 12 yaşındaki Ebû Sa'îd tahta geçince başlamıştır. Horâsân'da Şehzade Yasavur'un ayaklanması ve Mısır ile Şam askerlerinin de İlhanlılar'a saldırılarıyla Ebû Sa'îd'in durumu iyice zorlaşmıştır. 1316 yılında vuku bulan bu hadisede de Özbek Han başarılı olamamış ve çekilmek zorunda kalmıştır. Bu olaydan sonra bir sessizlik yaşansa da, Özbek Han'ın iki ulusu birleştirme amacını gütmeye devam ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Ebû Sa'îd'in hanımı Bağdad Hatun'un onu İlhanlı tahtına davet etmesi, Özbek Han'ın işini kolaylaştırmıştır. Ancak bu işbirliğinden de bir sonuç çıkmadığı gibi Bağdad Hatun da idam edilmiştir.

Ebû Sa'îd'in ölümüyle İlhanlı Devleti'nin yıkılışının temeli atılmış ve 1336-1353 yılları arasında İlhanlı ülkesi birbirleriyle mücadele edecek küçük kısımlara ayrılmıştır. Bu durumdan da Altın Orda Hanı Canibek faydalanmış ve Cuciogulları'nın bir asırdan fazla süren hasretlerini gidermiş, yani Âzerbâycân'ı ele geçirmeyi başarmıştır.

Ancak bu sevinç uzun sürmemiştir. Canibek Han burada oğlu Berdibek'i bırakarak Saray'a dönmeye karar vermiştir. Berdibek, babasının yolda rahatsızlandığı haberini alınca Âzerbâycân'ı kendi başına bırakmıştır. Böylece bir asır süren mücadeleden sonra ele geçirilebilen Âzerbâycân tekrar elden çıkmış oluyordu.

Bununla birlikte, Tebriz, 1385 yılında bir kez daha Toktamış Han zamanında ele geçirilmişti. Fakat Timurla mücadele Tokta-

mıŖ'a Âzerbâycân'ı elinde bulundurına imkânını vermemiŖtir. Timurla mücadele ve ÷lke içindeki karışıklık Altın Orda Devleti'nin saldırgan politika izlemesine müsaade etmemiŖtir. Böylece Altın Orda-İlhanlı mücadelesinde herhangi bir tarafın kesin üstünlük sağladığını söyleyemezsek de bu mücadelenin her iki ulus içinde olumsuz neticeler meydana getirdiğini söylemek mümkündür. İbn Vâsıl'ın naklettiğine göre, Berke Han "Demir Kapı" savaŖından sonra şöyle söylemiŖtir: "Hülâgü, Moğollar'ı Moğollar'a karşı kıŖkırttı. Eğer aramızda savaŖ olmasaydı Moğol orduları bütün dünyayı ele geçirirlerdi."

İŖte Memlûklular da bunu bildikleri için Altın Orda ile İlhanlılar'a karşı diplomatik ilişkiler kurmuşlardır. Zaten bu iki ulusun mücadelesinden de en kârlı çıkan taraf Memlûklular olmuŖtur. 1251 yılında Suriye'ye hâkim olunca Memlûklular ekonomik açıdan bölgedeki en güçlü devlet haline gelmişler ve ayrıca Batı ile Doğu arasında transit ticâret merkezi haline gelmişlerdir. Memlûklular çok akıllı diplomatik faaliyetler neticesinde Suriye'yi ellerinde tutmayı başarmışlardır. Çünkü İlhanlılar Altın Orda askerlerinden sınırlarını korumaya yöneldikleri için Suriye'ye bütün güçlerini aktaramamışlardır. İlhanlılar, Suriye'ye hâkim olanadıkları gibi yıkılma sürecine girmişlerdir. Altın Orda Devleti ise, artık elde ettikleri başarıyı kullanamadıkları zamanda Âzerbâycân'ı ele geçirdiler ki, bunun da bir faydası olmamıştır.

Kaynaklar

Farsça

623/1226 doğumlu 'Alâ'u'd-dîn Ata Melik el-Cuveynî³⁶⁷ Moğol Devleti'nde üst düzey görevlerde bulunmuştur. Yaklaşık 15 yıl Moğollar tarafından bütün İran, Gürcistan, Anadolu ve diğer ülkeleri yönetmek için tayin edilmiş olan Emîr Argun Aka'nın yazışmalarını yapmış, Hülâgü'nün İran'a girmesinden sonra onun en gözde kâtiplerinden olmuş ve ondan sonra da oğulları Abâkâ ve Ahmed tarafından Bağdad'ın ve bütün Arap Irakı'nın yöneticiliğine tayin edilmiş ve bu görevde 24 yıl kalmıştır. Bundan dolayı da *Tarih-i Cihângüşâ*³⁶⁸ adlı eserinde anlattığı olayların çoğunu kendi gözleriyle görmüş ve onlara şahit olmuştur.

Üç ciltten oluşan *Cihângüşâ*'nın birinci cildi Moğol örf ve âdetlerini, Çengiz Yasası, Çengiz Han'ın ortaya çıkışını ve Uygur ülkelerini fethedişini anlatır. İkinci cilt daha çok Hârezmşahlar tarihiyle ilgili olup, üçüncü cilt te Mengü Kağan (647/1249-658/1260)'ın tahta geçiş töreni ve taç giyme şenlikleriyle başlayıp onun saltanatının ilk yıllarını, Hülâgü'nün İran'a gelişini ve İsmaililer'in kökünü kazıyışını v.s. anlatmaktadır. Araştırmamızda eserde yer alan Çengiz Han ve

³⁶⁷ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1981, s. 194; Fuad Köprülü, "Cüveynî", *IA*, III, s. 249-255; Orhan Bilgin, "Cüveynî", *DIA*, VIII, s. 140-141.

³⁶⁸ 'Alâ'u'd-dîn Ata Melik el-Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Hülâgü'nün askerî hareketleri ile ilgili bilgilerden faydalandık.

Aslen ihtida etmiş bir Yahudî olan **Reşîdu'd-dîn Fazlullâh el-Hemedânî**³⁶⁹ (b. 'İmâdu'd-Devle Ebû'l-Hayır b. 'Alî, öl. 718/1318) tarafından kaleme alınan *Câmi'u't-tevârih*, Moğol tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. 646/1248 tarihinde Hemedân'da doğan müellif gençliğinde tıp ilmi tahsil etti. Abâkâ Han zamanında devlet hizmetine girdi ve Geyhâtû devrinde devlet tabipleri arasına katıldı. Gâzân Han devrinde vezîrlük makamına getirilen Reşîdu'd-dîn, Olcâyâtû (704/1304-716/1316)'nın vefatına kadar bu vazifede kaldı. 717/1317 yılında vezîrliği birlikte yürüttüğü Tâcu'd-dîn 'Alî Şâh'ın entrikası neticesinde görevinden azledildi. Daha sonra ise Sultan Olcâyâtû'yu zehirlemekle itham edilerek yargılandı. Suçlu bulundu ve 718/1318 yılında katledildi.

Câmi'u't-tevârih üç ayrı kısımdan oluşan umumî bir tarihî eserdir. Eserin birinci kısmı, Gâzân Han'ın emriyle kaleme alınan ve Türk ve Moğol tarihinin anlatıldığı *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*'dir. İkinci kısım, müellifin kendi zamanına kadar umumî bir dünya tarihidir. Üçüncü ve son kısım ise, hiç kaleme alınamayan, ya da kaleme alındığı hâlde bize ulaşmayan coğrafyadır. *Câmi'u't-tevârih*,

³⁶⁹ Reşîdu'd-dîn'in hayatı ve eserleri için bkz. Z. V. Togan, "Reşîdu'd-dîn Tabib", *IA*, IX, s. 706-707; Aynı yazar, *Tarihte Usûl*, s. 195; R. Şeşen, "Camiut-tevârih", *DİA*, VII, s. 132-134; Aynı yazar, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 234-237; K. Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdu'd-dîn", *ITED*, III/3-4, İstanbul 1966, s. 227-236; M. Şemseddin Günaltay, *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1924, s. 266-308; Aynı yazar, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiuttevârih ve Fazlullâh Reşîdu'd-dîn", *Belleten*, I/1, Ankara 1937, s. 165-179; F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s. 228-230; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İzah ve düzeltmelerle yay. F. Köprülü, Ankara 1963, s. 185; Osman G. Özkuzugüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (694/1295-703/1304)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. XXV-XXX; D. Morgan, *The Mongols*, Oxford 1990, s. 19-23.

Gâzân Han'ın 703/1304 tarihindeki vefatıyla son bulmaktadır. Reşîdu'd-dîn, hadiseleri, Gâzân Han'ın çevresinde bulunan ve olaylara görgü şahidi bir devlet adamı sıfatıyla anlatmaktadır. Müellif, İlhanlı arşivlerinden de mesleği gereği istifade etmiştir. Bununla birlikte, Reşîdu'd-dîn'in az da olsa yanlış olduğunu söylemek mümkündür ki, bu da bizim konumuz açısından çok önemlidir.

Reşîdu'd-dîn'in eserinde bizim konumuzla ilgili dolaysız bilgiler daha çok Berke Han zamanına ait olup, Hülâgü ile Berke arasındaki mücadelenin başlamasının sebeplerini anlamamız için önem taşımaktadır. Ayrıca Reşîdu'd-dîn'in Gâzân Han'ın Suriye seferlerine katılması ve bunları ayrıntılı bir şekilde kaleme alması da çalışmamızı devamlı Altın Orda – İlhanlı – Memlûk devletleri üçgeni çerçevesinde kaleme aldığımızdan, son derece önemlidir. Biz araştırmamızda eserin Bakü neşri ve Rusça tercümesinden³⁷⁰ istifade ettik.

Vassâf³⁷¹ (Şerefu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî, öl. 730/1329-1330) 663/1264-1265 yılında Şîrâz'da doğdu. İyi bir tahsilin ardından *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)* ismini taşıyan beş ciltlik eserini 697/1298-99 yılında yazmaya başladı. Müellif beş yıl sonra, 13 Recep 702/3 Mart 1303 tarihinde Reşîdu'd-dîn Fazlullâh ve Sa'du'd-dîn Sâvecî'nin yardımıyla eserinin o vakte kadar hazırladığı üç cildini, bu esnada Suriye seferine çıkmış bulunan Gâzân Han'a sunma fırsatını buldu. 'Ane'deki görüşmede vezîrler Gâzân'a, 'Arab ve Acem dünyasında şimcliye kadar bu özellikte bir kitabın kaleme alınmadığını söylediler. Kitabı inceleyen Gâzân Han, Vassâf'a bazı sorular sordu. Ardından da ona özel ihsânlarla birlikte

³⁷⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, III, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alî-oglu 'Ali-zâde, Bakü 1957.

³⁷¹ Vassâf'ın hayatı ve eserleri ile ilgili bkz. Erdoğan Merçil, "Vassâf", *IA*, XI-II, s. 232-234; R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 238-239; W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981, s. 63-65; Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, s. 196; O. G. Özkuzugüdenli, a.g.e., s. XXX-XXXI.

âltûn-tamgâ verilmesini emrederek, kendisinden seferden dönünceye değin Sincâr'da eserini yazmakla meşgûl olmasını istedi. Ancak, müellif bu işin uzun zaman alacak zor bir vazife olduğunu, telif için muhtelif kitaplara ihtiyaç duyduğunu ve bir süreden beri de evinden uzak kaldığını arz ederek Gâzân'dan bir yıl için izin aldı. Bu esnada araya Gâzân'ın vefatının girmesiyle Vassâf ancak 9 yıl sonra 712/1312 tarihinde Sultâniyye şehrinde Reşîdu'd-dîn'in yardımcılarıyla Olcâytû ile görüşme imkânı buldu. Müellif bu görüşmede eserinin bir kısmını hükümdara gösterdi. Bununla birlikte eserini ancak vefatından iki yıl önce 728/1328 tarihinde tamamlayabildi.

Vassâf'ın verdiği bilgiler arasında iki ulusun sınırları da yer almaktadır. Altın Orda – İlhanlı mücadelesinin en önemli sebebi, Âzerbâycân toprakları olduğu için bu bilgiler çok mühimdir. Vassâf, eserinde iki ulus arasında yapılan muharebeden başka elçi heyetlerinin faaliyetlerine de yer vermiştir. Toktâ Han'ın Gâzân Han'ın yanına gönderdiği 325 kişilik bir heyetle ilgili en ayrıntılı bilgileri veren de Vassâf'tır. Çalışmamızda M. İsfahânî ile 'Abdu'l-Muhammed Âyetî'nin yayınladığı *Tahrîr-i târîh-i Vassâf* neşirlerini³⁷² kullandık.

'Abdullâh Kâşânî³⁷³ (Cemâlu'd-dîn Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh el-Kâşânî)'nin Olcâytû Han devrini (703/1304-716/1316) anlatan *Târîh-i Olcâytû Sultân* isimli eserinden Olcâytû Han devrinde Altın Orda – İlhanlı arasındaki mücadeleler, elçi heyetlerinin ziyaretleri ve genel olarak İlhanlı Devleti'nin durumuna yönelik bazı haberlerden istifade ettik. Eserin *Mehîn Hamblî* neşirini kullandık.³⁷⁴

Şebânkâre'i³⁷⁵ (Muhammed b. 'Alî b. Muhammed b. Huseyin,

³⁷² Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, neşr. M. İsfahânî, Tahran 1338/1959; 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, Tahran 1372/1994.

³⁷³ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Ş. Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, s. 303-304.

³⁷⁴ 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultan*, neşr. Mehîn Hamblî, Tahrân 1348/1969.

³⁷⁵ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, s. 196.

öl. 738/1338) tarafından kaleme alınan *Mecma'u'l-ensâb* 733/1332-1333 tarihine kadar gelen umumî bir tarihtir. Eserde konumuzla ilgili aynı devir müelliflerinin hiç söz etmediği Özbek Han'ın ordusundaki atlarının 1335 yılında Kür Nehri'nin sahillerinde zehirlenmeleriyle ilgili enteresan bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler Özbek Han ordusunun çekiliş sebebini açıklamaktadır. Araştırmamızda Mîr Hâşim Muhaddis'in neşrini kullandık.³⁷⁶

Benâketî³⁷⁷ (Fahru'd-dîn Ebû Suleymân Dâvûd b. Tâcu'd-dîn Fahr-i Benâketî) İlhanlı devri şairi ve müellifi ve aynı zamanda Gâzân ve Olcâyât hanların muasırıdır. Müellif, 701/1302 sonlarında Ucân'da tertip edilen büyük kurultayda Gâzân'ın huzuruna çıkarak onun için yazdığı medhiyeyi okumuş ve *meliku's-su'arâ* unvanını almıştır. Ebû Sa'îd Han tarafından büyük bir tarih yazmakla görevlendirilmiş olmakla birlikte, *Ravzat ü'l-elbâb fi tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb* ismini taşıyan ve 718/1318 tarihine kadar gelen eseri önenli ölçüde *Câmi'u't-tevârih*'in tekrarından ibaret olup az da olsa Altın Orda-İlhanlı münasebetleri ile ilgili bilgiler içermektedir. Eserin Ca'fer Şi'âr'ın neşrinden faydalandık.³⁷⁸

Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni³⁷⁹ (öl. 750/1350) *Târih-i guzîde* ismini taşıyan eserini 1329 tarihinde tamamlayarak Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın oğlu vezîr Gıyâsu'd-dîn'e sunmuştur³⁸⁰. *Tâ-*

³⁷⁶ Şebânkâre'i, *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363/1985.

³⁷⁷ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, s. 196; Ş. Günlaltay, *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, s. 305-306; O. G. Özkuzugüdenli, a.g.e., s. XXXIV.

³⁷⁸ Benâketî, *Ravzat ü'l-elbâb fi tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran 1348/1969.

³⁷⁹ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Z. V. Togan, "Hamdullah Kazvîni", *IA*, V/1, s. 186-188; Aynı yazar, *Tarihte Usûl*, s. 197; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, XV, s. 454-455; R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 240-242; O. G. Özkuzugüdenli, a.g.e., s. XXXV.

³⁸⁰ Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, *Târih-i guzîde*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâî, Tahrân 1364/1985.

rîh-i guzîde'nin yanı sıra, müellifin oğlu tarafından kaleme alınan ve Canibek Han döneminde Tebrîz hâkimi Melik Eşref'in Altın Orda hanına sığınmasını çok ayrıntılı anlatan *Zeyl-i Târîh-i guzîde* de konumuz açısından önemlidir. Biz eserin M. Kazimov ve V. Z. Piriyeve tarafından yapılan Rusça tercümesinden istifade ettik.³⁸¹

Hâfiz-i Ebrû³⁸² (Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh b. Lutfullâh, öl. 833/1430), *Zubdetu't-tevârih* adını taşıyan eseri *Câmi'u't-tevârih*'in geniş ölçüde istinsahından ibarettir. Bununla birlikte, müellifin *Câmi'u't-tevârih*'e yaptığı zeyl Gâzân Han sonrası gelişmeleri öğrenme hususunda önemlidir. Biz de bu eserden daha çok Gâzân Han devrinden sonraki iki ulus arasındaki gelişmeleri aydınlatmak için kullandık. Bu araştırmada Hân bâbâ Beyânî'nin neşrinden faydalandık.³⁸³

Mîrhând³⁸⁴ (Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânü'd-dîn Hând-şâh, öl. 1498), *Ravzatü's-safâ* isimli eserinde umumiyetle *Câmi'u't-tevârih*'ten ve özellikle de *Târîh-i Vassâf*'tan geniş nakillerde bulunmaktaysa da, eserde müellifin bazı orijinal ilâvelerine de rastlanır. Çalışmamızda eserin 'Abbâs Zeryâb neşrini kullandık.³⁸⁵

Hândemîr³⁸⁶ (Giyâsu'd-dîn b. Husâmu'd-dîn, öl. 1535) tarafın-

³⁸¹ Zeynu'd-dîn b. Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *Zeyl-i Târîh-i guzîde*, Çev. M. D. Kazimov, V. Z. Piriyeve, Bakü 1990.

³⁸² Hayatı ve eserleri hakkında bkz. R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 242-243; Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, s. 198-199; O. G. Özkuzugüdenli, a.g.e., s. XXXVII.

³⁸³ Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hân bâbâ Beyânî, Tahran 1317/1938.

³⁸⁴ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 247-248; O. G. Özkuzugüdenli, a.g.e., s. XXXIX.

³⁸⁵ Mîrhvând, *Ravzatü's-safâ*, nşr. Abbas Zeryâb, Tahran 1358.

³⁸⁶ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Z. V. Togan, "Hândînîr", *IA*, V/1, s. 210-211; Aynı yazar, *Tarihte Usûl*, s. 201; R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 247-248.

dan kaleme alınan *Habîbu's-siyer*³⁸⁷ unumî bir tarih kitabı niteliğindedir. Müellif, başta *Câmi'u't-tevârih* olmak üzere, Vassâf ve Mîrhând gibi müverrihlerin eserlerinden geniş ölçüde istifade etmiştir.

Semerkândî'nin *Matla'u's-sa'deyn* ve *Mecma'u'l-bahreyn* adlı eserinden çalışmamızda Özbek ve Canibek hanlar devrindeki iki ulus arasındaki münasebetler konusunda faydalandık. 'Abdu'l-Huseyn Nevâî'nin neşrini kullandık.³⁸⁸

Arapça

İbnu'l-Esîr³⁸⁹ (İzzeddin Ebu'l-Hasan 'Alî el-Cezerî) 555/1160'ta doğmuş, 630/1233 tarihinde Musul'da ölmüştür. Müellif uzun müddet Musul Atabeği Nureddin Arslan Şâh'ın hizmetinde bulunmuş, son senelerini telif ve tettebbü ile geçirmiştir. Tatarlar'a dair yazılarını kısmen vakıalara şahit olanlardan sorup öğrenerek, kısmen de işiterek yazmıştır. *el-Kâmil* adlı eseri³⁹⁰ 628/1230-1231 senesine kadar olan vakıaları naklettiği için daha çok Moğol istilâsı, Kıpçaklar ve her iki ulusu da ilgilendiren genel konularla ilgili bilgilerden faydalandık.

İbnu'l-'Abduzzahir³⁹¹ (Kadı Muhiddin 'Abdu'l-Fadlullâh) 692/1293'te Mısır'da 72 yaşında öldü. Mısır Sultanı Baybars'ın kâtibî idi. Kâtiblik hizmetinden dolayı o dönemin siyasî işlerinde bu-

³⁸⁷ *Gıyâsu'd-dîn b. Husânu'd-dîn Hânclemîr, Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâd-i beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, III, Tahran 1362/1983.

³⁸⁸ K. Semerkândî, *Matla'u's-sa'deyn ve mecma'u'l-bahreyn*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâî, Tahrân 1372/1993.

³⁸⁹ R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 137-138; A. Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, XXI, s. 26-27; "İbnü'l-Esîr", *IA*, V/2, s. 851-852.

³⁹⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, W. Tiesenhansen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* I, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 1-109.

³⁹¹ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Pedersen, "İbn Abdüzzâhir", *IA*, V/2, s. 695; Asri Çubukçu, "İbn Abdüzzâhir", *DİA*, XIX, s. 289-291.

lundu. Altın Orda ile Mısır'ın münasebetlerini yakından bilen İbnu'l-'Abduzzahir'in *Siretu'l-Melik ez-Zahir* isimli eseri³⁹² vardır. Altın Orda'ya dair bazı malumatı Ruknu'd-dîn Baybars, Nuveyrî, 'Aynî gibi sonraki müverrihler hep bu eserden almışlardır. Müellifin eserinde Altın Orda-Memlûk Devleti arasındaki yazışmalarla ilgili ayrıntılar bulunmaktadır ki, bu bizim konumuz açısından son derece önemlidir, çünkü Mısır sultanları devamlı Altın Orda hanlarını İlhanlılar'a karşı kıskırtmışlardır.

İbn Vâsilî Hamevî³⁹³ (Cemâlu'd-dîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Sâlim) 697/1297 senesinde Hama'da kadı iken vefat etmiştir. *Muferricul-kurub* adlı eserinin³⁹⁴ büyük bir kısmı İbnu'l-'Abduzzahir'in verdiği malûmatın tekrarıdır.

Ruknu'd-dîn Baybars³⁹⁵ (el-Mansûrî el-Devâdâr el-Hatâî, öl. 725/1325) asker olarak yetişmiş, Sultan Kalavun ile savaflara katılmış ve el-Melik en-Nâsir'in üçüncü hükümdarlığı zamanında saltanat nâ'ibliğine kadar yükselmiştir. *Zubdetu'l-fikre fî ta'rîhi'l-hicre* isimli muhtasar bir İslâm vekâyinâmesi vardır. Eser *Tarih-i Baybars*³⁹⁶ olarak bilinmektedir. Baybars'ın eseri Berke ve Toktâ hanlar devrindeki iki ulus arasındaki ilişkileri içermekte ve mücadeledenin sebeplerini ortaya koymak için yardımcı olmaktadır. Baybars eserinde iki ulus arasındaki ilişkileri etkileyen Altın Orda Devletindeki mücadeleler gibi hususlara da yer vermektedir.

³⁹² İbnu'l-'Abduzzahir, *Siretu'l-melik ez-Zahir*, Tiesenhausen, s. 110-147.

³⁹³ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Cengiz Tomar, "İbn Vâsil", *DİA*, XX, s. 439-440; Adnan Sâcık Erzi, "İbn Vâsil", *İA*, V/2, s. 833-855.

³⁹⁴ İbn Vâsilî Hamevî, *Muferricu'l-kurub*, Tiesenhausen, s. 148-157.

³⁹⁵ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 176-177; D. S. Margoliouth, "Baybars", *İA*, II, s. 363-364; Asri Çubukçu, "Baybars", *DİA*, V, s. 220-221.

³⁹⁶ Baybars, *Baybars Tarihi* II, Çev. Şerefüddin Yalıtıkaya, İstanbul Maarif Matbası 1941; Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, s. 158-237.

Nuveyrî³⁹⁷ (Şihâbu'd-dîn Ahmed b. Abdu'l-Vahhâb b. el-Bekrî el-Kindî eş-Şâfi'î, öl. 732/1332) aslen Mısırlı bir aileye mensup olup, el-Melik en-Nâsir'in hizmetine girmiş ve Mevlûk Devleti'nde çeşitli vazifelerde bulunmuştur. Müellifin *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*³⁹⁸ ismini taşıyan eseri bir ansiklopedi niteliğindedir. Nuveyrî, eserini 731/1331 yılında tamamlayarak Melik en-Nâsir'e ithaf etmiştir. Biz eserin, Berke Han'dan başlayarak Özbek Han devrine kadar Altın Orda-İlhanlı, Altın Orda-Mevlûk münasebetleriyle ilgili hususlarda verdiği bilgilerden istifade etmek. *qew: s'ic de me*

'Alemeddîn Birzalî³⁹⁹ (öl. 739) Eşbilye (Sevil)'de doğmuş, şarkta pek çok seyahat etmiş, uzun müddet Şam'ın her medresesinde müderrislik yapmıştır. *Târîh-i Birzalî*⁴⁰⁰ adlı eserinde Moğollar'ın Ruslar ile savaşmaları ve Berke Han'ın Hülâgü üzerine yaptığı sefer üzerinde durmaktadır, ancak yeni bilgiler içermemektedir.

El-Mufaddal'ın *en-Nehcu's-sedîd* adlı eser⁴⁰¹ Mekin b. Amid'in (öl. 672) maruf tarihinin zeyli olup 658-741 yıllarını ihtiva etmektedir. Bu eserde Moğollar'a dair bahisler kısmen Ebu Şâme'den, İbnu'l-Şeddud'dan ve İbnu'l-'Abduzzahir'den alınmıştır ki, müellif bazı yerlerde bunu açıkça beyan etmektedir.

Ez-Zehebî⁴⁰² (Şemsu'd-dîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ed-Dimaşkî, öl. 748/1348) aslen Meyyâfarikîn'lidir.

el eser - 60000

³⁹⁷ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Kratchkowsky, "Nüveyrî", *IA*, IX, s. 374-375; Ş. Günaltay, *a.g.c.*, s. 251-253.

³⁹⁸ Nuveyrî, *Nihayetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*, Tiesenhausen, s. 243-313.

³⁹⁹ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. C. Brockelmann, "Berzâlî", *IA*, II, s. 566; Ali Yardım, "Birzâlî", *DIA*, VI, s. 216.

⁴⁰⁰ Birzalî, *Târîh-i Birzalî*, Tiesenhausen, s. 314-319.

⁴⁰¹ el-Mufaddal, *en-Nehcu's-sedid*, Tiesenhausen, s. 320-349.

⁴⁰² Hayatı ve eserleri hakkında bkz. İ. Kafesoğlu, "Ortaçağın Türk Astıllı Tarihçileri, II (Zehebî)", *TKA*, I/2, Ankara 1964, s. 191-196; Ş. Günaltay, *a.g.c.*, s. 201-203; Moh. Ben Chenen (-A. S. Furat), "Zehebî", *IA*, XIII, s. 493-495.

Uzun süre Dimaşk'ta müderrislik yapmıştır. Müellifin *Târîhu'l-İslâm* isimli eseri⁴⁰³ 700/1300 tarihine kadar olan hadiseleri ihtiva etmektedir.

El-'Omerî⁴⁰⁴ (Şihâbu'd-dîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed, öl. 749) Mısır Sultanı Melik en-Nâsir'ın yanında kâtiplik vazifesi yapmıştır. Eserinin adı *Mesâliku'l-ıbsâr fî memâliki'l-ımsâr*'dır.⁴⁰⁵ Altın Orda ile ilgili başlıca malûmatı, oraya siyasî ve ticarî işler ile gidip gelenlerden sorarak elde etmiştir. Bundan dolayı da verdiği bilgiler son derece önemlidir.

El-'Aynî⁴⁰⁶ (Bedru'd-dîn Ebû Senâ Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ, öl. 855/1451) tarafından kaleme alınan *İkdu'l-cumân*⁴⁰⁷ hilkat-ten 850/1446 tarihine kadar gelmektedir. Eser bilhassa İlhanlı-Memlûk münasebetleri hakkında verdiği bilgi açısından dikkate değerdir.

Ibn Kesîr⁴⁰⁸ (İsmâ'il b. Ömer, öl. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* ismini taşıyan eseri hilkatten 1357 yılına kadar gelmekte ve genel bilgiler içermektedir. Eser neşr ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁴⁰⁹

⁴⁰³ Ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, Tiesenhausen, s. 350-360.

⁴⁰⁴ Hayatı ve eserleri hakkına bkz. "Fazlullah", *IA*, IV, s. 535; R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 189-191.

⁴⁰⁵ el-'Omerî, *Mesâliku'l-ıbsâr fî memâliki'l-ımsâr*, Tiesenhausen, s. 361-414.

⁴⁰⁶ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Marçais (M. H. Yinanç), "Aynî", *IA*, II, s. 70-72; O. Koçkuzu, "Aynî", *DIA*, IV, s. 271-272; R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 217-218; Günaltay, *a.g.e.*, s. 349-351.

⁴⁰⁷ el-'Aynî, *İkdu'l-cumân Asru selâtîn*, I, neşr. Mahmûd Muhammed Emîn, Kahire 1987.

⁴⁰⁸ Hayatı ve eserleri hakkına bkz. R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 196-198.

⁴⁰⁹ Ibn-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, *Büyük İslâm Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

Diğer Kaynaklar

Manghol-un Niuça Tobça'an,⁴¹⁰ Moğollar hakkında efsanevî menşeden başlayarak Ögedey'in zamanına kadar en eski bilgileri içeren eserdir. Eseri yazan malûm değildir, ancak 1240 yılında tamamlanmış tahmin edilmektedir. *Manghol-un Niuça Tobça'an*'ın adı çeşitli tefsirlere uğramıştır. Çin naşirleri, bu tabiri eseri yazanın adı sanmışlarsa da, önce Japon tarihçisi Naka, sonra da P. Pelliot bunun Moğolca başlık olduğunu tesbit etmişlerdir. *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, kendinden sonra meydana gelen birçok Moğolca eserlerin yazılışında kaynak olarak kullanılmıştır. Eserden özellikle giriş bölümünde faydalandık.

Ötemiş Hacı (b. Muhammed Dosti)⁴¹¹ Ilbars Han'ın hizmetinde kâtib olarak çalışmış (918/1512-931/1395). Şeybanî İş-Sultan'ın emri üzerine XVI. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı *Çengiz-nâme* adlı eseri Batu Han devrinden başlayarak Toktamış Han devrine kadar olan Altın Orda Devleti'nin tarihini içermektedir. Ötemiş Hacı eserini genel olarak seyyah ve tüccarların rivayetlerine dayanarak kaleme almıştır. Bununla birlikte, Harezmi hâkimi İş-Sultan'ın arşivlerinden de faydalanmıştır. *Çengiz-nâme* genel olarak Altın Orda Devleti'nin tarihini anlattığı gibi, Altın Orda-İlhanlı münasebetlerine dair bilgiler de içermektedir.

Aksarayî⁴¹² (Kerîmu'd-dîn Mahmûd, öl. 1333) İlhanlılar'ın Anadolu nâibi Mucîru'd-dîn Emîrşâh'ın hizmetinde bulunmuş ve

⁴¹⁰ *Manghol-un Niuça Tobça'an* (*Moğolların Gizli Tarihi*) Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1986. Ayrıca eser hakkında bkz. D. Morgan, *The Mongols*, s. 9-14.

⁴¹¹ Hayatı ve eseri hakkında bkz. Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, neşr. V. P. Yudin, Kazakistan Bilim Akademiyası, Alma-Ata 1992, s. 5-13.

⁴¹² Hayatı ve eserleri hakkında bkz. M. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, Ankara 1943, s. 389-391; İ. Aka, "Aksarayî", *DİA*, II, s. 293; R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 281-282.

dīvân kâtibi olarak görev yapmıştır. *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyere* *retu'l-ahyâr* ismini taşıyan eserini⁴¹³ 723/1323 tarihinde kaleme almış ve İlhanlı Devleti'nin Anadolu valisi Tîmûrtâş b. Çûbân'a ithaf etmiştir. Dört kısımdan oluşan eserin tarihe ait son kısmında yer alan Alın Orda-İlhanlı münasebetlerini ilgilendiren Anadolu'daki hadiselerle ilgili hususlardan istifade ^{edilmiştir.} ~~ettik.~~ Yine aynı konular için *Anonim Selçuk-nâme*⁴¹⁴ ile İbn Bîbî'nin⁴¹⁵ eserlerini ^{kullandık.} ~~kullandık.~~

Ermeni kaynaklarına gelince, Moğollar ile ilgili buradaki haberlerin önemli bir kısmı A. G. Galstyan tarafından toplanarak Rusçaya tercüme edilmiştir.⁴¹⁶ Bu külliyyat içerisinde Sebastatsi,⁴¹⁷ Episkop Stepanos,⁴¹⁸ Stepanos Orbelyan,⁴¹⁹ II. Getum⁴²⁰ ile

⁴¹³ K. M. Aksarayî, *Mûsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.

⁴¹⁴ Anonim, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi (Târih-i Âl-i Selçuk der-Anâtoli)*, ıbbkî basım ve Türkçeye ter. F. Nafiz Uzluk, III, Ankara 1952.

⁴¹⁵ İbn Bîbî, *el-Evamîru'l-Alâiyye fî'l-umûri'l-'Alâiyye*, I, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996; *İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Çev. Nuri Gencosman, Uzluk Basımevi, Ankara 1941.

⁴¹⁶ *Arınyanskiye İsyoçniki o Mongolah, İzvleçeniya iz rukopisey XIII-XIV vv*, İlâve ve notlarla Rusça terc. A. G. Galstyan, Moskova 1962.

⁴¹⁷ Eser XIV. yüzyıl başlarında Sebasti şehrinde yaşadığı tahmin edilen bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınmıştır. Bkz. *Arınyanskiye İsyoçniki o Mongolah, İzvleçeniya iz rukopisey XIII-XIV vv.*, s. 23-33.

⁴¹⁸ Eserde Yakın Doğu'daki hadiseler Argûn Han devri sonlarına kadar anlatılmaktadır. Bkz. *Arınyanskiye İsyoçniki o Mongolah, İzvleçeniya iz rukopisey XIII-XIV vv.*, s. 33-43.

⁴¹⁹ Hayatı ve eseri hakkında bkz. H. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *TD*, S. 2, İstanbul 1950, s. 419-423.

⁴²⁰ Eser X. yüzyıldan 1297 tarihine kadar gelmekte ve bu tarihten 1351'e kadar bir zeyli bulunmaktadır. Evvelâ bu eserin Getum Padmiç tarafından yazıldığı tahmin edilmişse de sonradan II. Getum'a ait olduğu anlaşılmıştır. Bkz. *Arınyanskiye İsyoçniki o Mongolah, İzvleçeniya iz rukopisey XIII-XIV vv*, s. 71-78.

Anonim⁴²¹ kronolojileri yer almaktadır. Ayrıca Vardan'ın umumî tarihinden⁴²² de istifade ettik.

Yine konunuz açısından bazı bilgiler ihtiva eden Ibn Battûta⁴²³ ile W. Rubruck'un⁴²⁴ seyahatnâmelerini zikretmek gerekmektedir.

⁴²¹ Anili Samuel'in eserinde bilinmeyen bir müellif tarafından yapılan zeylidir. Eser 1193 tarihinden XIV. yüzyılın ortalarına kadar gelen bir kronoloji niteliğindedir. Bkz. Arınyanskiye *Isyoçniki o Mongolah, Izvleçeniya iz rukopisey XIII-XIV vv*, s. 78-89.

⁴²² Vardan Vardapet, *Umumî Tarih, Ermeni Müverrihine Göre Moğollar*, Türkçe'ye tercüme. M. Ed. Dulaurier, TM, V (1935), s. 27-48.

⁴²³ Hayatı ve eseri hakkında bkz. İ. Kafesoğlu, "İbn Battûta", *IA*, V/2, s. 708-711; R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 255-257.

⁴²⁴ W. Rubruck, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, *Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2001.

Kaynaklar

- Aksarayî, Mahmûd b. Muhammed el-Kerîm, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve musâyecretü'l-ahyâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.
- Anonim, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi (Târih-i Âl-i Selçûk der-Anâtolt)*, ıbki basım ve Türkçeye ter. F. Nafiz Uzluk, III, Ankara 1952.
- el-'Aynî, Bedru'd-dîn Ebû Senâ Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ, *'İkdu'l-cumân Asru-Selâtin*, I, neşr. Mahmud Muhammed Emîn, Kahire 1987.
- Baybars, Ruknu'd-dîn el Mansûrî el-Devâdâr el Hatâî, *Baybars Tarihi II*, Çev. Şerefüddin Yaltkaya, İstanbul Maarif Matbası 1941.
- Baybars, Ruknu'd-dîn el Mansûrî el-Devâdâr el Hatâî, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 158-237.
- Benâketî, Fahru'd-dîn Ebû Suleymân Davud b. Tacu'd-dîn, *Ravzat ü'l-clbâb fî tevârihi'l-ekâbir ve'l-ensâb*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahrân 1348/1969.
- Birzâlî, A., *Târih-i Birzâlî*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 314-319.
- Cuveynî, 'Alâu'd-dîn 'Atâ Melik, *Tarih-i Cihângüşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Cuzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, neşr. Abdülhay Hâbibî, II, Tahrân 1363/1984.
- Ebû'l-Fidâ, el-Meliku'l-Mu'eyyed 'İmâdu'd-dîn, *Takvîmu'l-buldân*, Farsça terc. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahrân 1349/1970.
- el-Mufaddal, en-Nehcüssedid, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 320-349.
- ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 350-360.
- Grigor, A., *Moğol Tarihi*, Çev. Hrand Andreosyan, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954.
- Hâfiz-i Ebrû, Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh Hâfî, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahrân 1317/1938.
- Hamevî, İbn Vâsîlî, *Muferricul-kurub*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 148-157.
- Hândemîr, Gıyâsu'd-dîn b. Husâmu'd-dîn, *Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâd-i beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, III, Tahrân 1362/1983.
- İbnu'l-'Abduzzahir, *Siretülmelik ez-Zahir*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Ta-*

- rihine Ait Metinler I, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 110-147.
- İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- İbn Bîbî, *el-Evamîru'l 'Alâiyye fî'l-umûri'l-Alâiyye*, I, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- İbni Bibî'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, Çev. Nuri Gencosman, Uzluk Basımevi, Ankara 1941.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, W. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 1-109.
- İbn-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, *Büyük İslâm Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- Kaşânî, 'Abdullâh, *Târîh-i Olcâytû Sultan*, neşr. Mehîr Hamblî, Tahrân 1348/1969.
- Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lûga-it-Türk*, I, Çev. Besim Atalay, TTK, Ankara 1992.
- Kazvîni, Zeynu'd-dîn b. Hamdullâh Mustevfî-yi, *Zeyl-i Târîhi-Guzîde*, Çev. M. D. Kyazimov, V. Z. Piriye, Bakü 1990.
- Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânü'd-dîn Hândşâh, *Ravzatu's-sa-fâ*, neşr. 'Abbâs Zeryâb, Tahrân 1358.
- Monghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi), Çev. A. Temir, TTK, Ankara 1948.
- en-Nuveyrî, Şihâbu'd-dîn Ahmed b. 'Abdu'l-Vahhâb, *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-cedeb*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 243-313.
- El-'Omerî, Şihâbu'd-dîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Fazlullâh, *Mesâliku'l-ebsâr fî memâliku'l-emâr*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 361-414.
- Ötemiş Hacı, Muhammed Dosti, *Çengiz-nâme*, neşr. V. P. Yudin, Kazakistan Bilim Akademiyası, Alma-Ata 1992.
- Reşîdu'd-dîn, Fazlullâh el-Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, III, neşr. 'Abdu'l Kerîm 'Alî-oğlu 'Alî-zâde, Bakü 1957.
- Rubruck, Guillaume de, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, Ayısıği Kitapları, İstanbul 2001.
- Sebastatsi, Galstyan A., *Armyanshiye İsyocniki o Mongolah* [Moğollar Hakkında Ermeni Kaynakları], *İzveççniya iz Rukopisey XIII-XIV yekov* [XIII-XIV Yüzyıla ait Yazmalar], Moskova 1962.
- Seimerkândî, K., *Matla'u's-sa'deyn ve mecma'u'l-bahreyn*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1372/1993.

- Shafi'i b. Ali, *Hüsul-menakib*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Mehtinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.
- Smbat Sparapet, Galstyan A., *Armyanskiye Işyoçniki o Mongolah* [Moğollar Hakkında Ermeni Kaynakları], *Izveçeniya iz Rukopisey XIII-XIV vekov* [XIII-XIV Yüzyıla ait Yazmalar], Moskova 1962.
- Stepanos Episkop, Galstyan A., *Armyanskiye Işyoçniki o Mongolah* [Moğollar Hakkında Ermeni Kaynakları], *Izveçeniya iz Rukopisey XIII-XIV vekov* [XIII-XIV Yy.'a ait Yazmalar], Moskova 1962.
- Şâmî, Nizamüddin, *Zafernâme*, Türkçe terc. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.
- Şebânkâre'î, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed, *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhacdis, Tahrân 1363/1984.
- Vardan Vardapet, *Umumî Tarih*, "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", Türkçe'ye terc. M. Ed. Dulaurier, TM, V (1935), s. 27-48.
- Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, neşr. M. İsfahânî, Tahrân 1338/1959; *Tahrî-i Târîh-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahrân 1327/1994.
- Yahyâ b. 'Abdu'l-Latîf Kazvîni, *Lubbu't-tevârih*, Tahrân 1363/1984.
- Yezdî, Şerefuddin 'Alî, *Zafername*, neşr. A. Urumbayev, Taşkent 1972.

Araştırmalar

- Abbasi, N., *Çengiz Han*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- Ağat, Nurettin, *Altın Ordu Paraları Kataloğu (1250-1502)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.
- Aka, İ., "Aksarayî", *DİA*, II, s. 293.
- Ali-Zade, Abdu'l-Kerim, *Sosialno-Ekonomiçeskaya i Politiceskaya İstoriya Azerbaycana XIII-XIV vv. [XIII-XIV Yüzyıllar'da Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik ve Politik Tarihi]*, Bakü 1956.
- Amitai-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*, Cambridge University Press 1995.
- Andreasyan, Hrand D., "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *TD*, S. 2, İstanbul 1950, s. 401-438.
- Antsiklopediya Narodı Rossiyi* [Rusya Halkları Ansiklopedisi], Moskova 1994.
- Arat, R. R., "Kıpçak", *IA*, VI, s. 713-716.
- Aykut, Altan, «Batu Han'ın Rusya Seferiyle İlgili «Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikayesi», *Ankara Üniversitesi DTCFD*, XXXIV 1-2(1987), s. 1-13.
- Bala, M., "Bakü", *IA*, II, s. 259-261.

- Barthold, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, İzah ve düzeltmelerle yay. F. Köprülü, Ankara 1963.
- Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981.
- Barthold, W., "Saray", *IA*, X, s. 206-207.
- Barthold, W., "Çengiz Han", *IA*, III, s. 91-100.
- Barthold, W., "Derbend", *IA*, III, s. 532-539.
- Barthold, W., "Şirvan", *IA*, XI, s. 571-573.
- Barthold, W., "Batu", *IA*, II, s. 351-353.
- Barthold, W., "Berke", *IA*, II, s. 553-555.
- Barthold, W., "Suğdak", *IA*, XI, s. 1-2.
- Bilgin, Olgin, "Cüveynî", *DIA*, VIII, s. 140-141.
- Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the Ilkhans", *The Cambridge History of Iran*, V, The Saljuq and Mongol Periods, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 303-417.
- Brockelmann, C., "Berzâli", *IA*, II, s. 566.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993.
- Caferoğlu, Ahmet, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilâhları", *TM*, IV, İstanbul 1934, s. 1-43.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Chenen, M. (-A. S. Furat), "Zehebi", *IA*, XIII, s. 493-495.
- Çakmak, Mehmet Ali, "Moğol İstilas ve Hârezmşâh İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler*, IV, s. 904-916.
- Çubukçu, Asri, "İbn Abdüzzâhir", *DIA*, XIX, s. 289-291.
- Çubukçu, Asri, "Baybars", *DIA*, V, s. 220-221.
- Demir, Mustafa, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 376-385.
- Devlet, Nadir, *Empires in Eurasia. From Chingiz Khan to 20'th Century*, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.
- Devlet, Nadir, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 103-123.
- Devlet, Nadir, "Türkiye'de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?", *TKA*, XXXIII/1-2 (1995), s. 47-58.
- De Weese, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islâm in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1994.
- Dmytryshyn, Basil, *Medieval Russia. A Source Book, 900-1700*. Second Edition, Oregon 1972.

- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, II, Wiesbaden 1965.
- Dunn, R., *The Adventures of Ibn Battuta*, University of California Press, Los Angeles 1989.
- Dursun, D., "Bakü", *DİA*, IV, s. 550-551.
- Eckman, Janos, *Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yayına haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara 1996.
- Erzi, Adnan Sâdık, "İbn Vâsıl", *İA*, VI/2, s. 833-855.
- Esin, Emel, "Orduğ: Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *VD*, VI/10-11, Ankara 1968, s. 135-181.
- Fahreddin, Rizaeddin, *Hanı Zolotoy Ordı [Altın Orda Hanları]*, Kazan 1996. Türkçe terc. İ. Kamalov, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Fedorov-Davidov, G. A., *Iskusstvo Koçevnikov i Zolotoy Ordı. Očerki Kulturi i Iskusstva Narodov Evraziyskih Stepey i Zolotoordinskih Gorodov [Altın Orda ve Göçebelerde Kültür]*, Moskova 1985.
- Fedorov-Davidov, G.A., "Zolotaya Orda i Mongolskiy İran" [*Altın Orda ve Moğol İranı*], *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, VI, Moskova 1978, s. 25-37.
- Gabain, Annemarie, "Renklerin Sembolik Anlamları", Çev. Semih Tezcan, *TD*, III/1, Ankara 1968, s. 107-115.
- Gabashvili, Manana, "İlhnanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler", Çev. Mahmut Yavaş, *Türkler*, VIII, s. 386-393.
- Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.
- Golden, Peter B., *Khazar Studies*, I, Budapest 1980.
- Golden, Peter B., "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara 1996.
- Gökbil, Ahmet, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2000.
- Gökbilgin, Özalp, "1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti", *AÜEFAD*, IV-V(1972), s. 1-52.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzman, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.
- Grousset, René, *Cihan Fatih Çengiz Han*, Çev. İzzet Tanju, Ötüken Yayınları, İstanbul 2001.
- Gumilov, Lev N., *Drevnyaya Rusy i Velikaya Stepy [Eski Rusya ve Büyük Bozkır]*, S. Petersburg 2001.
- Günaltay, M. Şemseddin, *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1924.

- Günaltay, M. Şemseddin, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiut-tevârih ve Fazlullâh Reşîdu'din", *Belleten*, I/1, Ankara 1937, s. 165-179.
- Hafızov, Gabdurahıman, *Raspad Mongolskoy Imperiyi i Obrazovaniye Uluca Dju-çi* [Moğol İmparatorluğu'nun Yıkılışı ve Cuci Ulusu'nun Kuruluşu], Kazan 2000.
- Halperin, Charles J., *Russia and The Golden Horde*, Indiana University Press Bloomington 1985.
- Hara-Davan, *Rusy Mongolskaya* [Moğol Rusya'sı], Moskova 2002.
- Hartog, Leo, *Cenghis Khan. Conqueror of The World*, London 1989.
- Hasan, Abdullahoğlu, "I. Mengli Giray Han Yarlığı", *TM*, IV(1934), s. 99-109.
- Ileyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Z. Karal, TTK, Ankara 1975.
- Holt, P. M., *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290), Treaties of Baybars Qalawun With Christian Rulers*, Leiden-New York-Köln 1995.
- Holt, P. M., *Haçlılar Çağı. XI Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Irwin, Robert, *The Middle East in the Middle Ages (The Early Mamluk Sultanate 1250-1382)*, Southern Illions University Press, Cabondale and Edwardsville 1986.
- İzgi, Cevat, "Canibek Devrinde (1342-1357) Alun Ordu Hanlığında Bilim Hayatı", *Divan*, II, 1996, s. 147-172.
- İzgi, Özkan, "Hârezmşahlar ve Moğollar'ın İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi", *TK*, S. 170, Ankara 1970, s. 28-36.
- Jahn, Karl, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdu'd-dîn", *ITED*, III/3-4, İstanbul 1966, s. 227-236.
- Jahn, Karl, "Tebriş", *ITED*, IV/3-4, İstanbul 1971, s. 29-33.
- Kaçalin, Mustafa S., "Hüseyinoğlu Hasan'ın Dört Dilli Sözlüğü: Şâmlu'l-Luğa", *TDA*, VII, Ankara 1997, s. 55-122.
- Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.
- Kafalı, Mustafa, "Deşti Kıpçak ve Cuci Ulusu", *İÜEFTD*, XXV(1971), s. 179-188.
- Kafalı, Mustafa, "Çengiz Han", *DİA*, VII, s. 367-369.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Tarihinde Moğollar ve Çengiz Meselesi", *İÜEFTD*, VIII/8, s. 105-136.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Ortaçağın Türk Asıllı Tarihçileri, II (Zehabi)", *TKA*, I/2, Ankara 1964, s. 191-196.

- Kafesoğlu, İbrahim, "İbn Battuta", *İA*, V/2, s. 708-711.
- Kamalov, İlyas, "Moğol İstilası ve Anadolu Kültürüne Tesirleri", *TDA*, S-140 (2002), s.167-180.
- Kamalov, İlyas, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", *TDA*, S-141(2002), s. 115-121.
- Karamanoğlu, Ali Fehmi, "Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi", *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, XII(1962), s. 175-184.
- Kargalov, V. V., *Vneşnepolitiçeskiye Faktori Razvitiya Feodalynoy Rusi [Feodal Rusya'sının Gelişmesindeki Dış Faktörler]*, Moskova 1968.
- Keleş, B., "Memlûklerle Ticaret", *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 431-445.
- Koçkuzu, O., "Aynî", *DİA*, IV, s. 271-272.
- Konukçu, Enver, "Berke Han", *DİA*, V, s. 506-507.
- Koprıman, Kazım Yaşar, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 99-126.
- Köprülü, Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981.
- Köprülü, Mehmed Fuad, "Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", *Belleten*, V/19 (1941), s. 397-436.
- Köprülü, Mehmed Fuad, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, Ankara 1943, s. 379-521.
- Köprülü, Mehmed Fuad, "Daruga", *İA*, III, s. 486-489.
- Köprülü, Mehmed Fuad, "Çengiz Han", *İA*, III, s. 91-100.
- Köprülü, Mehmed Fuad, "Cüveynî", *İA*, III, s. 249-255.
- Kratchkovsky, "Nüveyrî", *İA*, IX, s. 374-375.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, TTK, Ankara 1987.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII yy.'da Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972.
- Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzeyi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıklar ve Bitikler*, DTCDF Yayınları, İstanbul 1940.
- Kurat, Akdes Nimet, *Uluğ Muhammet Han'ın Yarlığı*, İstanbul Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1937.
- Kurpalidis, Georgiy Mihayloviç, *Gosudarstvo Velikih Seldjukidov-Ofiçialniye Dokumenti ob Administrativnom Upravleniyi i Soçialno-Ekonomiçeskom Otnoşeniyah [Büyük Selçuklu Devleti. Belgelerin Işığında İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi]*, Moskova 1992.
- Lister, R. P., *Cenghis Khan*, Dorset Press, New York 1989.
- Manz, Beatris Forbes, "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi",

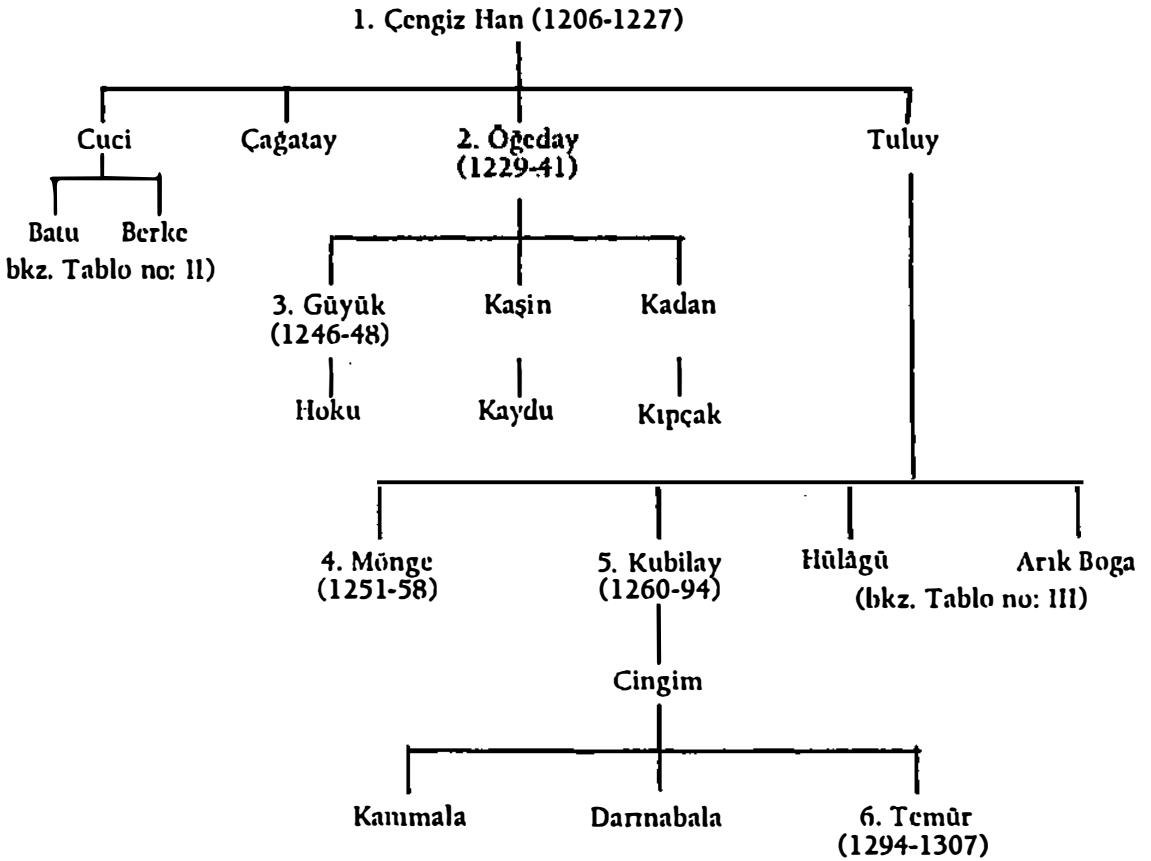
- Çev. Hayrunnisa Alan Akbiyık, *MSÜFEFD*, III(2000), s. 99-113.
- Marçais (M. H. Yinanç), "Aynı", *IA*, II, s. 70-72.
- Margoliouth, D. S., "Baybars", *IA*, II, s. 363-364.
- Marshall, Robert, *Doğudan Yükselen Güç - Moğollar*, Çev. Füsüm Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- Merçil, Erdoğan, "Vassâf", *IA*, XIII, s. 232-234.
- Minorsky, V., "Mugan", *IA*, VIII., s. 446-449.
- Minorsky, V., "Sultâniye", *IA*, XI., s. 33-35.
- Minorsky, V., "Tebriz", *IA*, XII(I), s. 82-98.
- Mirgaliyev, İlnur, "Emir Mamay Kem Bulgan Ul?" [*Emir Mamay Kimdi?*], *Kazan Utları*, VIII, Kazan 2001, s. 170-174.
- Mir Lyva Gumilöva, *Kaspiyskiy Tranzit*, I. [*Lev Gumilöv Dünyası. Hazar Geçidi*, I.], Moskova 1996.
- Morgan, David, *The Mongols*, Oxford 1990.
- Morgan, David, "Kutlugh-Shâh Noyan", *EI*, V, s. 554.
- Muhamadiyev, Azgar Gatauloviç, *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vekov* [*XII-XV Yüzyıllarda Bulgar-Tatar Paraları*], Moskova 1983.
- Muhammedoğlu, A. S., "Derbend", *DİA*, IX, s. 164-166.
- Muir, William, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt A. D. 1260-1517*, Amsterdam Oriental Press 1968.
- Nasonov, A. N., *Mongoli i Rusy* [*Moğollar ve Rusya*], Moskova 1940.
- Ostrogorskiy, Georg, *Bizans Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1981.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul 1971.
- Özaydın, Abdülkerim, "Arrân", *DİA*, III, s. 394-395.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hamdullah el-Müstevfi", *DİA*, XV, s. 454-455.
- Özaydın, Abdülkerim, "Aynicâlût Savaşı", *DİA*, IV, s. 275-276.
- Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-Esir", *DİA*, XXI, s. 26-27.
- Özbek, Süleyman, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn-ı Calud", *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 127-133.
- Özkaya, Tüten, "Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar", *Belleten*, LIV/209 (1990), s. 497-532.
- Özkuzugüdenli, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (694/1295-703/1304)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Özyetgin, A. M., *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelenmesi*, Ankara 1996.
- Özyetgin, A. M., "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hacı Adlı Kişiyce Verdiği

- 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *TD*, XII/1, Ankara 2000, s. 167-192.
- Petrusevskiy, İ. P., *Zemledeliye i Agrarnıye Otnoşeniya v Irane XIII-XIV vekov, [XIII-XIV. Yüzyıllarda İran'da Çiftçilik ve Tarım]*, Moskova-Leningrad 1960.
- Pirijev, B. Z., *Hülâgûlar Devletinin Tenezzülü Devrinde Azerbaycan*, Bakü 1978.
- Poluboyarinova, Marina Dmitriyevna, *Ruskiye Lüdi v Zolotoy Orde [Altın Orda'da Rus Nüfusu]*, Moskova 1978.
- Prawdin, Michael, *The Mongol Empire*, Translated from the German by Eden and Cedar Paul, New York 1961.
- Richard, Jean, "Berke Han'ın İslama Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslamiyetin Yayılışı", Çev. Abdulkadir Yuvalı, *TK*, sayı-306 (1988), s. 634-642.
- Rorlich, Azade Ayşe, *The Volga Tatars. A Profile in National Resilience*, California (t).
- Safargaliyev, M. G., *Raspad Zolotoy Ordi [Altın Orda'nın Yıkılışı]*, Saransk 1960.
- Samoyloviç, A. N., "Cuci Ulusunda Payza ve Baysaya Dair", *THITM*, XXXIX/2 (1932), s. 53-71.
- Saundres, J. J., *Muslims and Mongols*, Edited by G. W. Rice, New Zealand 1977.
- Schamiloğlu, Uli, "Altın Ordu", Çev. Bülent Keneş, *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 412-433.
- Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1995.
- Seyfeddini, M. A., *Monetnoye Delo i Denejnoye Obraşeniye v Azerbaycane XII-XV vv. [XII-XV. Yüzyıllarda Âzerbâycân'da Para Tedavülü]*, Bakü 1978.
- Solovyöv, S. M., *İstoriya Rossiya 1054-1462 [Rusya Tarihi]*, II. Kitap, III-IV cilt, Moskova 2001.
- Soudavar, Abolala, "İlk Farsça İlhanlı Fermanı", Çev. Osman G. Özkuzugüdenli, *TKİD*, VI (2002), s. 181-190.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1987.
- Spuler, Bertold, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig 1943.
- Streck, "Eseclâbâd", *İA*, IV., s. 369.
- Sultı, Rüstem, *Edigey Destanı*, Türksoy Yayınları, İstanbul (t).
- Sümer, Faruk, *Yabanlu Pazarı*, TDAV, İstanbul 1985.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV, İstanbul 1999.
- Sümer, Faruk, "Anadolul'da Moğollar", *SAD*, I, Ankara 1969, s. 1-147.
- Şeldi, N. M., *Bulgaro-Tatarskiye Monetı XIII-XV vv. [XIII-XV Yy.'a ait Bulgar-Tatar Paraları]*, Kazan 2002.
- Şeşen, Ramazan, "Camiut-tevârih", *DİA*, VII, s. 132-134.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001.

- Tekindağ, Şihabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1961.
- Temir, Ahmet, *Çengiz Han*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Temir, Ahmet, "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askeri Teşkilat", *TK*, S-118, s. 190-207.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970.
- Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1981.
- Togan, Zeki Velidi, "Timurs Campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", *Reprinted from the Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in the USA*, vol. IV, New York 1958, s. 1358-1371.
- Togan, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *TH/İM*, I, İstanbul 1931, s. 1-42.
- Togan, Zeki Velidi, "İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika", *İTED*, III/3-4 (İstanbul 1966), s. 1-45.
- Togan, Zeki Velidi, "Kazan Hanlığında İslâm Türk Kültürü", *İTED*, III/3-4 (1966), s. 179-204.
- Togan, Zeki Velidi, "Arrân", *İA*, I, s. 596-598.
- Togan, Zeki Velidi, "Hândmîr", *İA*, V/1, s. 210-211.
- Togan, Zeki Velidi, "Reşîdu'd-dîn Tabib", *İA*, IX, s. 706-707.
- Togan, Zeki Velidi, "Hamdullah Kazvîni", *İA*, V/1, s. 186-188.
- Tomar, Cengiz, "İbn Vâsıl", *DİA*, XX, s. 439-440.
- Tugay, E. F., *Rusya Tarihi I*, Yeni Fazilet Basımevi, İstanbul 1948.
- Tuna, Osman Nedim, "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", *İM*, XVIII, İstanbul 1976, s. 281-314.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- Turan, Osman, "Çingiz Han Adı Hakkında", *Belleten*, V/19-20 (1941), s. 267-276.
- Usmanov, Mirkasım, *Jalovanniye Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv.*, Kazan 1979.
- Uydu, Muala, *İlk Rus Yıllıkları'nda Türkler*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara 1988.
- Vernadskiy, George, *Mongoli i Rusy [Moğollar ve Rusya]*, Moskova 2001.
- Vladimirtsov, Boris Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, Çev. Abdülkadir İnal, TTK, Ankara 1995.
- Vladimirtsov, Boris Y., *Çengiz Han*, Çev. Hasan Ali Ediz, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950.

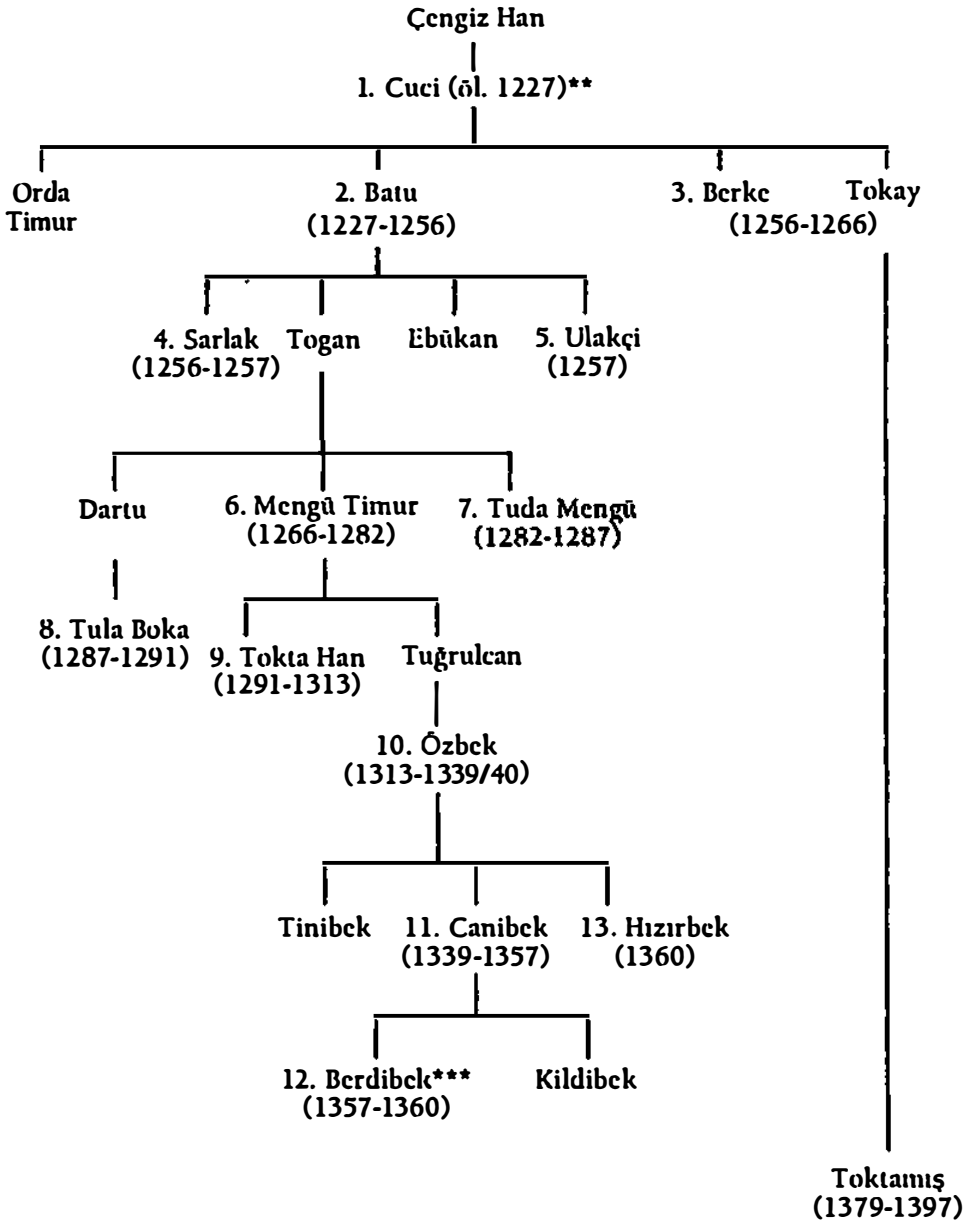
- Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, TTK, Ankara 1992.
- Yegorov, Vadim Leonidoviç, *Zolotaya Orda: Mifi i Realnosti [Altın Orda: Efsaneler ve Gerçekler]*, Moskova 1990.
- Yegorov, Vadim Leonidoviç, "Saray, Sarayçık, Bahçisaray", *Rodina*, III-IV, Moskova 1997, s. 72-77.
- Yenikeyev, Said, *Oçerk İstoriyi Tatarskoğo Dvoryanstva [Tatar Asilzadeler Tarihi]*, Ufa 1999.
- Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi I, Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.
- Yuvalı, Abdülkadir, "Daruga", *DİA*, VIII, s. 505-506.
- Yuvalı, Abdülkadir, "XIII.Yüzyılda Önyasya'daki Siyasi Bloklalma", *TK*, XXI-II/262, Ankara 1995, s. 111-120.
- Yuvalı, Abdülkadir, "Moğolların Yakındoğru Politukası ve İsnâlılerin Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler", *TDA*, S. 58(1958), s. 89-102.
- Yuvalı, Abdülkadir, "Doğru-Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında", *OÜEFD*, II, Samsun 1987.
- Yuvalı, Abdülkadir, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (1-3 Haziran 1988) Bildirileri*, Samsun 1990, s. 233-240.
- Yücel, Yaşar, *Timur'un Ortadoğru-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK, Ankara 1989.
- Zakirov, S., *Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv. [XII-XIV Yüzyıllarda Altın Ordu ile Mısıır Arasında Diplomatik İlişkiler]*, Moskova 1966.

1- BÜYÜK HANLARIN SOY KÜTÜĞÜ*

* Bu soy kütüğü J. A. Boyle'nin *Dynastic and Political History of the Ilkhans* (The Cambridge History of Iran, I, Cambridge 1968.) adlı makalesinin arkasında yer almaktadır.

2 -ALTIN ORDA(AK ORDA HÂNE DÂNİ)NİN SOY KÜTÜĞÜ*

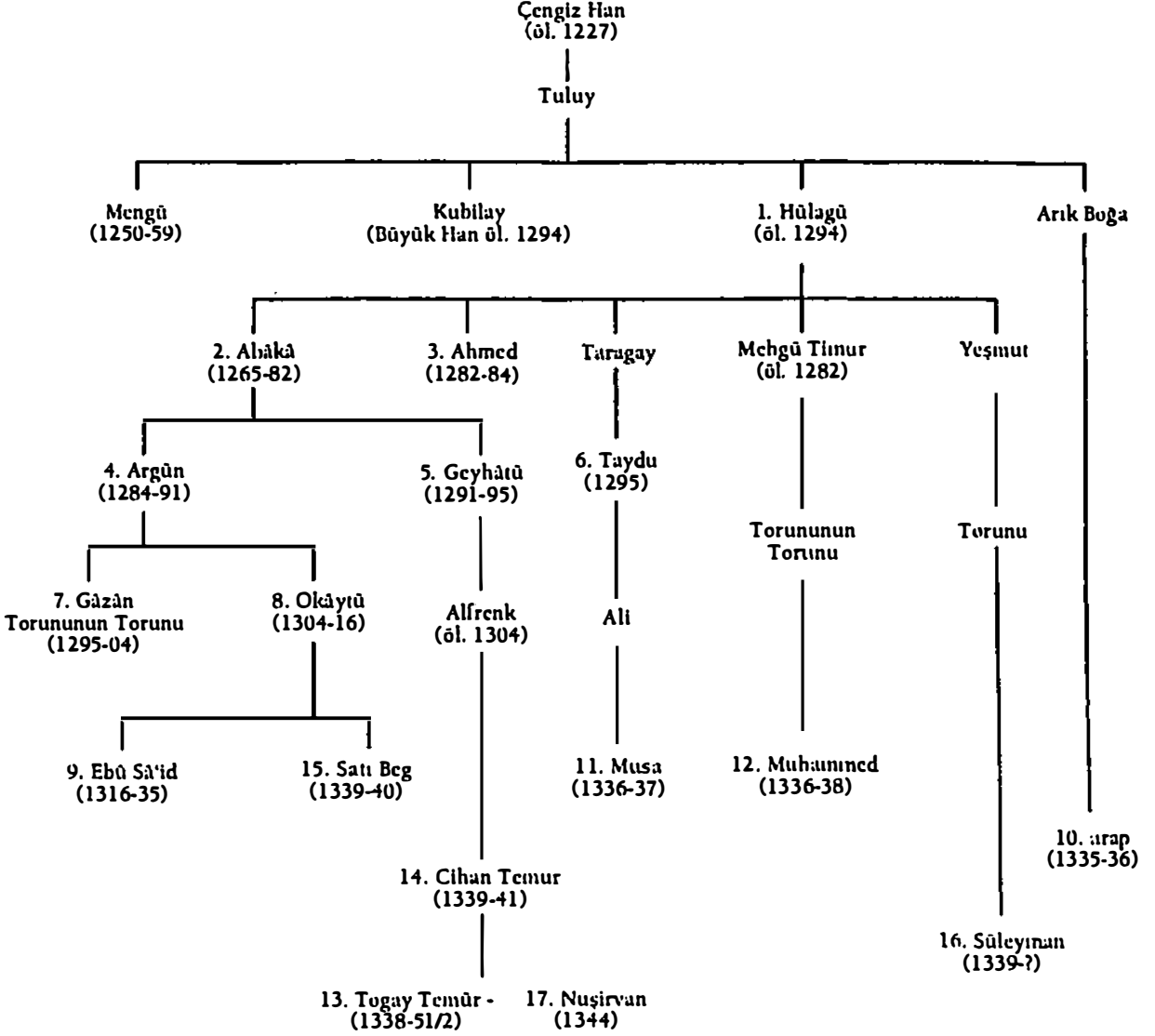

* Burada sadece Ak Orda (Sayın Han) Hânedânının Sülalesini vermekteyiz.

** Cuci Han'ın Orda, Batu, Berke, Berkçe, Şiban, Tengut, Bo'ul, Cilavun, Şinkur, Çimpay, Muhammed, Odor, Tokay-Timur, Sengüm, Hükacı, Isen, Börü, Kavadar isimlerinde toplam 18 oğlu vardı. Bkz. M. Kafalı, a.g.e., s. 18.

*** Berdibek Han kendi sülalesinin bütün oğlanlarını öldürtünce, Sayın Han sülalesinden kimse kalmadığı için sülale son bulmuştur. Berdibek Han'dan sonra Cuci evladından bir çok oğlanlar Ak Orda tahtına çıkabilmek için mücadeleyle başlamışlardı. Ancak hiç birisinin hanlığı Cuci Ulusu'na nizam getirmemiş ve hanlıkları çok kısa olmuştu. Nihayetinde Tokay-Timur oğlanları Saray tahtını ele geçirmeyi başarırlar. Bkz. M. Kafalı, a.g.e., s. 29-31.

3- İLHANLI HÂNE DÂNININ SOY KÜTÜĞÜ*

* İlhanlı Hânedânının soy kütüğü B. Spuler'in İran Moğolları adlı kitabından alınmıştır.

İndeks

Yer Adları

- 'Ane 119
Adriyatik Denizi 20
Akdeniz 36, 37, 38, 52
Aksu 61
Aladağ 58
Altay Dağları 18
Amasra 48
Anadolu 48, 53, 54, 117, 127
Arrân 32, 33, 34, 35, 36, 41, 61, 64,
73, 75, 82, 88, 89, 93, 111
Astrahan 28
Avrupa 7, 20, 21, 23, 24, 25, 38,
46, 47, 49, 64, 113
Ayn-ı Câlût 44, 46
Azak Denizi 49
zerbâyecân 7, 16, 32, 33, 34, 36, 37,
41, 43, 57, 58, 61, 64, 72, 75,
77, 82, 91, 93, 96, 98, 100,
101, 102, 103, 105, 106, 107,
108, 109, 110, 111, 112, 113,
115, 120
Bağdad 18, 41, 42, 43, 44, 48, 49,
57, 64, 95, 96, 114, 117
Bakü 34, 111, 119
Baltık sahilleri 37
Belyasuvar 72, 73
Buhârâ 15, 34, 44, 108
Bulgaristan 20
Çekoslovakya 20
Çin 11, 15, 17, 40, 127
Dalan-Naur 63
Demirkapı 91, 92
Derbend 18, 34, 41, 57, 58, 59, 61,
63, 72, 81, 90, 91, 92, 94, 95,
99, 107, 108, 111
Deşt-i Gerclman 63
Deşt-i Kıpçak 19, 20, 21, 22, 23, 26,
35, 50, 68, 108, 109, 111, 113
Dimâşk 67, 77, 79, 95, 125
Diyarbakır 91
Doğu Türkistan 15
Don Irmağı 16, 19
Erzincan 69
Erzurum 69
Esedâbâd 42
Fatsa 48
Fırat 48
Galata 48
Güney Kafkasya 16, 19
Gürcistan 7, 36, 75, 93, 111, 114,
117
Halep 53, 57
Hama 124
Hanbalgasun 15
Hârezmî 15, 18, 19, 21, 88, 96, 105
Hazar Denizi 49
Hemeclân 16, 34, 35, 41, 49, 111,
118
Hindistan 11
Hocend 15
Horâsân 15, 76, 91, 92, 94, 114
Hoy 100, 101
İdil 16, 18, 19, 20, 26, 28, 37, 109
İdil-Ural bölgesi 18

Irak 117	55, 57, 64, 68, 69, 70, 71, 79,
İran 33, 34, 35, 49, 52, 54, 64, 71,	81, 82, 91, 95, 97, 99, 106,
74, 83, 97, 105, 106, 108, 111,	112, 113, 114, 123, 124, 125,
113, 117	126
İrtiş 14, 19	Moğolistan 21, 22
İstanbul 37, 52, 54, 68, 70, 113	Moskova 104, 107, 109
Kahire 50, 106	Mugân 36, 43, 61, 64, 112
Kalka 16, 19	Musul 48, 123
Kara İrtiş 14	Nahçıvan 101
Karabağ 36, 107, 112	Nikya 52
Karadeniz 37, 48, 49, 52, 54, 56	Otrar 15, 108
Karakurum 21, 39, 40	Önasya 16, 47
Karasu 73	Pekin 15
Karpat Dağları 20	Pereyaslavl-Suzdalskiy 84
Kaşgar 15, 25	Polonya 20, 71
Kayseri 53	Roma 11
Kazan 25, 28	Rusya 37
Kazvîn 48, 94, 107, 121	Sabran 108
Kefe 48, 105	Samsun 48, 53
Keşmir 48	Samur Irmağı 107
Kilikia 33	saray 62, 69, 98, 102, 103, 104, 114
Kırım 21, 28, 53, 56	Semer kand 15, 17, 33, 108
Kiyev 20	Sibirya 18
Krakov 74	Sincâr 120
Kuban Nehri 49	Sinop 48, 53
Kundurça 108	Sırbistan 20
Kuzey Kafkasya 16, 18, 19, 109	Sivas 53, 69
Kür Nehri 62, 63, 72, 91, 92, 96,	Solhad 56
121	Suğdak 53, 56
Macaristan 20, 21, 46, 71, 113	Sultâniyye 81, 89, 106, 120
Mahmûd-âbâd 105	Suriye 7, 45, 53, 57, 76, 77, 78, 79,
Mazenderân 76	81, 114, 115, 119
Mekke 97	Şabran 73, 149
Merâğa 16, 34, 35, 41, 102, 111	Şam 50, 91, 98, 114, 125
Merend 100	Şemaha 58, 72
Meriç Irmağı 55	Şîrâz 119
Meyyâfarikîn 125	Şîrvân 33, 57, 61, 91, 92, 93, 99,
Mısır 44, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 54,	108

- Tana 49
 Tebriz 16, 34, 35, 36, 41, 48, 50,
 51, 61, 88, 89, 98, 99, 101,
 105, 106, 107, 111, 114, 122
 Terek Nehri 59, 94, 109
 Tiflis 62
 Trabzon 48, 49
 Trakya 55
 Tula 19, 70, 71, 72, 74, 113
 Tuna Nehri 20, 55
 Tuynaka 73
 Ucân 99, 100, 121
 Uygur 117
 Ürgenç 16
 Yayık 28
 Zaysan Nor'a 14

Şahıs, Ülke ve Kabile Adları

- Alâ'u'd-dîn Muhammed 15, 16
 'Alâ'u'd-dîn Keykubad 17
 'Alâ'u'd-dîn Numan 76
 Abacı 73
 Abaka 53, 60, 61, 62, 63, 67, 68,
 69, 70, 77, 113, 117, 118
 Abatay Noyan 58
 Ahmed 27, 70, 71, 106, 112, 117,
 125, 126
 Ak Boga 88, 89
 Ak Orda 26, 27, 28
 Alguy 56, 112
 Ali 67
 Altun Orda 7, 8, 11, 18, 20, 21, 22,
 23, 25, 26, 28, 31, 34, 35, 36,
 38, 40, 41, 43, 45, 46, 48, 49,
 51, 52, 54, 55, 56, 59, 64, 67,
 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87,
 90, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 99,
 102, 103, 104, 105, 106, 109,
 111, 112, 113, 114, 115, 119,
 120, 121, 122, 124, 125, 126,
 127, 128
 Arap 22, 34, 42, 43, 61, 112, 117
 Araplar 23
 Argûn Han 72, 73
 Arpa Han 96
 Attila 11
 Avrupa devletleri 7, 46, 47
 Babaç 88, 89
 Bağdad Hatun 95, 114
 Baherzî 43, 44
 Balakan 50
 Basmagan 58
 Batu Han 19, 20, 21, 26, 31, 32, 33,
 34, 38, 41, 46, 64, 103, 127
 Baybanyal 87
 Baybars 44, 51, 52, 53, 54, 55, 60,
 64, 67, 70, 112, 113, 123, 124
 Baylakân 16
 Berdai 98, 101
 Berdibek 102, 103, 104, 105, 114
 Berke Han 38, 40, 43, 44, 49, 50,
 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64,
 67, 69, 74, 90, 112, 113, 115,
 119, 125
 Bizans 38, 52, 54, 55, 56, 68, 69,
 70, 113
 Boroltay 73

- Borte 13
 Buka 70, 71, 72, 74, 87, 88
 Bulargu 59
 Burak Han 76
 Buri 21
 Canibek 7, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 114, 122, 123
 Cebe Noyan 18
 Cenevizliler 38, 48, 49
 Cuci 13, 18, 19, 41, 111
 Cuci Ulusu 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 40, 41, 49, 50, 57, 61, 75, 94, 98, 101, 105
 Curmağun Noyan 16
 Çağan 59
 Çağatay 21, 40, 56, 76, 77, 88, 89, 112
 Çengiz Han 7, 11, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 26, 36, 46, 60, 64, 75, 111, 117
 Çengiz yasası 41, 112, 117
 Çerikтай 73
 Çobanoğulları 96
 Dei-Seçen 12, 13
 Doguz 59
 Duva Han 76
 Ebû Sa'îd 7, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 114, 121
 Edigey 28, 109, 110
 Elçigitay 32
 el-Hakim 57
 Elken 59
 Emîr Beyaz 100
 Emîr Çoban 80, 90, 91, 92, 94, 95, 97
 Emîr İrensın 91
 Emîr İsen Kutluğ 91
 Emîr Kavus 101
 Emîr Timurtaş 95
 Esen Buka 88
 Feramuruz 69
 Frank 69
 Gâzân Han 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 88, 94, 97, 112, 113, 114, 118, 119, 120, 122
 Geyhâtû 73, 118
 Gıyâsu'd-dîn 121, 122
 Gök Orda 26, 27
 Güyük 21, 26, 31, 32, 33
 Hâce Safi'u'd-dîn Erdebîlî Gilân 98
 Hâce Şeyh Keçeci 98
 Hârezmşahlar 15, 19, 117
 Hasan Celâyirî 96
 Hıtaylar 14
 Ho'elnn-ucin 12
 Hoca Mahmud 101
 Hülâgü 17, 33, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 69, 74, 75, 90, 91, 111, 112, 113, 115, 117, 119, 125
 Hüseyin Küregen 88
 İdil Bulgarları 16
 İlbars Han 127
 İlhanlı 7, 8, 18, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 57, 58, 59, 60, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 105, 106, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 120, 121, 124, 125, 126, 127
 İsa Küregen 75
 İskender 11
 İsmaililer 117

- İş-Sultan 127
İzzetdin Keykavus 55, 56, 69
Jean 46
Kalāvun 71
Kalıntıay 74
Kanglı Tulubay 102
Karakuş ez-Zehirî 97
Karluklar 14
Karpini 23, 26, 47
Kıpçak Hanlığı 18
Kıpçaklar 16, 19, 21, 22, 24, 28, 54, 56, 123
Kırgızlar 14
Knez Dimitri 104
Kök Temür Küregen 87
Kubilay 17, 40, 41, 43, 57, 67, 112
Kumanlar 23, 24, 54
Kunçukbala 72, 73
Kutlugşah 78, 91, 109
Kutluk Timur 88, 90, 96
Lâtin İmparatorluğu 52
Lezgiler 19, 90
Mahmud 101
Mamay Mirza 104
Marco Polo 48
melik 25, 69, 98, 99, 100, 101, 117, 122, 124
Melik en-Nâsir 81, 89, 96, 97, 99, 124, 125, 126
Memlûk 7, 38, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 56, 60, 64, 69, 70, 71, 77, 79, 80, 96, 97, 106, 112, 113, 115, 119, 124, 125, 126
Mengli-Boğa 73
Mengü Timur 67, 68, 69, 70, 75, 113
Merkit 13
Mikhail 52, 54, 55
Mirânşâh 107
Moğollar 8, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 26, 31, 36, 37, 46, 47, 52, 54, 59, 64, 112, 115, 117, 125, 127, 128
Möngge Kağan 56
Mucîru'd-dîn Emîrşâh 128
Muhammed Balıkçı 100
Napoleon 11
Naymanlar 13, 14
Necmeddin Kübra 43
Nogay 28, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 67, 68, 72, 74, 75, 113
Nureddin Arslan Şâh 123
Nûrîn Akâ 80
Olcâyât 47, 80, 81, 84, 87, 88, 89, 90, 114, 118, 120, 121
Olhuno'ut 12
Orbay Hatun 56, 69
Orda han 7, 31, 34, 45, 55, 59, 64, 71, 76, 87, 90, 91, 93, 94, 100, 103, 105, 106, 110, 112, 113, 114, 122, 124
Ögedey 15, 16, 17, 21, 31, 127
Ömer Şeyh 108
Özbek han 7, 22, 26, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 114, 121, 125
Pachymeres 54
Paleologlar 68
Papa 7, 38, 46, 113
Pir Hüseyn 93
Pulad 74
Rubruck 23, 129
Rus knezleri 19, 26, 57, 84
Ruslar 16, 24, 27, 104, 125
Sartak 38, 39, 40

Seldjiday 59	Tuda Mengü 70
Subitay 16, 18, 19	Tudaun Bahadır 59
Sılâmış 77	Tuğrulca 87
Şiktur Noyan 73	Tukala 73
Tâcu'd-din 'Alî Şâh 118	Tula Buka 70, 71, 72, 74
Taiçi'ut 13	Tuli Han 111
Tama Toktâ 72	Tuluy 31, 32
Tangut 14	Turakina Hatun 31
Tatarlar 22, 24, 27, 51, 104, 123	Tutara 50
Taycık 73	Türk 11, 24, 25, 27, 28, 98, 118
Tekudar 70	Türkiye Selçukluları 16
Tibetliler 14	Ulakçı 38, 39, 40
Timur Han 67, 75	Unggirat 12
To'oril Han 13, 14	Uygurlar 14, 36
Togan 38	Vitovt 109
Tok Buğa 67	Yasavur 88, 91, 114
Toktâ 7, 22, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 112, 113	Yerkeçe 73
Toktâ Han 74, 75, 76, 79, 82, 84, 87, 113, 114, 120, 124	Yesugai Ba'atur 12
Toktamiş 8, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 127	Yeşmut 61
	Yoçi 43

